

TAPANI VALKONEN

**KÄYTÄNNÖLLISIÄ JA
HYÖDYLLISIÄ ONGELMIA**

Puoli vuosisataa sosiaalitutkijana

Käytännöllisiä ja hyödyllisiä ongelmia
Puoli vuosisataa sosiaalitutkijana

Tapani Valkonen

Käytännöllisiä ja hyödyllisiä ongelmia
Puoli vuosisataa sosiaalitutkijana

Helsingin yliopisto
Sosiaalitieteiden laitos
2012

Sosiaalitieteiden laitoksen julkaisuja 2012:1
Sosiologia

© Tapani Valkonen

Kansi ja taitto: Raimo Parikka
Kannen kuva: Tatu Valkonen

Painettua julkaisua myy ja välittää:
Unigrafian kirjamyynti
<http://kirjakauppa.unigrafia.fi/>
books@unigrafia.fi
PL 4 (Vuorikatu 3 A) 00014 Helsingin yliopisto

ISSN-L 1798-9124
ISSN 1798-9051 (verkkojulkaisu)
ISSN 1798-9124 (painettu)
ISBN 978-952-10-6706-8 (nid.)
ISBN 978-952-10-6707-5 (pdf)

Unigrafia, Helsinki 2012

Sisällys

Esipuhe	9
---------	---

Opinnäytetöitä ja tutkimuksia muuttuvasta yhteiskunnasta

1 Uran valinta ja Ristiina-tutkimuksen alkuvaiheet	
Miten päädyin sosiologiaan	11
Ensimmäiset opintovuodet	13
Mainostoimistosta sosiologian laitokseen	15
Ristiina-tutkimuksen ”suunnittelu”	17
Haastattelut Ristiinassa	21
2 Lisensiaattityö uudenaikaistumisesta ja Uudenmaan ennustetutkimus	
Sosiologian assistenttina ja jatko-opiskelijana	24
Toimintahäiriötutkimus ja 1960-luvun suunnitteluoptimismi	25
Monitasoteema lisensiaattityössä	28
Haastatteluaineiston analyysi	30
Ristiina-tutkimuksen arviointia	34
Uudenmaan sosiologinen ennustetutkimus	36
3 Väitöskirja ja oppikirja analyysimenetelmistä	
Esitelmä kvantitatiivisen ekologisen tutkimuksen symposiumissa	40
Opintomatka Yhdysvaltoihin ja kirjeenvaihto Erik Allardtin kanssa	41
Väitöskirja Yhteisön vaikutukset yksilöön ja niiden kvantitatiivinen tutkiminen	45
Oppikirja haastattelu- ja kyselyaineistojen analyysista	47
4 Kehitysalueiden maaseutuväestön olot ja asenteet	
Tutkimuksen tausta	50
Esitutkimus ”pehmeillä” menetelmillä	51
Esitutkimusraportin murskaava vastaanotto	53
Raportti kehitysalueiden maaseutuväestön oloista ja asenteista	56

5 Tutkimuksia alueellisesta kehityksestä	
Seminaari kehitysalueiden ongelmista	58
Wisconsinin yliopistossa Madisonissa	60
Suomalaiset-teos ja Suomen alue-erot	61
Suomi-Puola-vertailu	62

Väestötieteellisen kuolleisuustutkimuksen alkuvaiheet

6 Väestötieteen professuuri ja ensimmäinen kuolleisuustutkimus	
Pätevöitymistutkimuksen tausta	65
Miten minusta tuli kuolleisuuden tutkija	67
Elintaso, kaupungistuminen ja alueelliset kuolleisuuserot	
Suomessa, Ruotsissa ja Norjassa	68
Väestötieteen professuurin täyttäminen	71
Kauppakorkeakoulusta takaisin Franzeniaan	73
7 Erikoistuminen sosiaaliepideemiologiaan	
Ensimmäiset tutkimukset kuolemansyistä	76
Kuolemansyittäisen kuolleisuuden alue-erot	78
Kuolleisuuden alueittaiset muutokset ja Pohjois-Karjala-projekti	80
8 Ensimmäiset henkilötunnusten avulla yhdistetyt rekisteriaineistot	
Kuolleisuustutkimusten osoittaja/nimittäjä-harha ja ensimmäinen Eksy-aineisto	83
Eksy70-aineiston analyysit sosiologian laitoksella	86
Muuttoliiketutkimus yhdistetyillä rekisteriaineistoilla	89
9 Kansainvälisen tiedeyhteisön jäseneksi	
Kansainvälisen väestöntutkimuksen liiton (IUSSP) konferenssit	91
UN/WHO konferenssi kuolleisuuden sosioekonomisista syistä ja seurauksista	92
CICRED: sosioekonomiset kuolleisuuserot teollistuneissa maissa -verkosto	94
Health Inequalities in European countries -tutkimus	95

10 Rekisteriaineiston analyysin kehitys 1980-luvulla ja tutkimusryhmän perustaminen	
Sosiaaliset tekijät ja kuolleisuus -tutkimus ja sen analyysipulma	98
Menetelmäkurssi auttaa ratkaisemaan analyysipulman	99
Elaboraatio ”loglineaarisella mallilla” eli Poisson-analyysilla	101
Sosioekonomiset kuolleisuuserot Suomessa -hanke	104
Väestötieteen tutkimusryhmä aloittaa toimintansa	106
Eriarvoisuus kuoleman edessä -raportti	108
11 Väestötieteen yhdistys ja sen kansainväliset yhteydet	
Suomen ja Pohjoismaiden väestötieteen yhdistykset	110
Suomalais-neuvostoliittolainen väestötieteen yhteistyö	112
Suomi-Viro-seminaarit	115

Tutkimustyön ammatillistuminen ja kansainvälistyminen

12 Tutkimusryhmän toiminnan vakiintuminen ja tutkimuskäytäntöjen kehitys	
Tutkimushankkeet, rahoitus ja tutkijat 1990-luvulla	118
Väestöntutkimuksen yksikön perustaminen	122
Julkaisemistapa uudistuu	124
Väestö, terveys ja elinolot -tutkijankoulutusohjelman perustaminen	128
13 Tutkimustyötä ja tuloksia 1990-luvulla	
Sosioekonomisten kuolleisuuserojen muutokset	133
Väitöskirjoja ja muita tutkimuksia	137
14 Kansainvälistä yhteistyötä ja tieteellistä järjestötoimintaa 1990-luvulla	
Sosioekonomiset kuolleisuuserot Euroopan maissa	140
Tutkijavieraana Haagissa ja ”tupakkatutkimus”	143
Kaksi IUSSP:n kuolleisuuden tutkimuskomiteaa	145
Euroopan väestöntutkimuksen yhdistys (EAPS)	148
EAPS Working Group on differentials in health, morbidity and mortality	150

15 Alanvaihto kaupunkisosiologiaan	
Kaupunkitutkimuksen professoriksi	153
Kontekstuaalianalyysin uusi tuleminen monitasoanalyysinä	154
Yhteisötason tekijöiden vaikutukset kuolleisuuteen ja sosiaaliseen syrjäytymiseen	156
Perhetutkijana Oslossa	158
16 Lopuksi	161
Kirjallisuus	167
Kirjassa mainitut Tapani Valkosen julkaisut aikajärjestyksessä	167
Muut julkaisut	171
Henkilöhakemisto	174

Esipuhe

Ensimmäinen sosiologinen tutkimukseni koski asevelvollisten sosiaalista yhteisöä. Tein sitä osallistuvan havainnoinnin menetelmällä suorittaessani asevelvollisuutta vuonna 1960 Kouvolan varuskunnassa. Mallinani oli norjalaisen Johan Galtungin tutkimus *Fengselssamfunnet*, joka kuului sosiologian cum laude -vaatimukseen. Tutkimukseni jäi valitettavasti kesken. Sen jälkeen olen tehnyt sosiologista ja väestötieteellistä tutkimusta näihin aikoihin saakka pääasiassa Helsingin yliopiston sosiologian laitoksella. Olen siis ollut osa- tai kokopäiväisenä sosiaalitutkijana puolen vuosisadan ajan ja kokenut tutkimustoiminnan suuret muutokset, kuten tutkimusedellytysten paranemisen, tutkimustyön ammatillistumisen ja kansainvälistymisen. Tiedeinstituutioiden osalta näitä muutoksia on kuvattu muun muassa Suomen Akatemian ja Helsingin yliopiston historiaa koskevissa teoksissa. Tämän ”mikrohistoriallisen raportin” tarkoituksena on täydentää ja elävöittää kuvaa sosiaalitieteellisen ja lähialojen tutkimuksen kehityksestä kertomalla omasta työstäni tutkijana. Uraani on tutkimuksen lisäksi kuulunut myös opetusta ja hallintotehtäviä. Käsittelem niitä kuitenkin vain silloin, kun niillä on ollut yhteyttä tutkimustyöhöni.

Työtä varten kävin läpi toistakymmentä hyllymetriä tutkimuksiini liittyviä kirjeitä, muistiinpanoja, rahoitushakemuksia, pöytäkirjoja ja muita dokumentteja. Tämä oli tarpeellista ja antoisaa, sillä löysin paljon asioita, jotka olin unohtanut tai muistin väärin. Tärkein osa tästä materiaalista on sijoitettu Helsingin yliopiston arkistoon.

Kirja jakautuu kolmeen osaan. Ensimmäinen osa kattaa noin vuodet 1958–1975 ja käsittelee uranvalintaa, opinnäytetöitä sekä yhteiskunnan muutosta koskevia tutkimuksiani. Toinen osa (vuodet 1975–89) kuvaa pätevyitymistäni väestötieteen professoriksi ja erikoistumista kuolleisuuden tutkijaksi. Tässä osassa käsittelem oman ja ryhmäni tutkimustyön perustan luomista eli rekisteriaineistojen käytön ja sen analyysitapojen kehittämistä. Kolmas osa kattaa 1990-luvun, josta suuren osan olin tutkija/akatemiaprofessorina, sekä 2000-luvun alkupuolen. Tänä aikana ryhmän rahoitus ja toiminta vakiintuivat, tutkimuskäytännöt kehittyivät ja saavutimme tutkimusalamme kansainvälisen tason.

Virikkeen tähän työhön sain Suomen Kulttuurirahaston eminentiaapurahan hakuilmoituksesta. Apuraha on tarkoitettu ”oman tieteellisen tai taiteellisen elämäntyön pohtivaa kirjoittamista varten”. Kulttuurirahaston myönnettyä minulle apurahan jäin eläkkeelle Helsingin yliopistosta syksyllä 2007 ja aloin laatia tätä kirjaa. Kiitän Kulttuurirahastoa saamastani apurahasta.

Olen kiitollinen monille kirjassa mainituille ja mainitsematta jääneille opettajille, työtovereille, tutkimusavustajille ja oppilaille, jotka ovat autaneet ja tukeneet minua urani eri vaiheissa. Aino ja Anssi Sinnemäkeä kiitän heidän rohkaisevista kommenteistaan keskeneräisestä käsikirjoituksesta. Ne auttoivat minua saamaan työn päätökseen. Kiitän Tuuli Pajusta tekstinkäsittelystä ja Raimo Parikkaa julkaisun taittamisesta. Kiitän myös Helsingin yliopiston sosiaalitieteiden laitosta ja sen johtajaa Keijo Rahkosta kirjan ottamisesta laitoksen julkaisusarjaan.

Helsingissä tammikuussa 2012
Tapani Valkonen

Opinnäytteitä ja tutkimuksia muuttuvasta yhteiskunnasta

1. Sosiologian opinnot ja Ristiina-tutkimuksen alkuvaiheet.

Miten päädyin sosiologiaan

Siirtyessäni Lappeenrannan lyseossa keskikoulusta lukioon vuonna 1955 suunnittelin, että minusta tulee lääkäri. Lääketieteen opintoja ennakoiden valitsin matematiikkalinjan sekä biologian, jonka vaihtoehtona oli psykologia. Ensimmäisenä lukiosyöksynäni lyseon oppilaat vietiin katsomaan tupakoinninvastaista, luullakseni vanhaa saksalaista valistuselokuva, jossa näytettiin realistinen keuhkosyöpäleikkaus. Aloin voida pahoin ja päätin, että minusta ei tule lääkäriä. Vaihdoin kesken lukukautta biologiasta psykologiaan.

Edellisenä kesänä olin osallistunut partiolaisten vartionjohtajakurssille Turussa. Siellä piti oppitunteja partiojohtaja Rafael Helanko, jonka sosiologian väitöskirja Turun poikasakeista oli valmistunut pari vuotta aikaisemmin. Silloin kuulin ensimmäistä kertaa sosiologiasta. Kiinnostuin siitä niin, että aloin lukea niitä harvoja sosiologiaan luokiteltuja kirjoja, joita Lauritsalan kirjastossa oli. Muistan lukeneeni sellaisia teoksia kuin Antero Rinteen *Sosiologian pääpiirteet* (1954), Viljo Rasilan *Elävä yhteiskunta* (1956), sekä Marxin ja Engelsin *Kommunistisen puolueen ma-*

nifesti. Viimeksi mainitun teoksen sanoma meni ilmeisesti hyvin perille, sillä kouluaineessani kirjoitin: ”Kapitalistisen yhteiskuntajärjestelmän tuho on nyt tulossa, siitä on todisteena taloudelliset lamakaudet, työttömyys ja lakkoihut. On todennäköistä, että kapitalistista yhteiskuntajärjestelmää seuraa sosialistinen. Tapahtuuko tämä rauhanomaisesti vai sotaisesti, emme tiedä, mutta historia osoittaa näin, vaikkei länsimaissa tätä aina tohdita tunnustaa. Kun kommunismi on vallannut maailman, saa länsimainen mädännäisyys väistämättä palkkansa.” Sain aineesta arvosanan 10-.

Muutenkin kiinnostukseni yhteiskunnallisiin kysymyksiin vaikutti lukuharrastuksiini. Yhden kouluaineeni aihe oli ”Kesällä lukemaani kirjallisuutta”. Käsittelin siinä Voltairen *Zadeg-* ja *Candide* -teoksia sekä Jonathan Swiftin *Gulliverin retkien* alkuperäisversiota. Aineeni päätin: ”Vaikka Swift ja Voltaire kuuluvat samaan valistuksen ajanjaksoon ja kirjoittavatkin samoista aiheista, huomaa suuren eron lukiessaan heidän satiirejaan... Henkilökohtaisesti pidin enemmän Voltairesta, mutta varmaan jotkut voimakkaammin tuntevat lukevat mieluummin Swiftin teoksia.” Luin myös luokkani ”intellektuellien” suosimaa Eino Kailan teosta *Syvähenkinen elämä* (1954), mutta se ei kiinnostanut.

Pääsin ylioppilaaksi keväällä 1958. Olin kuusitoistavuotias, sillä olin käynyt kansakoulua vain kaksi vuotta tavallisen neljän vuoden asemasta. Jo ylioppilaskirjoitusten aikaan olin päättänyt alkaa opiskella sosiologiaa Helsingin yliopistossa. Tuleva toiveammattini oli sosiologian professori. En edes tiennyt, missä muissa ammateissa sosiologit toimivat. Vanhempani eivät juuri ymmärtäneet, mitä aioin opiskella, mutta eivät halunneet vaikuttaa valintaani.

Minulla ei ollut käsitystä siitä, millaista arvostusta valtiotieteellinen tiedekunta siihen aikaan nautti. Ensimmäisen vihjeen tiedekunnan kyseenalaisesta maineesta sain silloiselta Mikkelin hiippakunnan piispalta Martti Simojoelta. Isäni oli Lauritsalan seurakunnan kappalainen, ja piispa Simojoki vieraili piispantarkastuksen yhteydessä kodissamme. Keskusteltiin tuoreen ylioppilaan opintosuunnitelmista, ja ylioppilastodistusta näytettiin piispalle. Hän katsoi sitä: neljä laudaturia ja kaksi cum laudea. Kuullessaan opintosuunnitelmistani piispa vakavoitui, pudisti päätään ja sanoi, että tällä todistuksellahan pääsisi vaikka lääketieteelliseen tiede-

kuntaan. Valtiotieteelliseen tiedekuntaan pääsy oli vapaa kaikille, ja harva laudatur-ylioppilas valitsi sen.

Kesällä 1958 olin työssä Lappeenrannan kesäyliopiston kanslianhoitajana. Sosiologia kuului ensimmäistä kertaa kesäyliopiston opetusohjelmaan. Maisterit Kalevi Heinilä ja Paavo Koli pitivät luentoja, mutta työni ja englannin pro exercitio -kurssin vuoksi en voinut osallistua niille. Vuoden alussa professoriksi nimitetty Erik Allardt tuli heinäkuussa pitämään approbatur-tentin. Uskaltauduin puhumaan professorille omista opintosuunnitelmistani ja kysyin, mitä hän suositteli sosiologian sivuaineiksi. Allardt vastasi epäröimättä, että matematiikka ja tilastotiede olisivat hyvät valinta. Keskustelumme oli lyhyt, ehkä vain kymmenen minuuttia, mutta se on vaikuttanut enemmän kuin mikään muu tieteellisen urani suuntautumiseen. Puhuin sivuaineiden valinnasta myös Paavo Kolin kanssa. Hän vahvisti, että matematiikkaa ja tilastotiedettä kannattaa opiskella.

Ensimmäiset opintovuodet

Aloitin opintoni syksyllä 1958. Sain asunnon ylioppilasasuntola Domus Academicasta varttuneen, viinaanmenevän hammaslääketieteen kandidaatin huonetoiverina. Viipurilainen osakunta oli tärkeä tukikohta, ja osallistuin sen toimintaan aktiivisesti muun muassa apulaissihteerinä ja lehden toimittajana.

Sosiologiassa elettiin 1950-luvulla uudistumisen aikaa, joka Eskolan (1992) mukaan muistutti Thomas S. Kuhnin (1970) kuvaamaa tieteellistä vallankumousta. Westermarckin ja hänen koulukuntansa edustama antropologinen paradigma hylättiin, ja tilalle tuli moderni empiirinen ja tilastollista tarkastelua käyttävä nyky-yhteiskunnan tutkimus. En ollut tietoinen tästä vallankumouksesta. Tutkintovaatimuksissa ei ollut juuri jälkiä vanhasta paradigmasta. Tuskin tiesin, mitä Westermarck oli tutkinut.

Sosiologian laitos oli perustettu kolme vuotta ennen opintojeni alkua. Erik Allardtin lisäksi laitoksen opetushenkilökuntaan kuului vain assistentti Kalevi Heinilä. Allardtin neuvoa noudattaen valitsin sivuaineikseni matematiikan ja tilastotieteen, joista molemmista päätin suorittaa cum laude -arvosanan. Kolmas sivuaineeni oli kansantaloustiede.

Kahden ensimmäisen opintovuoden aikana syksystä 1958 kevääseen 1960 suoritin viisi pakollista tukiainekurssia sekä julkisoikeuden ja siviili- ja kauppaoikeuden peruskurssit. Eniten aikaa veivät kuitenkin matematiikan opinnot, jotka perustuivat pakollisiin luentoihin ja harjoituksiin. Myös tilastotieteessä oli pakollisia kursseja. Pakollisten kurssien vuoksi en voinut osallistua vapaaehtoiisiin sosiologian luentoihin, kuten Allardt'in sosiologian peruskurssiin ja dosenttien toisinaan pitämiin luentoihin. Laudatur-seminaaria lukuun ottamatta nautin koko opiskeluaikanani varsinaista sosiologian opetusta vain sosiologian tutkimusmenetelmien harjoituskurssilla. Tämä ei ollut poikkeuksellista, koska työssäkäynti opiskelun ohella oli tavallista. Kurssin lisäksi oli tentittävä uusi Selltizin ym. oppikirja *Research methods in social relations* (1959), joka kattoi sekä kvantitatiiviset että kvalitatiiviset tutkimusmenetelmät. Tällaista jaottelea ei silloin käytetty – oli vain erilaisia menetelmiä. Osallistuin tutkimusharjoituskurssille syksyllä 1959, jolloin se järjestettiin toista kertaa. Kurssin piti laitoksen vt. assistentti Antti Eskola. Kurssin aikana harjoiteltiin muun muassa yliopistolle vasta hankitun reikäkorttikoneen eli laskevan lajittelijan käyttöä Porthanian kellarikerroksessa.

Tutkimusmenetelmäkurssin kirjallisuuden innoittamana kehitteletin tusinan verran tutkimusaiheita huvikseni tai tulevaa graduani ajatellen. Muistiinpanoissani on toisista aiheista vain otsikko ja toisista jopa parin sivun suunnitelma. Tässä esimerkkejä:

- Lomaketutkimus koulutusasenteista
- Faktorianalyysi koululuokkien ja koulujen ominaisuuksista
- Byrokratisoituminen: tutkimus osakunnista
- Vaatteiden symboliikka
- Ylioppilasasuntola pienten alueiden ekologian valossa
- Tutkimus tanssiaisinstituutiosta

Yksityiskohtaisen suunnitelman viitekehyksineen tein asevelvollisten sosiaalisia suhteita koskevasta tutkimuksesta. Olin nimittäin menossa kesällä 1960 sotaväkeen ja päätin tehdä osallistuvalla havainnoinnilla Johan Galtungin *Fenselsamfunnet*-teoksen (1959) antaman esimerkin mukaisen tutkimuksen. Aloitin muistiinpanojen tekemisen suunnitelman mukaisesti heti mentyäni alokkaaksi Kouvolan varuskuntaan kesäkuun

puolivälissä vuonna 1960. Viimeinen muistiinpanoni on päivätty heinäkuun kymmenentenä päivänä.

Sotaväen jälkeen kesällä 1961 olin taas kanslianhoitajana Lappeenrannan kesäyliopistossa. Siellä tapasin oppilaskunnan hallituksessa Lappeenrannan tyttölyseosta keväällä valmistuneen ylioppilaan Anne Pöllän. Kevätalvella vietettiin häät. Anne on ollut siitä lähtien kumppanini ja elämäni ilo.

Syksyllä jatkoin opintoja sosiologiassa ja tilastotieteessä. Matematiikan cum lauden olin saanut valmiiksi jo ennen armeijaan menoa. Samalla olin osapäivätyössä Suomen Gallupissa. Työnäni oli laskea vastausjakautumien lukumäärätiedoista prosenttitaulukoita puoluekannatuksesta ja muista aiheista. Työvälineenä oli laskuviivain (”laskutikku”), jonka käyttö opittiin lukiossa. Työssäni oli tärkeää pyöristää prosenttiluvut niin, että sarakesumma oli tasan sata. Muuten joku lukija soittaisi ja väittäisi, että taulukossa on virhe. Gallupin pienen toimiston pikkujoulussa esitettiin kronikka, jossa kuvailtiin vuorollaan toimiston työntekijöitä. Minusta kerrottiin ”miet ja siet kaik’ karjalaisest’ vääntää”.

Mainostoimistosta sosiologian laitokseen

Tutkinnostani puuttui kevätlukukauden 1962 alkaessa ainoastaan sosiologian laudatur-opinnot ja pro gradu -tutkielma. Aloitin näiden opintojen ohella kokopäivätyön mainostoimisto Lintaksessa. Toimin mediasuunnittelijana, jonka tehtävänä oli tehdä ehdotuksia siitä, mihin sanoma- ja aikakauslehtiin ja minkä TV-ohjelmien yhteyteen Unilever-konsernin tuotteiden, kuten pesupulvereiden, hammastahnan ja margariinin mainoksia sijoitetaan. Tärkeimmät työvälineeni olivat lukija- ja katselijatutkimukset, joita analysoimalla selvitin, miten eri tuotteiden kohderyhmät tavoitettaisiin tehokkaimmin ja halvimalla.

Sosiologian laudatur-seminaari alkoi tammikuussa. Alkumerkinnän on opintokirjaani antanut Erik Allardt, mutta hän johti seminaaria vain helmikuun loppuun, koska hän lähti loppukevääksi kolmen kuukauden kiertomatalla Australian Uuteen Guineaan. Seminaarin alkuviikot olivat perusopintojeni aikana ainoa kerta, jolloin osallistuin Allardtin opetukseen. Allardtin lähdettyä seminaaria johti vt. professori Kalevi

Heinilä. Hän johti seminaaria myös syyslukukaudella, koska Allardt oli vieraillevana tutkijana Berkeleyn yliopistossa Kaliforniassa.

Tarkoitukseni oli tehdä pro gradu -tutkielmani samoista aineistoista, joita käytin työssäni Lintaksessa. Lokakuun alkupuolella esitin seminaarissa tutkimussuunnitelman aiheesta ”Joukkotiedotusvälineiden yleisöt Suomessa”. Tutkimuksen tarkoituksena oli analysoida lehtien lukemista, radionkuuntelua, elokuvissa käyntiä ja television katselutapoja sekundääriaineistojen avulla. Suunnitelmassa oli 33 väliotsikkoo sisältävä tutkimuksen jäsentely.

Onneksi minun ei tarvinnut toteuttaa mahdollonta suunnitelmaa. Kalevi Heinilä kertoi nimittäin tutkimusprojektista, joka koskisi maa-seudulle perustettavan teollisuuslaitoksen sosiaalisia vaikutuksia. Hän ei maininnut, minne tehdas perustettaisiin ja kuka sen perustaisi, koska asiaa ei ollut vielä julkistettu. Hän tarjosi minulle tässä tutkimuksessa tutkijanpaikkaa, jossa voisin tehdä sekä pro gradu -työni että väitöskirjan. Myöhemmin sain tietää, että kysymyksessä oli Ristiinan kuntaan lähelle Mikkeliä rakennettava lastulevy- ja vaneritehdas.

Tarjous oli urasuunnitelmieni kannalta paras mahdollinen, mutta en ottanut sitä vastaan suoraa päätä. Minulla oli vakinainen työpaikka Lintaksessa. Esimieheni lupasi heti palkankorotuksen, kun puhuin hänelle mahdollisesta lähdöstäni. Esikoisemme Sami oli juuri syntynyt ja olin yksin vastuussa perheen toimeentulosta. Tutkimuksen rahoitukseen oli tiedossa vain teollisuuslaitoksen perustajan Aarne J. Aarnion lupaama 500 000 vanhaa markkaa. Marraskuussa vastasin myöntävästi. Ratkaisevaa tälle oli se, että Kalevi Heinilä ja tutkimushankkeen taustahenkilö lisensiaatti Yrjö Uitto sitoutuivat henkilökohtaisesti takaamaan, että rahoitus palkkaukseeni järjestyy myös jatkossa.

Vaihdoin graduni aihetta ja aloin kirjoittaa uutta suunnitelmaa. Tällöin sain Heinilältä ja Uitolta hanketta koskevaa taustamateriaalia, jota olen käyttänyt lähteenä seuraavassa tutkimuksen syntyhistorian kuvauksessa. Lähteenäni on myös omia muistiinpanojani muun muassa jakson marraskuusta 1964 kesäkuuhun 1965 kattava päiväkirja tutkimuksen kuluista ja muusta toiminnastani.

Ristiina-tutkimuksen ”suunnittelu”

Tutkimuksen alkuvaiheessa Yrjö Uitto oli keskeinen henkilö. Hän oli Allardtin ystävä ja opiskelutoveri Veli Verkon seminaareista 1940-luvulla (Allardt, 1995). Hän oli menestyvä liikemies, mutta teki näihin aikoihin sosiologian väitöskirjaa. Uitto tunsi tehtaan perustajan Aarne J. Aarnion. Aarnio ja ”Mikkelin läänin teollisuustoimikunta”, jota johti maaherra Urho Kiukas, olivat sopineet, että Aarnion uusi yritys Pellosniemi Oy perustaisi lastu- ja vanerilevytehtaan Ristiinaan.

Vanhin Uitolta saamani dokumentti oli Erik Allardtin Berkeleystä 15. syyskuuta 1962 hänelle lähettämä kirje, jossa on muun muassa vastauksia Uiton lähettämiin kysymyksiin. Uiton kirjettä ei ole yliopiston arkistossa säilytettyssä Allardtin aineistossa. On kuitenkin arvattavissa, mitä Uitto oli kysynyt. Seuraavassa on Allardtin vastausten pääkohdat:

Ensin Aarnion asia, joka on suurenmoinen ja erittäin kiintoisa. Vastaan kysymyksiin seuraavasti:

1) Suhtaudun erittäin myönteisesti asiaan ja oikein harmittaa että olen näin kaukana.

2) Olen varsin varma siitä, että rahaa on saatavissa. Pulma on pikemminkin sopivan henkilökunnan ja tutkijakaartin löytäminen.

Seuraavat toimenpiteet ovat paikallaan:

a) On syytä systemaattisesti katsoa löytyisikö oikein hyvää tutkijaa (maisteri), joka innostuisi asiaan. Jos sellainen löytyy, niin löytyy tietenkin myös rahaa.

b) Samanaikaisesti voi olla syytä ohjata niin paljon tutkimuksia tälle alueelle kuin mahdollista. Se koskee niin graduja kuin pitemmälle tähtääviä töitä.

c) Tutkimusongelmia on nyt monenlaisia, mutta ehkä kuitenkin asennoituminen Ristiinan teollistamiseen olisi ensin kartoitettava.

4) Organisaatio kyllä kehittyy kun pääsee alkuun. Tällä hetkellä tarvitaan yksi mies. Mikäli organisaatio kehittyy myöhemmin laajaksi niin voihan siitä tulla vaikka itsenäinen tutkimuselin. Pääasia, että jotenkin pääsemme alkuun.

Näin oli päätetty, että tutkimus aloitetaan. Näyttää siltä, että sen tarkoituksena oli olla laitoksen ensimmäinen suuri tutkimusprojekti. Tehtaan perustamishanke julkistettiin lokakuussa. Lehdistötilaisuudessa esitettiin tiedote, jonka mukaan Helsingin yliopiston sosiologian laitos tekee tutkimuksen tehtaan perustamisen vaikutuksista Ristiinassa. Aloitteen

tutkimuksen tekemisestä ilmoitettiin tulleen Mikkelin läänin teollisuus-toimikunnalta.

Lokakuun loppupuolella kokoontui sosiologian lisensiaattiseminaari ”haravoimaan ideoita” Ristiina-tutkimukseen. Seminaariin osallistui jatko-opiskelijoita ja väitelleitä tutkijoita sosiologiasta, sosiaalipolitiikasta ja valtio-opista. Minua ei kutsuttu seminaariin, luultavasti siksi, että en ollut vielä ottanut Heinilän tarjousta vastaan. Sain myöhemmin Uitolta hänen alustuksensa luonnoksen sekä neljäsvuuisen keskustelumuiston, johon on kirjattu 30 puheenvuoroa.

Uiton alustus käsitteli pääasiassa relevantteja aikaisempia tutkimuksia, joista tärkeimpänä hän piti ruotsalaista Georg Karlssonin johtamaa tutkimusta, jossa seurattiin Märstan kunnan nopean kaupungistumisen sosiaalisia vaikutuksia. Näyttää siltä, että Ristiina-tutkimuksen asetelma lainattiin Märsta-tutkimuksesta. Märstassa oli ensimmäiset haastattelut tehty vuonna 1960 ja tarkoitus oli haastatella samoja henkilöitä 3–5 vuoden välein aina vuoteen 1975 saakka. Sain myöhemmin käyttööni Märsta-tutkimuksen raportteja.

Alustuksen jälkeen on ilmeisesti syntynyt innostunut keskustelu, joka sisälsi monenlaisia ehdotuksia tutkimuksen aiheista, kysymyksenasetteluista ja teorioista. Seuraavassa muutamia niistä:

- Olisi tutkittava ajattelutavan muutosta: mitä tapahtuu, kun ihminen yhtäkkiä tajuaa, että hän pyrkii johonkin (Uitto).
- Olisi tutkittava disorganisaatioilmiöitä: rikollisuutta, avioeroja, psykosomaattisten häiriöiden ja neuroosien lisääntymistä (Parkkari).
- On tärkeä tutkia, miten ja missä järjestyksessä uudet organisaatiot syntyvät. Kentällä tulisi siis olla joku jatkuvasti seuraamassa tilanteen kehitystä (Bruun).
- Mielenkiintoinen tutkimuskohde olisi se, miten teollisuuslaitoksen perustaminen heijastuu kunnan väestönkehitykseen. Etukäteistietojen perusteella han se merkitsee jo ainakin väkiluvun kaksinkertaistumista (Strömmer).
- Mielenkiintoinen tutkimuskohde olisi kulutustapojen tutkiminen (Piepponen).
- Voiko tämän hetken arvostuksia enää ”puhtaina” tutkia, kun lehdistö ja muu julkinen sana on kirjoittanut asiasta jo niinkin paljon? (Haavio-Mannila)
- Eliitti – miten se muuttuu (Purola).
- Pelkkä case-tutkimus ei yksin anna mitään tieteellisiä tuloksia. Täytyy olla jokin teoria testattavana (Riihinen).

– Teoria rajoittaa tutkimuksen kohteita ja merkitsee vain olettamusten vahvistamista (Bruun).

Aiheista ja ideoista ei siis ollut pulaa. Bruunin puheenvuoro siitä, että jonkun pitäisi olla jatkuvasti kentällä seuraamassa kehitystä, oli ainoa konkreettinen ehdotus tutkimuksen toteuttamistavasta. Selvää oli kuitenkin se, että aineistonkeruu oli tarkoitus aloittaa ennen tehtaan rakennustyön alkua eli ennen seuraavaa kesää.

Ajallisesti seuraava dokumentti on Heinilän tekemä tutkimussuunnitelma, joka on päivätty 15. marraskuuta 1962. Se sisältää myös kustannusarvion (loppusumma 756 000 vanhaa markkaa eli noin 14 400 nykyeuroa). Suunnitelma oli laadittu Allardtin ja Heinilän Suomen Kulttuurirahastolle osoittaman apurahahakemuksen liitteeksi. Siinä kuvataan tutkimuksen taustaa ja tutkimusasetelmaa seuraavasti:

Nykyajan yhteiskunnan tärkeimpänä sosiaalisten muutosten aiheuttajana on teollistuminen, jonka vaikutukset näkyvät yhteiskuntaelämän kaikilla aloilla. Näiden muutosten systemaattinen tutkiminen on tärkeää, koska tutkimukset palvelevat samalla yhteiskunnan kehitystä ohjaavaa suunnittelutoimintaa. (...)

Voimakkaasti maatalousvaltaiseen n. 6 000 asukkaan Ristiinan kuntaan perustetaan, alkaen kesällä 1962, Pellosniemi Oy:n toimesta puunjalostusteollisuutta. Valmistuttuaan v. 1964 nämä tehtaat tarjoavat työtilaisuuksia lähes tuhannelle hengelle. Ristiinan kunnassa, joka vakaan taloudellisen, poliittisen ja kulttuurielämänsä vuoksi sopii hyvin tarkoitukseen, voidaan siis tehdä teollistumisen aikaansaamista muutoksista tutkimus, joka asetelmaltaan muistuttaa kokeellista tutkimusta: ennen teollistumisen alkamista tehdään perusteellinen tutkimus alueen yhteisöelämän eri puolista; tämän jälkeen pyritään toistuvien tutkimuskertojen avulla selvittämään, millaisia muutoksia teollistumisen seurauksena tai rinnakkaisilmiönä tapahtuu. Kyseessä on pitkäaikaisleikkaus, jonka luonteinen tutkimus on alun perin suunniteltava suhteellisen pitkällä tähtäimellä. Ristiina-tutkimuksen ensimmäisen vaiheen on suunniteltu kestävän viisi vuotta, jonka ajan kuluessa saadaan selville teollistumisen aiheuttamat välittömät sosiaaliset muutokset.

Marraskuun lopulla esitin laudatur-seminaarissa kahdessa viikossa laatimani uuden gradu-suunnitelman, jonka otsikkona oli ”Teollistumisen aikaansaamat sosiaaliset muutokset”. Johdanto oli lainattu jokseenkin suoraan em. Heinilän laatimasta tutkimussuunnitelmasta. Suunnitelman

mukaan Ristiina-hankkeeseen kuuluisi päätutkimus sekä useita erityis-
tutkimuksia, joista osa olisi pro gradu -töitä. Päätutkimus olisi väitöskir-
jani, vaikka tätä ei seminaaripaperissa suoraan mainittu. Oma graduani
koskevan suunnitelman mukaan sen ”tarkoituksena on löytää ja kehitellä
Ristiina-tutkimukseen soveltuva teoreettinen kehys sekä selvittää alusta-
vasti, miten kehysten käsitteitä ja muuttujia voidaan operationaalisesti
määritellä ja mitata.” Suunnitelmassa oli vain kaksi lähdeoteosta: Allardtin
ja Littusen *Sosiologia* (1958) ja R. M. Williamsin *American society* (19xx).

Erosin Lintaksesta vuoden lopussa ja aloin tehdä graduani seminaa-
rissa esittämäni suunnitelman mukaisesti. Sain työpöydän Elina Haavio-
Mannilan huonetoverina Porthanian toisessa kerroksessa. Tehtävänäni
oli gradunteon ohella huolehtia Ristiinassa kevään aikana suoritettavan
haastattelututkimuksen suunnittelusta ja toteuttamisesta. Helmikuussa
Suomen Kulttuurirahasto myönsi hankkeelle Heinilän ja Allardtin teke-
män hakemuksen mukaisen rahoituksen.

Graduni ”Teollistuva maalaisyhteisö ja sosiaalinen disorganisaatio”
valmistui maaliskuussa. Sen johdannossa totesin, että Ristiina-tutki-
muksessa ”tullaan käyttämään yhteisötutkimusmenetelmää (community
study method): teollistumisen vaikutuksia tutkitaan verrattain pienessä
yhteisössä, niin että niistä saadaan yksityiskohtainen kuva”. Gradun al-
kuvassa käsitelin amerikkalaista 1900-luvun alkupuolella alkanutta
sosiologisen yhteisötutkimuksen perinnettä. Tässä perinteessä käytettiin
monipuolisia aineistonkeruutapoja, kuten osallistuvaa havainnointia,
informanttien haastatteluja, sisällönerittelyä, sosiometriä ja valmiita
tilastoja. Siihen eivät sen sijaan kuuluneet satunnaisotantaan perustuvat
haastattelututkimukset.

Gradun pääosa koski tutkimuksen yleistä viitekehystä, jossa keskeisiä
käsitteitä olivat sosiaalinen disorganisaatio, konflikti ja disintegraatio.
Vertailin siinä eri tutkijoiden (mm. Robert K. Merton, Erik Allardt,
Ralf Dahrendorf ja James S. Coleman) käyttämiä käsitteitä ja teorioita.
Yhteenvedossa totesin: ”Tutkimusta tehtäessä on ollut eräitä tietoisia
periaatteita. Niinpä kaikki käsitteet on haluttu esittää mahdollisimman
selvästi ja yksikäsitteisesti niin, että määritelmät veisivät jo lähelle käsit-
teiden operationaalista tutkimusta.”

Sain gradusta arvosanan cum laude approbatur. Nykyisten kriteerien
mukaan arvosana ei riittäisi jatko-opiskelijaksi hyväksymiseen. Sosiolo-

gian loppulentin suoritin myöhemmin toukokuussa, jolloin myös valmistuin.

Haastattelut Ristiinassa

Allardtin ehdotusta noudattaen hankkeeseen liitettiin oman osuuteni lisäksi muita tutkimuksia. Laitoksen assistentti Leo Grönholm oli aloittamassa väitöskirjatutkimusta nuorison sosialisatiosta. Sitä rahoitti muun muassa Helsingin kaupunki. Sen tutkimusasetelma muotoiltiin niin, että siihen kuului vertailu ei-teollistuneen maaseudun (Ristiina) ja teollistuneen paikkakunnan (Helsinki) välillä. Ristiinan nuorison haastattelut päätettiin tehdä samaan aikaan varsinaisen Ristiina-tutkimuksen haastattelujen kanssa. Päälomakkeeseen tekivät minun lisäksi kysymyksiä omia tutkimuksiaan varten Kalevi Heinilä ja Yrjö Uitto ja sekä graduntekijä Eero Jokivirta. Myöhemmin tekemässäni muistiossa Ristiina-tutkimuksen vaiheista kuvaan lomakkeen valmistelua näin:

Haastattelulomakkeen laatimisessa ei ollut mitään selvää systeemiä. Mukaan otettiin kysymyksiä, jotka jostakin syystä tuntuivat mielenkiintoisilta. Heinilällä oli kuitenkin suhteellisen paljon ennakkohypoteeseja ja perusteltuja muuttujia. Jokivirralla oli hyvin diffuusi suunnitelma. Minulla oli tarkoituksena saada tietoja yksilöiden vuorovaikutuksen laadusta ja määrästä. Myös Uitto pani mukaan muutaman asennekysymyksen.

Huhtikuussa kävin Ristiinassa havainnoimassa kunnanvaltuuston kokousta, jossa Aarnio esitteli tehtaan perustamissuunnitelmaa. Muistiossani kerron tilaisuudesta muun muassa näin:

Tehtaan johtaja esitteli tehdassuunnitelman ja miten työväki tullaan saamaan: rakennusvaiheen aikana pyritään rakennusmiehistä katsomaan sopivia henkilöitä, jotka saavat jäädä apuasentajiksi ja jotka sitten koulutetaan koneitten käyttöön. (...) Valtuutetut olivat kiinnostuneita työmahdollisuuksista. Eräät käyttivät jo tilaisuutta hyväkseen ja pyrkivät saamaan hyötyä itselleen. Yksi tiedusteli pääsisikö hänen tyttärensä konttoriin töihin, toinen pyysi lupaa saada perustaa työmaaruokalan ja kolmas kysyi, voisiko hän saada alurakoita rakennustöistä. Aarnio koetti vastailla epämääräisesti ja käänsi asian osin lei-

kiksi: 'kyllä kai te sentään sallitte, että ainakin yksi mies tulee Helsingistäkin tänne, nimittäin se, joka ne rahat kantaa.'

Kun haastattelulomake oli valmis, toimin menetelmäoppaiden mukaisesti. Suoritin yhdessä kolmen opiskelijan kanssa kolmekymmentä koehaastattelua Ristiinassa huhtikuun lopulla. Tutkimuksen otoksen poimin satunnaislukuja käyttäen henkikirjoista. Se käsitti 500 miestä. Naisista en poiminut otosta, mutta Ristiinassa haastateltiin 155 naista lomakkeella, joka sisälsi noin puolet miehille esitetyistä kysymyksistä. Tutkimuksen rajaamista pääasiassa miespuolisiin ristiinalaisiin perustelin sillä, että suuri osa kysymyksistä koski ammattia, eivätkä ne olisi olleet relevanttia kotona työskenteleville naisille.

Leo Grönholmin nuorisotutkimuksen otos Ristiinassa oli lähes 500 nuorta eli haastateltavia oli siten lähes 1200. Palkkasin haastattelijoiksi kaksikymmentä opiskelijaa ja annoin heille tarvittavat ohjeet ja koulutuksen. Laadin lehdistötiedotteen paikallislehtiin haastattelujen alkamisesta. Haastattelut tehtiin toukokuun lopussa vuonna 1963. Järjestin haastattelijoille ryhmäkuljetuksen Ristiinaan, missä heidät sijoitettiin asumaan perhemajoitukseen eri puolille pitäjää, aina kaksi haastattelijaa kussakin majoituspaikassa. Majoitus järjestyi Ristiinan marittayhdistyksen avulla. Haastattelijat saivat majoituspaikastaan käyttöönsä polkupyörät, joilla matkat haastattelupaikoille tehtiin.

Oma ”komentopaikkani” oli Ristiinan kirkonkylässä, jossa asuin serkkuni Anja Vähämäen luona. Setäni Arne Valkonen oli toiminut Ristiinan kappalaisena 1920-luvulta kuolemaansa saakka 1950-luvulle. Useimmat haastateltavat tunsivat hänet ainakin nimeltä. Anjan lisäksi myös toinen serkkuni asui Ristiinassa. Nämä sukulaisuussuhteet helpottivat monella tapaa käytännön järjestelyjä. Minullakin oli kulkuvälineenä polkupyörä, jolla tein päivittäin tarkastusmatkoja haastattelijoiden luokse eri puolille Ristiinaa. Pisimmät päivämatkat olivat yli 40 kilometriä.

Haastattelut kestivät kaksi viikkoa. Olin itse Annen ja Sami-poikamme kanssa Ristiinassa lisäksi kuukauden. Tänä aikana haastattelin tiedonantajia ja keräsin arkisto- tilastoaineisto. Syksyllä aloitin Helsingissä haastatteluaineiston käsittelyn. Tein ensimmäiseksi raportin ”Ristiinalaisten käsitykset teollistumisen vaikutuksista”, jonka esittelin tiedotus- ja neuvottelutilaisuudessa lokakuun lopulla. Tilaisuuteen osallistuivat

maaherra Kiukas, tehtaan ja kunnan johto sekä Allardt, Heinilä ja Uitto. Kokouksen osallistujat olivat tyytyväisiä tutkimuksen tuloksiin. Ne osoittivat, että noin puolet miehistä ja kolmasosa naisista saattaisi siirtyä perustettavan tehtaan palvelukseen. Ristiinalaiset kokivat teollistumisen tarpeelliseksi yhteiskunnan ongelmien ratkaisemiseksi. Mikään huomattava ryhmä ei kokenut sitä vakavaksi uhkaksi itselleen. Ristiinalaiset odottivat teollistumisen tuovan helpotusta moniin heidän yhteiskuntansa ongelmiin mm. vajaatyöllisyyteen, maaltamuuttoon, alhaiseen elintäsoon ja raskaaseen kunnallisveroon.

2 Lisensiaattityö uudenaikaistumisesta ja Uudenmaan ennustetutkimus

Sosiologian assistenttina ja jatko-opiskelijana

1960-luvun alkupuolella elettiin jo ”sosiologian kulta-aikaa”. Se näkyi sosiologian saamana julkisuutena ja opiskelijamäärän valtavana kasvuna. Syksyllä 1963 Allardt onnistui saamaan laitokselle uuden assistenttuurin ja nimesi minut sen tilapäiseksi hoitajaksi. Laitoksella oli assistentteina minun lisäksi Leo Grönholm ja Marjatta Marin. Opiskelijamäärän nopean kasvun takia uusia assistenttuureja perustettiin vuosittain niin, että vuonna 1967 assistentteja oli kuusi, edellä mainittujen lisäksi Paavo Uusitalo, Ritva Aalto (nyk. Pohjanheimo-Uusitalo) ja Johan Miemois.

Assistenttina pidin tutkimusmenetelmäkursseja, tarkastin harjoitusaineita, ohjasin graduntekijöitä ja osallistuin muuten opetukseen. Periaatteessa assistentti oli jatko-opiskelija, jonka sen ohella tuli osallistua laitostehtäviin. Käytännössä laitostehtävät veivät lukukausien aikaan pääosan työajasta. Omaa opinnäytetutkimustani tein kesällä ja iltaisin. Assistentin palkka oli pieni eikä riittänyt perheen elättämiseen ja asuntovelan maksuun. Eräät säätiöt myönsivät stipendejä, jotka oli tarkoitettu assistenttin palkan lisäksi aktiivisille jatko-opiskelijoille, jotka saivat hyvän suosituksen professoriltaan. Sain tällaisen stipendin useana vuonna Kulttuurirahastolta.

Syksyllä 1963 aloitin opinnot lisensiaatin tutkintoa varten. Vaatimukseen kuului osallistuminen lisensiaattiseminaariin, lisensiaattityö ja lisensiaattitentti. Assistenttien ei kuitenkaan tarvinnut suorittaa tenttiä. Arveltiin, että assistentit saivat tarpeellisen sosiologisen sivistyksen suoraan laitoksen ilmapiiristä. Tutkintoon kuului myös laudatur-arvosana yhdessä sivuaineessa. Sivuaineeksi valitsin tilastotieteen.

Lisensiaattitutkimuksen aiheen täsmentäminen oli vaikeaa. Graduni oli ollut teoreettinen. Se viittasi yhteisötutkimuksella tehtävään seurantaan Ristiinan muuttumisesta ja siihen liittyvästä ”disorganisaatiosta” eli sosiaalisista ongelmista ja ristiriidoista. Varsinaista tutkimussuunnitelmaa graduun ei sisältynyt. Haastattelulomake oli tehty ilman suunnit-

telmaa siitä, miten sitä käytettäisiin lisensiaattitutkimuksessani, mutta monet kysymyksistä liittyivät yhdistystoimintaan, joukkotiedotuksen seuraamiseen ja maatalous- ja kodinkoneiden käyttöön. Päättökäytännön varsinaista tutkimustehtävää, teollistumisen sosiaalisten vaikutusten selvittämistä, ei tietenkään ollut mahdollista toteuttaa lyhyellä aikavälillä, koska tehdasta oli vasta alettu rakentaa. Lisäksi ilmeni, että tehtaasta rakennettaisiin aluksi vain osa eli lastulevytehdas, joka työllistäisi vuonna 1964 noin 200 henkeä eikä lähes tuhatta henkeä, kuten tutkimuksen suunnitelmia tehtäessä oli uskottu.

Aihevalintani ratkaisin tässä vaiheessa niin, että suunnittelin ja pidin vireillä kahta eri tutkimusta. Toinen oli graduni pohjalle rakentuva tutkimus, jota nimitin toimintahäiriötutkimukseksi (yhteiskunnan toimintahäiriö oli suomennokseni sosiaalinen disorganisaatio -termille). Olin aloittanut alustavasti aineiston keruun tätä tutkimusta varten jo keuhkokuumeella Ristiinassa. Toinen aihe, ”vuorovaikutustutkimus”, liittyi Heinilän laatimassa ensimmäisessä tutkimussuunnitelmassa mainittuun Tönniesin Gemeinschaft-Gesellschaft-dikotomiaan eli uudenaikaistumiseen, jota oli jonkin verran pidetty mielessä haastattelulomaketta suunniteltaessa. En muista saaneeni neuvoja tai ohjausta tässä vaiheessa. Allardt oli laitoksen ainoa professori, ja hänellä oli kova paine valtavan opiskelijamäärän takia. Laudatur-seminaarissa oli pahimmillaan yli sata osanottajaa.

Käsittelen seuraavassa erikseen kahta tutkimustani, joita tein rinnakkain vuoden loppuun 1965 saakka.

Toimintahäiriötutkimus ja 1960-luvun suunnitteluoptimismi

Pidin helmikuussa 1964 sosiologipäivien yleisistunnossa esitelmän aiheesta ”Taloudellinen kasvu ja yhteiskunnan rakenne”. Toinen istunnon esitelmänpitäjä oli Olavi Riihinen. Alustuksessa esittelin samoja ajatuksia, jotka olivat toimintahäiriötutkimukseni taustana. Alustuksen teksti ei ole säilynyt, mutta muistiinpanoissani kerron esitelmästä näin:

Alustuksessa oli pääasiassa kaksi ideaa:

1. Muutos aiheuttaa sosiaalista disorganisaatiota – yhteiskunnan osien yhteensopimattomuutta, joka voidaan estää suunnittelulla.

2. Muutos aiheuttaa uusien roolien syntymistä ja johtaa myös ristiriitoihin, syntyy integraatio-ongelma.

Tässä kiteytyivät kauniisti 1960-luvun suomalaisen sosiologian keskeiset teemat: yhteiskunnan muutos, sosiaaliset ongelmat, suunnittelu ja ristiriitojen säätelyn tarve. Minun kannaltani kysymys oli siitä, miten tästä aiheesta tehtäisiin lisensiaattityö ja myöhemmin väitöskirja. Syyskuussa 1964 kirjoittamassani suunnitelmassa kuvasin tutkimusta seuraavasti:

Tutkimuksessa selvitetään niitä sosiaalisia ongelmia, mitä Ristiinassa on ollut ennen teollistumista ja mitä ongelmia syntyy teollistumisen mukana. Hypoteesina on, että monet sosiaaliset ongelmat ovat sellaisia, että ne voitaisiin välttää suunnittelun avulla, mutta kun maatalousvaltaisessa yhteisössä yleinen suhtautumistapa on passiivisesti alistuvaa, mitään suunnittelua ei tapahdu. Toisaalta nopean muutoksen yhteydessä esiintyy myös ongelmia, joita ei olisi voitu ennakoida ja estää suunnitelluilla toimenpiteillä. (...) Aineisto kerätään pieninä palasina tiedonantajilta, sanomalehdistä, haastattelujen avulla, tilastoista jne..

Käynneiltäni Ristiinassa vuosina 1963–65 on tallella useita kymmeniä sivuja toimintahäiriötutkimuksen muistiinpanoja, jotka koskivat muun muassa asuntotilannetta, työttömyyttä ja työvoimapulaa, koulu- ja terveydenhoito-oloja, vapaa-ajanviettomahdollisuuksia ja ”huonosti säädeltyjä ristiriitoja”. Tärkein informanttini oli kunnansihteeri, joka hyvin ystävällisesti kertoi, mitä Ristiinassa milloinkin oli tekeillä. Yksi esimerkki tutkimistani ”toimintahäiriöistä”, on työttömyys, joka uhkasi lisääntyä tehtaan ensimmäisen rakennusvaiheen päättyessä vuoden 1964 lopussa. Selvitin, miten kunta oli varautunut tähän. Muistiinpanoissani kerron tästä seuraavasti:

Lääninhallitukselle tarjotut (ts. kunnan esittämät) suunnitelmat työkohteista kuvastavat selvästi suunnittelun ja hallinnon alkeellisuutta. Ei lainkaan tiedettä, millaisia suunnitelmia valtiolla on, millaisiin tarkoituksiin voidaan yleensä saada varoja ja yleensä tarvitaanko ehdotettuja töitä. (...) Kun tiedustelin kunnansihteeriltä melko suoraan, miksi ei suunnitella työllisyyskysymysten hoitamista pitkällä tähtäimellä, sanoi hän, että ’se on turhaa, koska suunnitelmia joudutaan kuitenkin muuttamaan, suunnitelmat eivät pidä paikkaansa’. (...) Epäilemättä onkin niin, että valtio ei ainakaan edistä kuntien suunnittelu-

toimintaa. Valtio voisi itse suunnitella tarkemmin työnsä, informoida kuntia omista suunnitelmistaan ja vaatia kuntia tekemään omat pitkän tähtäimen suunnitelmansa. (...) Ajatus, että asioita voidaan suunnitella ja tutkia, ei ole vielä levinnyt päätöksentekoeleimiin.

Tutkimukseni hypoteesi siitä, että suunnittelun puute on syy ongelmiin, osoittautui näin oikeaksi.

Hypoteesieni mukaan muutokseen liittyisi konflikteja. Dahrendorfin ja Allardtin oppien mukaisesti pyrin konfliktien säätelyyn. Niinpä kysyin kunnansihteeriltä, voitaisiinko ajatella, että kunnan johtoeleimiin valittaisiin joku tehtaan johdon edustaja. Hän vastasi, että se tuskin voisi tulla kysymykseen ainakaan kunnanhallituksen kohdalla, ”koska politiikka on jo niin kovaa”.

Olettamukseni mukaisesti konflikteja syntyikin. Keväällä 1965 oli kunnan ja tehtaan välillä jo avoimia ristiriitoja. Tehdas oli tyytymätön siihen, että luvattuja omakotitontteja ei ollut saatavilla ja että tehtaan asuntoalueelle ei ollut saatu koulua. Kunta valitti sitä, että tehtaalta kertyy päivittäin autokuormittain pölyä. Kerroin tehtaan johtajalle toukokuussa, että olin ehdottanut kunnansihteerille jo syksyllä, että kunnanhallitukseen valittaisiin edustaja tehtaalta. Muistiinpanoni mukaan hänkään ei pitänyt ajatusta hyvänä, vaan sanoi: ”Rupean tekemään olon vittumaiseksi kunnanmiehille”. Konfliktin säätely-yritykseni ei onnistunut.

Keväällä 1965 Suomalaisuuden liiton puheenjohtaja Erkki Salonen pyysi minua pitämään esitelmän aiheesta ”Maalaiskunnan muuttuminen ja suunnittelu” Liiton ja Keski-Pohjanmaan maakuntaliiton yhteiskuntapoliittisilla neuvottelupäivillä Kokkolassa. Salonen oli myös Suomen kulttuurirahaston yliasiamies ja sosiologian jatko-opiskelija. Suomalaisuuden liitto järjesti tällaisia neuvottelupäiviä eri maakunnissa. Päivien tunnus oli ”Maakunta muuttuvassa yhteiskunnassa”. Tavoitteena oli luoda maakuntahenkeä ja edistää maakuntaitsehallinnon pystyttämistä.

Suostuin Salosen esitelmäpyyntöön osittain siksi, että nautin Kulttuurirahaston apurahaa ja arvelin suostumisen edistävän jatkon saamista. Niinpä 22-vuotiaana maisterina, jonka kunnallishallinnon tuntemus rajoittui keskusteluihin Ristiinan kunnansihteerin kanssa, arvioin Keski-Pohjanmaan napamiehille kunnallista päätöksentekoa muun muassa näin:

Tavanomainen kunnallispoliittinen päätöksenteko sisältää paljon paikkakunnan olojen kehittämistyötä. Sen suunnitelmallisuudessa useimmiten vain liepee toivomisen varaa. Päätökset tapahtuvat ilman selvää päämäärien asettelua lakimääräisten velvollisuuksien ja valtionapuseräysten puristuksessa. Suunnitelmien valmisteluun tarvittavat tilastotiedot, kehityssuunnitteet ja vaihtoehdot ratkaisumahdollisuudet voivat myös puuttua.

Korjaukseksi asiaan suosittelin kokonaissuunnittelua, jonka avulla ”voitaisiin varmaan saada aikaan paljon konkreettisiä tuloksia”. Esitelmä kuvaa hyvin minun ja sukupolveni sosiologien uskoa omaan viisauteen ja suunnittelun voimaan maailman parantamisessa.

Myöhemmin valmistuneen lisensiaattityöni johdannossa kerroin suunnittelemani toimintahäiriötutkimuksesta ja totesin lopuksi: ”Kun tehtaan rakentamistyön toista vaihetta ei ole vielä aloitettu, voidaan teollistumisen aiheuttamia toimintahäiriöitä koskeva tutkimus suorittaa loppuun vasta useiden vuosien kuluttua”.

Monitasoteema lisensiaattityössä

”Vuorovaikutustutkimuksen” suunnitelman täsmentäminen edistyi hitaasti. Marraskuun 20. päivänä 1964, puolitoista vuotta sen jälkeen, kun haastatteluaineisto oli kerätty, lukee päiväkirjassani: ”Kirjoitin myös alustavan jäsenyyksen vuorovaikutustutkimukseeni – en tiedä kuinka monennen”. Kaksi viikkoa myöhemmin: ”Tutkimus tuntuu vain olevan aika tavalla umpikujassa”. Pulmana oli se, että tutkimuksen oli tarkoitus analysoida sosiaalista muutosta: miten ihmisten välinen vuorovaikutus Ristiinassa muuttuu yhteisön muuttuessa perinteellisestä agraariyhteisöstä uudenaikaiseksi teollisuusyhteiseksi. Keväällä 1963 tehdyt haastattelut koskivat kuitenkin sosiaalisen vuorovaikutuksen muotoja ennen teollistumista. Tämä poikkileikkausaineisto ei sopinut muutoksen tutkimiseen. Miten siis voisin tehdä tutkimusta teollistumisen vaikutuksista odottamatta vuosikausia, että Ristiinassa tapahtuisi jotakin?

Avain ratkaisuun näyttää löytyneen jo muutamaa päivää umpikujakommentin jälkeen: ”Tänään on työni saanut vähän vauhtia, tosin se on merkinnyt taas suunnitelmien muuttumista. (...) Niinpä teoreettiset on-

gelmat saavat jäädä vähemmälle, ja tutkimuksen aiheeksi tulee Ristiinan uudenaikaistuminen”. Ratkaisu perustui ajatukseen siitä, että uudenaikaistumista voidaan tutkia eri tasoilla, kuten kokonaisten yhteiskuntien, alueellisten yhteisöjen, perheiden ja yksilöiden tasolla. Monitasoisen analyysin idea on ollut esillä monissa myöhemmissä tutkimuksissani lisensiaattityöstä lähtien. Aihetta koskevan kansainvälisen keskustelun alkuna pidetään yleensä R.W. Robinsonin vuonna 1950 julkaistua ekologista virhepäätelmää koskenutta artikkelia. Robinson kiinnitti huomiota siihen, että samojen muuttujien väliset alueaineistosta lasketut ”ekologiset korrelaatiot” ovat yleensä erilaisia kuin samojen muuttujien väliset korrelaatiot yksilötasolla ja saattavat olla jopa erimerkkisiä.

Sosiaalisten ilmiöiden monitasoisuutta koskevat kysymykset olivat esillä New Yorkissa Columbia-yliopiston sosiologien piirissä 1950-luvulla tehdyissä empiirisissä tutkimuksissa. Lazarsfeldin ja Menzelin vuonna 1961 julkaisema artikkeli *On the relationship between individual and collective properties* sisälsi tärkeän yhteisöjä kuvaavien muuttujien luokittelun. Monet Columbia-yliopistossa tehdyt tutkimukset koskivat kontekstuaalivaikutuksia: miten alueellisten tai muiden yhteisöjen ominaisuudet vaikuttavat niihin kuuluvien yksilöiden asenteisiin ja käyttäytymiseen. 1960-luvulla kontekstuaali- tai rakennevaikutuksia koskeva tutkimus oli aktiivista Yhdysvalloissa myös muualla kuin Columbia-yliopistossa.

Erik Allardt oli ollut vuonna 1954 Rockefeller-stipendiaattina Columbia-yliopistossa. Hän toi monitasoproblematiikan ja kontekstuaalianalyysin myös suomalaiseen tutkimukseen. Vuonna 1963 hän julkaisi *Politiikka-lehdessä* katsausartikkelin *Yksilö- ja yhteisömuuttujat sosiaalitutkimuksessa*. Myös hänen tärkeissä kirjoissaan *Social struktur och och politisk aktivitet* (1956) ja *Yhteiskunnan rakenne ja sosiaalinen paine* (1964) monet kysymyksenasettelut liittyvät yhteiskunnallisten rakenteiden vaikutuksiin yksilöihin.

Lisensiaattityön johdannossa käsittelin yhteiskuntatason uudenaikaistumista koskevia teorioita ja tutkimuksia. Tästä muotoilin ensimmäisen tutkimuskysymyksen:

Mitkä yhteiskuntatason uudenaikaistusulottuvuuden sisältämät riippuvuudet ilmenevät samanlaisina, kun tutkitaan yhden paikallisyhteiskunnan, Ristiinan, uudenaikaistumisprosessia?

Ristiinan uudenaikaistumista käsittelevän 1800-luvun puolivälistä vuoteen 1960. Kuvasin muutoksia teknologiassa ja taloudessa, liikkuvuudessa, perheessä, koulutuksessa, uskonnollisessa osallistumisessa, tietoyhteyksissä ja vapaa-ajanvietossa. Aineiston keräsin julkaistuista ja julkaisemattomista tilastoista ja arkistoista. Tulosteni mukaan Ristiinan paikallisyhteisön uudenaikaistumisessa oli tapahtunut pääasiassa samoja muutoksia, joiden tutkimuskirjallisuudessa oli katsottu kuuluvan kokonaisten yhteiskuntien uudenaikaistumiseen. Tästä oli kaksi poikkeusta: ruokakuntien keskikoko ei ollut pienentynyt, eikä vasemmiston kannatus lisääntynyt, vaikka tällaiset muutokset yleensä liittyivät uudenaikaistumiseen.

Sillan yhteisötasoisesta muutostutkimuksesta yksilötason poikkileikkausaineistoon sain ottamalla käyttöön perinteellinen–uudenaikainen -ulottuvuuden kuvaamaan myös yksilöiden välisiä eroja. Tällaista ulottuvuutta oli aikaisemmin käyttänyt maataloudellisten uudistusten leviämistä tutkinut Everett Rogers. Toinen tutkimuskysymys liittyi ekologisen virhepäätelmän teemaan:

Millä uudenaikaistumiseen kuuluvien ilmiöiden välisillä riippuvuuksilla on vastine myös yksilötasolla?

Tarkoituksena oli alkujaan sisällyttää tutkimukseen myös kunnan osaluokkien eroja koskeva analyysi, jossa olisin käytännössä kokeillut yhteisö- ja yksilötason muuttujien samanaikaista analyysia. Tämä osa työstä jäi kuitenkin kesken, koska ”tällaisen analyysin vaatimia tilastotieteellisiä esitutkimuksia ei ollut vielä suoritettu”. Näitä tilastollisia esitutkimuksia tein tilastotieteen sivulaudatur-työssäni *Sosiologisen aineiston analyysin erikoisongelmista* (1966).

Haastatteluaineiston analyysi

Tutkimuksen aineistona oli 420 haastattelua, jotka koskivat 17–60-vuotiaita miehiä. Valitsin haastatteluaineistosta 15 niin sanottua syytuuttajaa (esim. henkisen työn tekeminen, ei asu maatilalla, koulutus ja elintaso jne.), joiden katsoin vastaavan yhteisötasolla havaittujen uudenaikaistu-

miseen kuuluvia väestörakenteen muutoksia. Toinen ryhmä muuttujia mittasi taas sosiaaliseen osallistumiseen liittyviä uudenaikaisen elämämuodon piirteitä (esim. yhdistysten jäsenyys, sanomalehtien lukeminen, TV:n katselu, elokuvissa käyminen). Muuttujien valintaa kommentoin näin:

Tutkimuksessa ei empiirisesti käsitellä asenteita, arvoja tai normeja, vaan konkreettisia, tavallisesti käyttäytymistä tai sen tulosta osoittavia muuttujia. Tämän ratkaisun perusteet ovat osittain tutkimusteknisiä: historiallisessa osassa ei asenteiden tai arvojen suoranainen tutkiminen olisi ollut mahdollista. (...) Osittain lienee ratkaisu johtunut myös tekijän subjektiivisesta mieltymyksestä konkreettisiin ilmiöihin.

Käytin työssäni hyväksi kolmea eri tietojenkäsittelyteknologiaa. Ensimmäinen niistä oli reikäkorttikone eli laskeva lajittelija. Tiedot tallennettiin reikäkortteille, joiden 80 sarakkeeseen voitiin lävistyslaitteella tehdä reikiä muuttujien luokkia vastaavien koodien 0–9 mukaan. Reikäkorttikoneella tietyn muuttujan jakautuma saatiin selville, kun kone lajittelee kortit lokeroihin muuttujaa vastaavan sarakkeen lävistysten mukaan. Kahden muuttujan ristiintaulukointi tehtiin lajittelemalla kutakin vastausluokkaa koskevat kortit toisen muuttujan mukaan. Ristiintaulukointi oli mahdollista tehdä vain samalle kortille lävistetyistä muuttujista. Koska Ristiina-tutkimuksessa kaikki muuttujat eivät mahtuneet samalle kortille, täytyi eri tarkoituksia varten tehdä uusia kortteja eri muuttujakombinaatioilla.

Seuraava kehittyneempi reikäkorttikone pystyi tekemään taulukointia lajittelematta kortteja fyysisesti eri pinoihin. Sen avulla voitiin myös käsitellä samassa ajossa kahta samaa havaintoa koskevaa korttia. Laitetta ei ollut aivan helppo käyttää, koska ajot ohjelmoitiin kytkentätaululla. Olin laitoksella ainoa, joka osasi käyttää sitä kunnolla. Tämä oli urallani viimeinen kerta, kun olen ollut aineistonkäsittelyssä taitavampi kuin tutkimusavustajani.

Vuonna 1960 perustettiin yliopiston laskentakeskus. Sitä ennen tutkijat olivat teettäneet analyyseja Suomen Kaapelitehtaan ja Postisäästöpankin tietokoneilla. Laskentakeskuksen IBM 1620-tietokone käytti syöttötietoina reikäkortteja, mutta laskevaa lajittelijaa varten tehdyt reikäkortit eivät käyneet sellaisenaan, vaan niitä jouduttiin lävistämään usein uu-

delleen. Alkuaikoina ei ollut käytössä valmisohjelmia, vaan laskentatoimiston pioneirit tekivät ohjelmia tarpeen mukaan. Ennen pitkää tämä rutinoitui niin, että laskentakeskuksen vakioasiakkaana pystyin lävistämään ajossa tarvittavat ohjauskortit ja liittämään ne aineistokortteihin valmiiksi ajoa varten.

Siirtyminen reikäkorttikoneesta tietokoneeseen merkitsi perusteellista muutosta survey- analyysissa. Reikäkorttiaikana oikeastaan ainoa analyysimenetelmä oli taulukointi. Aineistoanalyysin perusoppikirja Herbert Hymanin *Survey Design and Analysis* käsitteli pelkästään taulukkoihin perustuvaa elaboraatiota. Olen löytänyt kirjasta vain yhden korrelaatiokertoimen. Korrelaatiomatriisin laskeminen pöytälaskukoneella oli mahdollista, mutta vaati valtavasti aikaa. Tietokoneiden avulla korrelaatioihin perustuvat analyysitavat, kuten faktorianalyysi ja muut monimuuttujamenetelmät tulivat mahdollisiksi tavallisille tutkijoillekin.

Taulukoiden lisäksi käytin Ristiina-aineiston analyysissa faktorianalyysia. Melkein kaikki suomalaiset sosiologit käyttivät näihin aikaan faktorianalyysia tärkeimpänä menetelmänä. Toivo Vahervuo ja Yrjö Ahmavaara olivat vuonna 1958 julkaisseet suomenkielisen faktorianalyysin oppikirjan, jonka avulla menetelmän perusteet oli helppo oppia. Faktorianalyysilla ei ollut muissa maissa sellaista suosiota kuin Suomessa. Huomasin tämän, kun osallistuin toukokuussa 1965 Pohjoismaiseen sosiologikokoukseen, josta päiväkirjani kertoo:

Faktorianalyttisiä suomalaisia tutkimuksia ei oikein ymmärretty. Mielenkiintoisin oli keskustelu, joka käytiin myöhään aamuyöllä, jolloin Zetterberg ja jotkut ruotsalaiset puhuivat faktorianalyysista. Suhtautuminen oli jotenkin samanlaista, kuin meillä faktorianalyysin alkuvaiheessa, epäuskoinen ja jotenkin pilkallinen. Kiinnostus näytti kuitenkin olevan suuri, joten on oikeastaan todennäköistä, että menetelmä tulee leviämään.

Erehdyin. Faktorianalyysin suosio hiipui meillä marxilaisuuden ja kvalitatiivisten menetelmien myötä ennen kuin menetelmä ehti levitä Ruotsiin. Myös minun ja muiden kvantitatiivisten tutkijoiden kritiikki faktorianalyysin virheellisestä käytöstä lienee vaikuttanut menetelmän käytön vähenemiseen.

Käytin faktorianalyysia työssäni toisella tavalla kuin yleensä, nimittäin syy-suhteitten tutkimiseen. Tätä menettelyä perustelin samana vuonna il-

mestyneellä Blalockin artikkelilla (1965), jonka mukaan faktorianalyysi on pohjimmiltaan kausaalianalyysin erikoistyyppi, jossa tehdään johtopäätöksiä ei-mitattujen tekijöiden (faktorien) kausaalisista vaikutuksista mitattuihin muuttujiin. Menin faktorianalyysin tulkinnassa kausaalianalyysiksi vielä pidemmälle kuin Blalock. En ajatellut, että kaikki faktorit ovat välttämättä piileviä syymuuttujia, vaan sisällytin faktorianalyysiin sellaisia syymuuttujia kuin ikä, koulutus, elintaso ja asumisaika Ristiinassa, joiden tiesin tai oletin vaikuttavan kausaalisesti osallistumismuuttujiin.

Kun liseniaattityöni oli valmis, Allardt kirjoitti siitä minulle yli kolme sivua kommentteja. Ne olivat varsin kriittisiä. Monissa Allardtin kommentteissa, kuten seuraavassa, oli kysymys suhtautumisesta teoriaan:

Teorioilla tarkoitat aina sekä todennettua että täysin operationaalistettua teoriaa. Jos tätä aina olisi pidetty vaatimuksena, ei kyllä koskaan olisi tapahtunut mitään tieteellistä edistystä. (...) Pyrkimys todentamiseen on tietenkin ensiarvoisen tärkeätä, mutta teoria ja sen todentaminen on silti pidettävä erillään toisistaan. Jotenkin sinulla on anti-teoreettinen asennoituminen. Se ei sinänsä ole paha ja voi kuulua, kuten juhlallisesti sanotaan, tutkijaprofiiliisi. Sen sijaan on syytä olla tietoinen siitä ja sitä kautta pyrkiä oman näkemyksen selventämiseen.

Liseniaattityö julkaistiin Sosiologian laitoksen monistetussa julkaisusarjassa numerolla 55. Kun olin kokoamassa lähes 170-sivuista monistetta sosiologian laitoksen kansliassa, sattui paikalle hieman originelli parapsykologi Jarl Fahler. Hän katseli pöydille levitettyjä paperipinoja ja sanoi ”siinä on mennyt pesäpuu monelta metsän linnulta”.

Tekstiin en tehnyt muutoksia Allardtin kommenttien johdosta. Siihen oli syynä työn valmistumistapa. Kirjoitin sen, niin kuin muutkin työni, lyijykynällä ruutulehtiöön – osittain kynttilän valossa kesämökillä Lemillä. Laitoksen kanslisti neiti Saramo kirjoitti sen puhtaaksi. Ilmeisesti oli jo ennen työn tarkastusta päätetty, että se julkaistaan laitoksen monistesarjassa ja se kirjoitettiin suoraan monistusvahaksille. Kirjoitettujen vahaksien korjailu jälkikäteen oli vaikeaa.

Erik Allardt ja sosiaalipsykologian professori Kullervo Rainio antoivat lausunnot työstäni. Molemmat lausunnot olivat positiivisia, ja sain arvosanan magna cum laude approbatur. Rainion lausunto rajoittui me-

todisiin tarkasteluihin, ”koska soveltavan sosiologian tuoma informaatio ei sanottavasti kosketa sielunelämäni sisintä kerrostumaa”. Hän suhtautui suurella epäilyksellä kausaaliseen faktorianalyysiini. Allardt antoi kiitosta menetelmien käytöstä, toteamalla muun muassa: ”faktorianalyysin käyttö on tässä omaperäistä ja hedelmällistä: tekijä pyrkii käyttämään faktorianalyysia nimenomaan selittämään ilmiöitä eikä vain kuvaamaan niitä”.

Toukokuussa 1965 tehtiin Ristiinassa uusi haastattelukierros, jossa haastateltiin samoja henkilöitä kuin kaksi vuotta aikaisemmin sekä otosta uusista asukkaista. Näiden haastattelujen kustannuksiin sain apurahan Viipurilaiselta Osakunnalta. Jo ennen haastatteluja oli selvää, että näin lyhyessä ajassa ei mitään olennaisia muutoksia ollut tapahtunut. Haastatteluja ei koskaan käytetty tutkimuksen alkuperäisten tavoitteiden saavuttamiseen eli Ristiinassa tapahtuvien muutosten tutkimiseen.

Ristiina-tutkimuksen arviointia

Ristiina-tutkimuksen aihe oli hyvin perusteltu. Suomi teollistui 1960-luvulla kansainvälisesti katsoen ennätyksellisen nopeasti. Siihen liittyvät sosiaaliset muutokset ja ongelmat olivat keskeinen yhteiskunnallinen kysymys. Myös kansainvälisessä sosiologisessa tutkimuksessa sosiaalinen muutos ja uudenaikaistuminen olivat voimakkaasti esillä. Tutkimus epäonnistui kuitenkin alkuperäisten tavoitteidensa suhteen: siitä ei valmistunut yhtään Ristiinan teollistumisen sosiaalisia vaikutuksia koskevaa tutkimusta. Lisensiaattityöni koski toisaalta Ristiinassa aikaisemmin tapahtunutta uudenaikaistumista ja toisaalta väestöryhmien välisiä eroja eräissä elämäntavoissa.

Vaikka teollistumisen vaikutukset oli tärkeä aihe, Ristiina oli väärä paikka tutkia niitä. Teollistuminen tapahtui valtaosaltaan kaupungeissa ja olemassa olevissa teollisuuskeskuksissa. Massailmiönä teollistuminen näkyi asutuskeskusten kerrostalolähiöiden kasvuna ja maaseudun autioitumisena. Ristiina oli kuriositeetti. Osana toimintahäiriötutkimusta selvitin mahdollisuutta käyttää vertailualueena Ristiinalle jotakin maalaiskuntaa, jossa teollisuuden työväki olisi lisääntynyt nopeasti jo 1950-luvulla. Valitsin tutkittaviksi 172 kuntaa, jotka väkiluvultaan ja elinkeinorakenteeltaan olivat vuonna 1950 sellaisia kuin Ristiina vuon-

na 1960. Tuloksena oli, että maalaiskuntien teollistuminen oli ollut niin harvinaista, ettei yhtään sopivaa vertailutapausta löytynyt.

Tutkimuksen epäonnistumiseen oli useita syitä. Ensinnäkin tutkimuksen valmisteluvaiheessa annetut tiedot tehtaan työvoimasta ja arviot kerrannaisvaikutuksista olivat suuresti liioiteltuja. Helsingin Sanomien uutisen mukaan tehdasta suunnitellut yritys esitti, että:

Työvoiman tarve tulee olemaan ensimmäisessä vaiheessa 300–400 henkeä tehtaalla ja myyntitehtävissä sekä 400–500 metsissä ja maantiellä raaka-aineen hankinnassa. Kun teollisuus synnyttää ympärilleen palveluelinkeinoja jopa viisinkertaisen määrän, voimme laskea uusia työpaikkoja muodostuvan I vaiheessa n. 3000 ja II vaiheessa 5000 kpl.

Todellisuudessa tehdas työllisti ensimmäisen rakennusvaiheen (lastulevytehdas) jälkeen noin 200 henkeä ja toisen rakennusvaiheen (vaneritehdas) jälkeen (1968) noin 600 henkeä. Ristiinan väkiluku kasvoi vuodesta 1962 vuoteen 1965 alle 200 hengellä ja oli 1960-luvun lopussa suunnilleen sama kuin sen alussa (Mehtälä 1973). Varsinkin kerrannaisvaikutusten arvioimisessa epäonnistuttiin täydellisesti, sillä maa- ja metsätaloudessa työllistyvien määrä väheni samaan aikaan teollistumisen kanssa.

Ristiinalaisten sosiaalisessa osallistumisessa ja vuorovaikutuksessa ei olisi vuodesta 1963 vuoteen 1965 mennessä voinut tapahtua suuria muutoksia, vaikka tehdas olisi työllistänyt enemmänkin ihmisiä. Vähemmän kuin puolet tehtaan työvoimasta tuli Ristiinasta, ja muualta muuttaneista suurin osa asui tehtaan rakentamalla kerrostaloalueella erossa muusta yhteisöstä. Alkuperäisen suunnitelman mukaan toinen haastattelukierros oli tarkoitettu suoritettavaksi viiden vuoden kuluttua ensimmäisestä. Muistiinpanoistani ei ilmene, miksi haastattelut kuitenkin tehtiin jo kahden vuoden kuluttua. Pelkään pahoin, että syy oli minun: halusin väitellä mahdollisimman nopeasti eikä ollut aikaa odotella viittä vuotta. Ilmeisesti kukaan ei toppuutellut.

Minulle henkilökohtaisesti Ristiina-tutkimus ei ollut epäonnistuminen, vaikka tutkimuksen alkuperäisiä tavoitteita ei saavutettu. Pääsin toimalleni yliopistouralle lentävällä lähdöllä. Ratkaisevaa tässä oli Heinilän ja Uiton uhkarohkea valmius panna likoon jopa henkilökohtaiset varansa tutkimushankkeen hyväksi. En kuitenkaan usko, että olisin jäänyt lopullisesti mainosalalle, vaikka en olisi lähtenyt Ristiina-tutkimukseen.

Syksyllä 1962 osallistuin tulokaskoulutukseen Lintaksessa. Siihen kuului tutustumiskäynti muun muassa Turun Saippuan tehdaslaitoksissa. Siellä insinöörit kertoivat, miten hassuja mainoksemme olivat. Heidän mukaansa tehdas tuotti vain yhtä pesuainetta, jota myytiin Omona, Sunona ja Sunilina. Ero oli vain pakkauksessa, mainonnassa ja parfyymissä. Kun me aloimme mainostaa uutta Sunoa, myös Omo ja Sunil oli jo uudistettu, mutta uuden Sunon ja Sunilin mainonta aloitettiin markkinointisyistä myöhemmin. Tämä liike-elämän kyynisyys ei uponnut minuun, ja aloin pitää mainontaa eettisesti epäilyttävänä.

Myöhemmän urani kannalta Ristiina-tutkimus oli sen vuoksi tärkeä, että sain siinä käytännössä opetella tutkijan käsityötaitoja: tutkimuksen suunnittelua, lomakkeen laatimista, haastatteluja, aineiston analyysia ja raportin kirjoittamista. Tärkeää oli myös se, että olin ensimmäisiä tutkijoita, jotka käyttivät hyväkseen Helsingin yliopiston tietokoneita aineiston analyysissa. Suuri osa opetuksestani oli tämän käsityöläistaidon siirtämistä menetelmäkursseilla ja gradujen ohjauksessa opiskelijoille.

Uudenmaan sosiologinen ennustetutkimus

Vuonna 1966 pääsin käytännössä tekemisiin suunnittelun kanssa, jonka merkityksestä olin niin ponnekkaasti esitelmöinyt. Seutus suunnittelu oli tullut lakimääräiseksi 1950-luvun lopulla ja seutukaavaliitot perustettiin 1960-luvun alkupuolella. Helsingin seutukaavaliitto tarvitsi ennusteita väestönkehityksestä sekä asumisesta ja vapaa-ajan käyttötavoista vuoteen 2000 saakka. Se tiedusteli sosiologian laitokselta kesällä 1966, voisiko laitos laatia sellaisia. Innostuin asiasta ja tein yhdessä seutukaavaliiton edustajien kanssa suunnitelman sosiologisesta ennustetutkimuksesta, jonka tekijänä olisin assistenttitoimeni ohella. Tutkimus laajentui syksyn aikana koskemaan Helsingin seudun lisäksi muita kolmea Uudenmaan seutukaava-aluetta. Sen toteuttamisesta tehtiin seutukaavaliittojen ja sosiologian laitoksen välillä sopimus, jonka mukaan tutkimus kestäisi vuoden.

Tietoni väestötieteestä olivat vähäiset. Tilastotieteen cum laudea suorittaessani olin lukenut yhden väestöanalyysia koskevan oppikirjan, mutta se ei käsitellyt väestöennusteita. Asumista koskevia ennusteita ei Suo-

messa ollut tehty. Minulla ei oikeastaan ollut aikaa ylimääräisiin tehtäviin. Otin tehtävän kuitenkin vastaan, koska suunnittelu oli 1960-luvun sosiaalitieteiden kuuma aihe. Lisäksi sain työstä lisätuloja asuntolainan maksuun.

Tutkimukselle asetettiin neuvottelukunta, jonka puheenjohtajana oli Olavi Riihinen, joka silloin oli Tampereen yliopiston vt. professorina. Muina tiedemiesjäseninä olivat Paavo Seppänen ja Paavo Uusitalo. Siihen aikaan käytiin maanmittarien, arkkitehtien, maantieteilijöiden ja sosiaalitieteilijöiden välillä reviihkiistä siitä, minkä ammattikunnan edustajat tulisivat täyttämään kaavoitusorganisaatioihin perustettavat uudet työpaikat. Asiasta väiteltiin seminaareissa. Niissä neuvottelukunnan jäsenet ja minä todistelimme toisiamme tukien sosiaalitieteiden välttämättömyyttä. Monet niihin aikoihin sosiologiaa opiskelleet sijoittuivatkin alue- ja kaupunkisuunnittelun tehtäviin. Seuraava marxilainen opiskelijapolvi ei ollut niistä kiinnostunut.

Tiedemiesjäsenten lisäksi neuvottelukuntaan kuului seutukuntaliittojen edustajana diplomi-insinööri Arto Salmela, jonka kanssa neuvottelin usein työstäni. Väestöennusteesta hän sanoi, ettei haittaa, jos ennustettu väkiluku on liian suuri, koska suurempi väkiluku saavutetaan kuitenkin myöhemmin. Sen sijaan liian pieni ennustettu väkiluku on paha, koska silloin jätetään tekemättä tarpeellisia infrastruktuuri-investointeja. Keskustelu Helsingin metron rakentamisesta oli siihen aikaan vilkasta.

Tutkimus valmistui aikataulun mukaisesti elokuussa 1967. Tulokset julkaistiin kolmena raporttina sosiologian laitoksen monistetussa sarjassa sekä suomeksi ja ruotsiksi seutukaavaliittojen sarjoissa. Ensimmäinen osajulkaisu koski väestön sekä ruokakuntien määrän ja rakenteen kehitystä koko maassa ja Uudellamaalla vuoteen 2000 mennessä. Aineiston ennustetta varten kokosi ja käsitteli sosiologian opiskelija Hannu Kulokari.

Ennuste oli teknisesti oikein laadittu, mutta kaikki ennusteen pohjana käyttämäni aikaisempaan kehitykseen perustuneet olettamukset osoittautuivat pian vääriksi. Uusien ehkäisymenetelmien johdosta syntyneisyys aleni jyrkästi 1960-luvun lopulla. Vuonna 1973 oli syntyneiden määrä Suomessa 27 prosenttia pienempi kuin vuonna 1965. Maastamuutosta johtuva muuttotappio oli 1960-luvun alkupuolella noin 10 000 henkeä vuodessa, mutta vuosina 1969 - 70 yli 30 000 henkeä vuodessa. Uudelleen aikaisemmin saama muuttovoitto muualta Suomesta muuttui tap-

piolliseksi 1970-luvun alun taloudellisen laman aikana. Miesten kuolleisuuden 1950-luvun aleneva trendi kääntyi yllättäen nousuun 60-luvun alkuvuosina. Näiden yllättävien trendimuutosten johdosta Uudenmaan todellinen väkiluku oli jo vuonna 1975 selvästi pienempi kuin ennustamani väkiluku.

Vaikka ennusteeni osoittautui huonoksi, minua alettiin pitää väestöennusteiden asiantuntijana ja sain pyyntöjä pitää esitelmiä väestönkehityksestä erilaisista näkökulmista. Kun myöhemmin tulin väestötieteen professoriksi, tällaiset esitelmät väestönkehityksen näkymistä kuuluivat luonnostaan toimenkuvaani.

Ennusteen toinen ja kolmas osajulkaisu olivat sosiologisempia kuin ensimmäinen. Niissä pyrin kuvaamaan, millaisia ihmisten asumis- ja vapaa-ajanviettotavat sekä niitä koskevat preferenssit olisivat vuonna 2000. Ennusteeni perustuivat osittain Suomea koskevien kehitystrendien jatkamiseen. Lisäksi sovelsin ns. ”rautatiemenetelmää” eli olettamusta, jonka mukaan elinkeinorakenteen muutos määrää muuta yhteiskunnallista kehitystä. Tein Suomea koskevia ennusteita käyttämällä hyväksi tietoja vapaa-ajan käyttötavoista ja asumisesta Yhdysvalloissa ja Ruotsissa, joissa maatalouden osuus oli jo laskenut paljon alemmaksi kuin Suomessa.

Kansainvälinen keskustelu tulevaisuudesta ja sitä koskevasta tutkimuksesta eli futurologiasta oli 1960-luvun lopulla ja 1970-luvulla vilkasta. Myös Suomessa keskusteltiin tulevaisuudesta. Jyväskylän vuoden 1970 Kesän pääseminaarin teemana oli futurologia. Pidin seminaarissa esitelmän sosiologisista ennusteista.

Kansainvälisen sosiologian yhdistyksen ISA:n vuoden 1970 Varnan maailmankongressin yleisteemana oli ”Nykyiset ja tulevat yhteiskunnat. Ennustaminen ja yhteiskunnan suunnittelu”. Yli sata suomalaista osallistui kongressiin. Vain viidestä maasta oli enemmän osanottajia kuin Suomesta. Pidin esitelmän ”Sociological forecasts in city planning” tulevaisuuden yhteiskuntia ja pitkänajan suunnittelua käsitelleen työryhmän istunnossa. Se perustui kokemuksiini ongelmista, joita olin havainnut Uudenmaan ennustetutkimusta tehdessäni. Käsittelin suunnittelijan ja sosiologin roolien eroja ja siitä johtuvia ristiriitoja.

Tulevaisuudentutkimuksessa oli kysymys myös lännen ja idän välisestä ideologisesta taistelusta: se, joka hallitsee tulevaisuuden, hallitsee nykyisyyden. Sosialistinen leiri piti läntistä futurologiaa epätieteellisenä pro-

pagandana. Lännessä ei otettu vakavasti marxilaisia käsityksiä historian välttämättömästä kulusta. Tämä kiista leimasi myös Varnan konferenssin keskusteluja. Jouduin itsekin kiusalliseen tilanteeseen. Olin työryhmäni yhden istunnon puheenjohtaja. Vähän ennen istunnon alkua tuli Neuvostoliiton delegaation johtaja pyytämään, että eräs arvovaltainen neuvostososiologi saisi pitää ohjelmaan kuulumattoman esityksen istunnossani. Minulla ei ollut kantia sanoa ei.

3 Väitöskirja ja oppikirja analyysimenetelmistä

Esitelmä kvantitatiivisen ekologisen tutkimuksen symposiumissa Evianissa

Kesäkuussa 1965 tehtiin Ristiinassa toinen haastattelukierros. Se koski samoja henkilöitä kuin ensimmäinen kierros sekä lisäksi otosta vuoden 1963 jälkeen Ristiinaan muuttaneista. Haastatteluja varten olin saanut apurahan Viipurilaisen Osakunnan stipendirahastosta. Tarkoituksena oli käyttää uutta aineistoa lisensiaattityön täydentämiseen väitöskirjaksi. Aineisto koodattiin ja lävistettiin reikäkorteille, mutta muistiinpanoistani ei löydy kesään 1967 mennessä yhtään merkintää sen käytöstä väitöskirjan tekoon.

Väitöskirjatyöni pysähtymiseen oli monta syytä. Assistentin tehtävät veivät suuren opiskelijamäärän takia paljon aikaa. Lisäksi suoritin tilastotieteen laudatur-arvosanaa. Väitöskirjaa koskevat suunnitelmani olivat epämääräisiä. Keskittymistä väitöskirjatyöhön haittasi sekin, että valmistin keväällä ja kesällä 1966 esitelmää Evianissa, Ranskassa syyskuussa järjestettyyn symposiumiin, jonka aiheena oli kvantitatiivinen ekologinen analyysi sosiaalitieteissä. Symposiumin järjesti kansainvälisen sosiologian ja kansainvälisen politiikan tutkimuksen yhdistysten yhteinen tutkimuskomitea, jonka jäseniin kuului myös Erik Allardt. Hän oli järjestänyt kutsun minulle. Olin esitelmäpyynnöstä mielissäni, mutta vielä enemmän peloissani. Muut symposiumin osanottajat olivat kansainvälisesti tunnettuja tutkijoita. En ollut siihen mennessä kirjoittanut mitään englanniksi enkä pitänyt yhtään englanninkielistä esitelmää. Koulussa olin lukenut lyhyen englannin, jota yritin parantaa osallistumalla ennen symposiumia puhe-englannin pikakurssille.

Esitelmäni ”Individual and structural effects in ecological research” liittyi keskusteluun ekologisesta virhepäätelmästä ja kontekstuaalianalyysista. Formalisoin ja vertasin keskenään tilastotieteellisiä tunnuslukuja, joiden avulla voidaan tehdä johtopäätöksiä kausaalisuhteista toisaalta tilanteessa, jossa aineistoa on sekä yksilö- että aluetasolta ja toisaalta tilanteessa, jossa on vain aluetason aineistoa. Esitelmä perustui osittain

tilastotieteen laudatur-työhöni. En esittänyt empiirisiä tuloksia, mutta havainnollistin tilastotieteellisiä kaavoja kuvitteellisella esimerkillä. Siinä yksilötason muuttajat koskivat maanviljelijöiden uudenaikaisuutta (maataloudellisten uudistusten omaksuminen) ja siihen vaikuttavia muuttujia (esim. henkilön koulutus ja ikä). Aluetason muuttajat taas koskivat kylien keskimääräistä uudenaikaisuutta ja väestörakennetta.

Evianin esitelmän pitäminen oli yksi urani rankimmista kokemuksista, sillä jännitin valtavasti. Onneksi esitelmät jaettiin osanottajille myös monistettuina. En muista, käytiinkö esitelmästäni keskustelua. Se hyväksyttiin kuitenkin julkaistavaksi Doganin ja Rokkanin toimittamassa teoksessa *Quantitative ecological analysis in social research* (1969). Vaikka artikkeli ei sisältänyt uusia keksintöjä, vaikuttaa se vieläkin aika hyvältä katsaukselta yksilö- ja yhteisötason muuttujien riippuvuuksien ja kontekstuaalianalyysin ongelmiin.

Pidin kevään 1967 sosiologipäivillä alustuksen uudesta väitöskirjajärjestelmästä. Sitä koskevan asetuksen mukaan ”tiedekunnan suostumuksella ja sen vahvistamin perustein voidaan väitöskirjaksi esittää myös useita yhtenäiseen probleemipiiriin kuuluvia tieteellisiä julkaisuja ynnä niihin liittyvä yhteenveto.” Käytin heti tilaisuutta hyväkseni, päätin tehdä artikkeliväitöskirjan ja luovuin suunnittelemaani liseniaattityöhön pohjautuvasta monografiasta. Olin valtiotieteellisessä tiedekunnassa tietäkseni ensimmäinen, joka alkoi tehdä osajulkaisuväitöskirjaa. Tarvittavien artikkelien määräästä ja julkaisutavasta ei ollut sääntöjä tai aikaisempaa käytäntöä.

Opintomatka Yhdysvaltoihin ja kirjeenvaihto Erik Allardtin kanssa

Luvussa 2 kuvatun ennustetutkimuksen valmistuttua kesällä 1967 matkustin Annen ja Sami-poikamme kanssa Yhdysvaltoihin jatko-opiskelijaksi Asla-Fulbright -stipendiaattina. Syyslukukauden opiskelin Johns Hopkins -yliopiston sosiologian laitoksella Baltimoressa, jossa James Coleman oli professorina. Olin lukenut hänen yli 500-sivuisen *Mathematical Sociology* -teoksensa tilastotieteen laudatur-tenttiä varten. Coleman kiinnosti minua erityisesti kontekstuaalianalyysin takia. Hän oli muun

muassa tehnyt suuren tutkimuksen, jossa selvitettiin, miten koulujen ominaisuudet vaikuttavat oppilaiden opintomenestykseen.

Osallistuin Colemanin johtamaan seminaariin, mutta se ei auttanut väitöskirjan tekoa, koska aiheena oli sinä lukukautena kollektiivisen päätöksenteon teoria. Hyödyllisempi oli jatko-opiskelijoiden keskenään järjestämä ”merirosvo-seminaari”, jossa esitin suunnitelmani ensimmäisestä empiirisestä väitöskirja-artikkelistani. Sen tarkoituksena oli testata Allardtin *Yhteiskunnan rakenne ja sosiaalinen paine* -teoksessa esittämää vieraantumisteoriaa Ristiinan haastatteluaineiston avulla. Osallistuin myös uudistusten leviämistä käsittelevälle kurssille. Kurssista ei ollut hyötyä. Sen piti Andrei Rogersin oppilas tohtori Nan Lin, joka seurasi tarkasti opettajansa *Diffusion Innovations* -teosta. Siihen olin perehtynyt hyvin, sillä olin aloittanut kirjoittaa artikkeleita uudistusten leviämisestä. Artikkelin pääteema oli se, että Rogersin teos perustui suurelta osalta muuttujien välillä havaittuihin korrelaatioihin, jotka hän oli tulkinut väärin syysuhteiksi.

Amerikan-matkaa suunnitellessani olin ollut ahne ja jakanut stipendiaattiaikani kahteen yliopistoon. Kevätlukukauden olin Kalifornian yliopistossa Berkeleyssä. Siellä yhteyshenkilönäni oli professori Charles Glock, jonka tutkimusmenetelmäkursseille osallistuin. Glock oli Columbia-yliopiston kasvatteja. Olin taaskin pettynyt, sillä Hymanin *Survey Design and Analysis* -teoksen ja oman opetukseni ansiosta tunsin ennestään samat asiat, joita Glockin kurssi käsitteli.

Kävin sekä Baltimoresta että Berkeleystä vilkasta kirjeenvaihtoa useiden suomalaisten työtovereideni kanssa. Tärkeintä kevään kirjeenvaihdossa oli Erik Allardtin kanssa käymäni ajatustenvaihto väitöskirjastani ja tutkimuksen tekemisestä yleisemminkin.

Kirjoitin helmikuussa Erikille, että olin muuttanut mieleni ja tekisin sittenkin väitöskirjani monografiana. Sen aiheena olisi joukkotiedotusvälineiden käytön leviäminen ja omaksuminen Ristiinassa. Aineistona olisi vuosina 1963 ja 1965 kerätyt haastatteluaineistot. Väitöskirjan lähtökohtana olisi keskeneräinen uudistusten leviämisen teoriaa koskeva artikkelini. Totesin optimistisesti, että ”jos tutkimuksesta ei yrittäisi tehdä elämäntyötä, voisi sen ilmeisesti suorittaa loppuun suhteellisen nopeasti ensi talven aikana”.

Lainaan Erikin luvalla otteita seuranneesta kirjeenvaihdosta melko laajasti. Ne kuvaavat hyvin ongelmiani nuorena tutkijana.

Erik 5.3.1968: Väitöskirjasta ei kannata tehdä elämäntyötä. Olen kyllä tullut siihen käsitykseen, että sittenkin väitöskirja on parempi kuin artikkelit. Arvioitaessa ihmisten pätevyyttä muihin virkoihin tulee kyllä kirjoilla edelleen olemaan aika paljon painoa. Ratkaisusi saattaa todella olla viisas.

Väitteesi väitöskirjasta elämäntyönä aiheuttaa minussa kuitenkin seuraavan reaktion: joskus minua pelottaa se, että usein tyydyt asioiden falsifioimiseen ja verifioimiseen. Jätät teorian tai paradigman rakentamisen sikseen. Sinua tyydyttää se, että tiedät kuinka paljon esim. koulutus todella selittää varianssista, tai ehkä pikemminkin: jos tiedät, että esim. juuri koulutus selittää hurjan paljon varianssista, olet tyytyväinen. Ehkä olen väärässä, tai ehkä meidän käsitysten välillä on todella suuri tietoteoreettinen ero?? Tämä ärsykkeenä mutta katso nyt joka tapauksessa Kuhnia.” (E.A. tarkoittaa vuonna 1961 ilmestynyttä teosta *The Structure of Scientific Revolutions*).

Minä 26.3: Olen nyt lukenut loppuun Kuhnin kirjan ja ajatellut sitä, mitä kirjoitit tyytymisestä asioiden verifioimiseen tai falsifioimiseen. Asia ei vieläkään tunnu minulle mitenkään selvältä, mutta yritän selvittää sitä nyt itselenikin kirjoittamalla vähän pitempään.

Minulla on sellainen käsitys, että sosiologiassa voi tehdä 'uutta luovaa' tutkimusta kahdella tavalla: kehittämällä sosiologista teoriaa ja käsitteistöä sekä kehittämällä kokonaan uudenlaista metodologiaa. Teorian ja käsitteiden luominen merkitsee yritystä rakentaa paradigmaa sosiologialle. Metodien kehittäminen voi myös olla samalla lailla uutta rakentavaa, joskin toistaiseksi on enemmän lainattu muista tieteistä kuin kehitetty jotain uutta. Suurin osa sosiologiasta ei kuulu kumpaankaan näistä ryhmistä, vaan tekee 'normaalitiedettä', jossa käytetään aikaisemmin kehitettyjä paradigmoja ja metodeja.

Kun kirjoitat, että tyydyn verifioimaan ja tai falsifioimaan asioita, haluat ilmeisesti korostaa, että tässä vaiheessa sosiologiaa normaalitiede ei ole niin hedelmällistä tai yhtä hyödyllistä kuin paradigmojen kehittäminen. Myös minua huolestuttaa se, että tutkimus tulee ilmeisesti antamaan tuloksia, jotka eivät ole enempää uusia kuin yllättäviäkään. Silti ainakin tällä hetkellä ajattelen, että minun kannattaa tehdä juuri sellaista tutkimusta, koska se sopii parhaiten minulle.

En usko, että pystyn kehittämään mitään kylliksi omaperäistä ja käyttökel-poista teoriaa uudenaikaistumisesta (tai muistakaan ilmiöistä). Toisaalta en ole tarpeeksi paljon metodologi voidakseni tehdä luovaa työtä metodologias-

sa Colemanin tai Boudonin tapaan. Oman kokemukseni mukaan pystyn sen sijaan aika hyvin yhdistämään tietoja muiden tutkimuksista ja paradigmoista ja käyttämään monimutkaistakin valmista metodologiaa. Tämä merkitsee, että normaalitieteen harjoittaminen on minun kykyjeni kannalta parasta. Keskinkertainen tai huono teoriaa luova tai metodologinen tutkimus on helppo paljastaa sellaiseksi ja sen jälkeen se on arvotonta. Normaalitieteessä ei hyödyllisyys ja hyödyttömyys ole samalla lailla selvää.

Erik 1.4.1968: En ole suinkaan varma siitä, että et pysty kehittämään omape-
räistä uudenaikaistumisen teoriaa tai metodologiaa Colemanin ja Boudonin
tapaan. Sekä Coleman että Boudon ovat sinua paljon vanhempia, mikä kyllä
empiirisissä tieteissä saattaa olla tärkeätä (puhtaassa matematiikassa asia on
usein päinvastoin) (...) On joka tapauksessa, kuten tähden, hyvin tärkeätä,
että normaalitiedettä tehdään kunnollisesti. Mielestäni on myös väitöskirjo-
jen ylimmäksi tavoitteeksi asetettava erinomainen normaalitiede.

Minä 20.4.1968: Asia, joka on viime aikoina askarruttanut minua, liittyy
vielä osittain Kuhnin kirjaan. Se on sosiologisen tutkimuksen epäkumu-
latiivisuus ja se, että on niin monenlaista sosiologiaa. Tällaisessa tilanteessa
toisinaan ajattelee tutkimuksen tekemisen jokseenkin hyödyttömäksi. Tämä
erilaisuuden kokeminen sosiologiassa liittyy ehkä osittain siihen, että olen
ollut kahdessa niin erilaisessa paikassa kuin Johns Hopkins ja Berkeley. Kun
ilmeisesti hyvin järkevät ihmiset, jotka pitävät kaikki itseään sosiologeina,
näyttävät näkevän sosiologiset ongelmat aivan erilailla, jää helposti ymmäl-
le siitä, mitä oikeastaan pitäisi tehdä. Viimeksi minulla tällaiset ajatukset
aktualisoituivat seminaarissa, jossa Robert Bellah puhui kristinuskon, mu-
hametilaisuuden ja konfutselaisuuden isä-poika-symboliikasta. Ero hänen
tutkimuksestaan James Colemanin kollektiivisen päätöksenteon malleihin
on aika suuri. Varsinkin Suomessa on ehkä yksi hyväksytyt keino suhtautua
tähän epäkumulatiivisuudesta johtuvaan ongelmaan, nimittäin hyvin käytän-
nöllisten ja hyödyllisten ongelmien tutkiminen.

Palasimme Yhdysvalloista Suomeen kesäkuun puolivälissä. Jo kahden
viikon kuluttua lähdin Saksaan Unescon järjestämään neljän viikon se-
minaariin matematiikan käytöstä sosiaalitutkimuksessa. En ollut kovin
innostunut ajatuksesta viettää heti kotiinpaluun jälkeen parasta osaa ke-
sästä poissa Suomesta ja erossa perheestä. Hain kurssille kuitenkin sen
vuoksi, että kurssin johtajana oli itse Paul F. Lazarsfeld, jonka ideoihin
perustui suuri osa siitä, mitä olin sosiaalitutkimuksen menetelmistä oppi-

nut. Minulle mahdollisuus osallistua Lazarsfeldin johtamaan seminaariin merkitsi samaa kuin joillekin muille olisi merkinnyt osallistuminen Marxin tai Durkheimin johtamaan seminaariin. Olikin hienoa kuulla Lazarsfeldin luentoja. Muuten muistan kurssin yhtenä ankeimmista ajoistani. Suuri osa kurssista koski sellaisia matematiikan sosiaalitieteellisiä sovellutuksia, jotka eivät minua kiinnostaneet. Kurssi pidettiin pienessä kylässä 40 kilometriä Kölnistä. Kylässä ei ollut mitään nähtävää eikä tekemistä, ja kaikki pitkästyivät.

Väitöskirja Yhteisön vaikutukset yksilöön ja niiden kvantitatiivinen tutkiminen

Suomeen palattuani aloin kirjoittaa monografiaväitöskirjaa, kuten olin ilmoittanut kirjeessäni Erik Allardtille Berkeleystä. Siitä on jäljellä johdanto sekä teoriaa uudenaikaistumisesta uudistusten diffuusioilmionä. Lopulta päädyin kuitenkin väittelemään artikkeliväitöskirjalla, jota puolustin tammikuun viimeisenä päivänä vuonna 1970. Väitöskirja *Yhteisön vaikutukset yksilöön ja niiden kvantitatiivinen tutkiminen* koostui yhteenvedosta ja kuudesta artikkelista, joista kolme oli englanninkielisiä.

Nykykäytäntöön verrattuna työn yhteenvedo-osa oli lyhyt, vain 26-sivuinen. Pituudesta ei ollut sääntöjä eikä ennakkotapauksia. Myöhemmin 1970-luvun lopulla annoin professorina esitarkastuslausunnon artikkeliväitöskirjasta, jonka yhteenvedo oli kahdeksan sivua pitkä. Lausuntooni yhtyen tiedekunta epäsi painatusluvan, koska yhteenvedo ei ollut riittävän perusteellinen. Artikkeliväitöskirjat olivat sosiologiassa 1970- ja 1980-luvuilla harvinaisia. Ne näyttävät syntyneen samalla tavalla ennalta suunnittele mattomasti kuin omani. Ensimmäiset alusta alkaen suunnitelmallisesti tehdyt artikkeliväitöskirjat ilmestyivät sosiologiassa vasta 1990-luvun loppupuolella.

Väitöskirjaan kuului kolme epäempiiristä osatyötä. Yksi oli sosiologian laitoksen monistesarjan julkaisu yhteisö- ja yksilötasoisten muuttujien suhteesta sosiologisessa tutkimuksessa, joka perustui tilastotieteen laudatur-työhöni. Toinen oli edellä mainittu Evianin esitelmään perustunut artikkeli Rokkanin ja Doganin toimittamassa teoksessa. Kolmas oli lyhyt

katsaus *Secondary analysis of survey data with ecological variables*, joka julkaistiin Social Science Information -sarjassa.

Empiirisiä artikkeleita oli kolme. Ensimmäistä niistä, *Kyvyt vaihtoon, yhdenmukaisuuden paine ja vieraantuminen Ristiinassa*, valmistelin jo Baltimoressa syksyllä 1967. Se oli menetelmäkokeilu, jonka sisällöllisenä tarkoituksena oli testata Allardtin Yhteiskunnan rakenne ja sosiaalinen paine -teoksessa esittämää vieraantumisteoriaa. Aineistona olivat Ristiinan miesten haastattelut vuodelta 1965. Tulokset olivat jossakin määrin Allardtin teorian mukaisia. Toinen artikkeli *Poliittiset pienalueet ja puoluekannatus* analysoi ns. tartuntavaikutusta *Ristiinan* haastatteluaineistolla. Sen olettamuksena oli, että puoluekannatus ”tarttuu” henkilöstä henkilöön. Näin syntyy poliittisia pienalueita siinä mielessä, että sosiaaliselta taustaltaan samanlaiset yksilöt kannattavat eri puolueita riippuen siitä, minkä puolueen dominoimalla alueella he asuvat. Analyysi ei antanut vahvistusta olettamukselle tartuntavaikutuksesta.

Kolmannessa empiirisessä artikkelissa *Community context and politicization of individuals* käytin Yleisradion keräämää koko maata koskevaa haastatteluaineistoa, johon sisältyi poliittista kiinnostusta ja tietämistä koskevia muuttujia. Olettamukseni oli, että yksilöiden asuinkuntien ominaisuudet vaikuttavat heidän omien ominaisuuksiensa lisäksi näillä kysymyksillä mitattuun politisoituneisuuteen. Testasin olettamusta, jonka mukaan kunnissa, joissa äänestysaktiivisuus ja keskimääräinen koulutustaso ovat korkeita, yksilöiden politisoituneisuus on keskimääräistä suurempaa, kun yksilöiden oman koulutuksen, ammatin ja iän vaikutus on vakioitu. Tulokset eivät antaneet tukea olettamukselle aluetason tekijöiden vaikutuksesta politisoituneisuuteen.

Väitöstilaisuuteni oli yliopiston pienessä juhlasalissa. Paavo Seppänen oli vastaväittäjänä ja Erik Allardt kustoksena. Matti Klinge toteaa *Helsingin yliopisto 1917 – 1990- teoksessa*: ”60-luvun loppupuolella ja syksyllä 1968 oli jälleen levinnyt populistinen juhlapukuja vastustava virtaus: akateemiseksi juhlapuvuksi vakiintuneesta frakista oli pyritty tekemään taantumuksellisuuden symboli. Moni frakin ja juhlamenojen kriitikko kulutti toki niihin meneviä summia huomattavasti enemmän kapakoissa istumiseen.” Klingen mainitsema virtaus oli erityisen vahva sosiologian laitoksella ja vei minutkin mukaansa, vaikka en paljon kapakoissa istunut. Väittelin – kustoksen suostumuksella – tummassa puvussa tietääk-

seni ensimmäisenä valtiotieteellisessä tiedekunnassa ja ehkä koko yliopistossa. Sen jälkeen muutkin sosiologiassa väitelleet käyttivät useimmiten tummaa pukua. Yksi myöhemmin frakissa väitelleistä oli Riitta Jallinoja, jonka väitöstilaisuuden kustoksena olin frakkiin pukeutuneena.

En järjestänyt perinteellistä tiedemiesten karonkkaa, vaan suunnitellin juhlat paremmin ajan henkeen ja omiin mieltymyksiini sopiviksi. Heti väitöstilaisuuden jälkeen oli ravintolassa lounastilaisuus, johon kutsuin vastaväittäjän ja kustoksen sekä omat vanhempani ja Annen vanhemmat. Tässä tilaisuudessa pidin karonkkaperinteen mukaiset puheet vastaväittäjälle ja kustokselle, jotka vastasivat niihin. Illalla järjestin Franzenian kahvilassa kansankaronkan ilman pukeutumishjettä. Meno oli vauhdikasta. Juhlan jälkeen karonkkojen pito Franzeniassa kiellettiin. Juhlissa ei pidetty puheita, koska niiden katsottiin olevan osa akateemista pönötyskulttuuria. Kansankaronkat tulivat 1970-luvulla sosiologian laitoksen piirissä tavallisiksi.

Väitöskirjani empiiriset tulokset eivät juuri antaneet tukea olettamukselle kontekstuaalivaikutuksen tärkeydestä, enkä jatkanut monitasoteemaan liittyvää tutkimusta. Myös Yhdysvalloissa kiinnostus kontekstuaalianalyysiin väheni. Havaittiin, että aikaisemmat tulokset yhteisötason muuttujien vaikutuksista johtuivat usein liian karkeista taulukointiin perustuvista menetelmistä.

Helsingin kauppakorkeakouluun oli sosiologian laajenemiskautena perustettu sosiologian apulaisprofessori, jonka ensimmäiseksi haltijaksi tuli Paavo Seppänen. Kun Seppänen sai nimityksen Jyväskylän yliopiston sosiologian professorin virkaan vuonna 1969, järjestettiin viran väliaikainen hoito niin, että Seppänen hoiti puolet virasta ja minä toista puolta. Virka tuli haettavaksi, ja hakuaika päättyi sopivasti hieman sen jälkeen, kun olin tullut tohtoriksi. Hakijoita oli viisi. Molemmat asiantuntijat, Paavo Seppänen ja Antti Eskola asettivat minut ensimmäiselle sijalle. Sain nimityksen apulaisprofessoriksi syyskuussa 1970.

Oppikirja haastattelu- ja kyselyaineistojen analyysistä

Saatuani väitöskirjatyöni päätökseen muokkasin pitämieni tutkimusmenetelmäkurssien aineistosta oppikirjan *Haastattelu- ja kyselyaineiston*

analyysi sosiaalitutkimuksessa. Se ilmestyi Gaudeamuksen kustantamana niteenä kesäkuussa 1971. Olennaisena osana kirjassa kuten kurseillanikin olivat harjoitustehtävät, joista monet perustuivat omien tutkimusteni aineistoihin.

Ruotsissa oli Hans Zetterbergin vuonna 1966 julkaiseman artikkelin pohjalta syntynyt keskustelu ”pehmeistä aineistoista”. Zetterberg katsoi, että pohjoismaisessa sosiologiassa ”kovat” kvantitatiiviset aineistot olivat olleet täysin hallitsevassa asemassa ja muunlaisia aineistoja käytettiin liian vähän. Tämä ”mjukdatadebat” levisi myös Suomeen. Halusin suojautua etukäteen kritiikiltä, ja kirjoitin kokonaisen luvun ”pehmeiden” ja kovien aineistojen asemasta. Siinä korostin, että kvantitatiivinen analyysi ei saisi jäädä ainoaksi tutkimustyyppiä. ”Tarvitaan myös sosiologiaa, joka perustuu vapaamuotoisiin haastatteluihin ja havainnointiin, case-tutkimukseen ja historiallisiin aineistoihin”. Minulla oli jonkin verran kantta sanoakin näin, sillä olin Ristiina-tutkimuksessa käyttänyt tällaisia aineistoja, vaikka tulokset jäivät suurelta osalta julkaisematta.

Pehmeitä eli kvalitatiivisia aineistoja koskeva keskustelu jäi 1970-luvun alussa lyhyeksi. Sen tilalle tuli keskustelu tai julistus marxilaisesta sosiologiasta. Tähän keskusteluun en puuttunut kirjassani, mutta joitakin yhteyksiä siihen voi löytää. Esimerkiksi käsitellessäni kausaalisuhteitten merkitystä, katsoin syiden ja vaikutuksen tutkimisen olevan tarpeellista, koska sosiologisen tiedon soveltaminen olisi muuten vaikeaa. ”Soveltamisessa on yleensä kysymys siitä, että toimenpiteillä halutaan saada aikaan joitakin vaikutuksia yhteiskunnassa, esim. vähentää rikollisuutta tai riskitiriitoja, muuttaa ihmisen poliittisia asenteita, lisätä viihtyvyyttä tai synnyttää vallankumous.”

Kirjassa painotin erityisesti syysuhteita koskevaa analyysia. Pidin tavanomaista tilastollisten riippuvuuksien kuvailua, tilastollisia testejä ja luottamusvälien laskemista riittämättöminä, ja käsitelin sekä Columbia yliopiston koulukunnan taulukkoelaboraatiota että lineaarisia kausaalimalleja ja polkuanalyysia, jotka olivat Suomessa uusia. Kirjaan sisältyy myös luku omasta erikoisaiheestani kontekstuaalianalyysista.

Suomalaisen sosiologian lempimenetelmä faktorianalyysi sai myös oman lukunsa. Sen käyttötavoista esitin kovaa kritiikkiä:

Faktorianalyysin käyttäjät ovat liian harvoin tienneet, miksi he faktorianalyysia käyttävät. Se on siitä mukava menetelmä, että siinä ei tarvitse juuri ajatel-

la. Riittää, kun määritellään löysästi jokin ongelma-alue ja kerätään joukko muuttujia, jotka näyttävät jollakin tavalla liittyvän tähän aihepiiriin. (...) Faktorialyysillä saadaan helposti yhden tutkimuksen verran tuloksia, joiden merkitys yhteiskunnallisesti ja tieteellisesti on tosin usein jokseenkin olematon. Jos tällaisen faktorialyysin suorittajalta kysyy, mitä tuloksia tutkimus antoi, on vastaus, että saatiin esim. neljä faktoria. Jos joku vielä kysyy 'mitä sitten', niin tutkija ei yleensä pysty sanomaan mitään.

Kirjasta ilmestyi vuosina 1971–1984 seitsemän painosta. Sitä käytettiin oppikirjana sosiaalitieteiden lisäksi myös muissa oppiaineissa. Tarkistin syyskuussa 2009, onko kirja vielä saatavilla Helsingin yliopiston kirjastoissa. HELKA-luettelon mukaan sen eri kirjastojen hyllyissä sitä oli 38 kappaletta, eniten eli yhdeksän Viikin tiedekirjastossa. Kuusi kirjaa oli lainassa.

4 Kehitysalueiden maaseutuväestön olot ja asenteet

Tutkimuksen tausta

Pohjois- ja Itä-Suomen kehitysalueiden taloudellinen jälkeenjääneisyys muuhun Suomeen verrattuna, suuri työttömyys ja väestökato olivat 1960-luvun tärkeä yhteiskunnallinen ja poliittinen kysymys. Valtioneuvoston kansliaan oli perustettu kehitysalueiden neuvottelukunta sihteeristöineen suunnittelemaan aluepolitiikkaa ongelma-alueiden olojen parantamiseksi. Neuvottelukunnan keväällä 1969 valmistuneessa mietinnössä oli Maalaisliiton (nyk. Suomen Keskustan) edustajien eriävä mielipide, jonka mukaan neuvottelukunnan ehdotukset olivat teknokraattisia eivätkä ottaneet huomioon kehitysalueiden väestön tosiasiallisia oloja ja asenteita. Tämän vuoksi neuvottelukunta asetti jaoston, jonka tehtävänä oli kehitysalueiden maaseutuväestön oloja ja asenteita koskevan selvityksen tekeminen. Tämän ”asennejaoston” puheenjohtajana oli Valtion taloudellisen suunnittelukeskuksen johtaja, lisensiaatti Erkki Laatto (sdp) ja varsinaisina jäseninä kulttuurimaantieteen professori Ilmari Hustich (rkp), sosiologi Kalevi Kivistö (skdl) ja hallinto-oikeuden professori Kauko Sipponen (ml).

Olin tutustunut Laattoon jo opiskeluaikanani tehdessäni koodaustöitä hänen kansantaloustieteen väitöskirjaansa varten. Hän pyysi, että antaisin jaostolle lausunnon ruotsalaisesta Norrbottenin lääniä koskevasta BD-80-selvityksestä yhdessä jaoston asiantuntijajäsenten Tarmo Koskinen ja Juhani Tauriaisen kanssa. BD-80 oli Laaton mukaan luonteeltaan samantyyppinen kuin se, mihin neuvottelukunta pyrki. Se oli tehty joukkokyselynä, jonka vastaajat olivat opiskelijoita, asevelvollisia ja uudelleen koulutettavia. Aluksi en ymmärtänyt, miksi Laatto piti tätä vaatimattomaa selvitystä tärkeänä. Myöhemmin selvisi, että hän tulkitsi tuloksia niin, että ihmisten preferenssien mukaista oli keskittää aluepoliittinen tuki palvelutasoltaan hyviin kasvukeskuksiin. Tämä oli myös sosiaalidemokraattien aluepolitiikan tavoite Suomessa.

Arviomme BD-80-selvityksestä oli hyvin kriittinen. Arvostelumme koski tutkimusteknillisten heikkouksien lisäksi sitä, että selvityksessä ei

käsitelty sellaisia ihmisten elämän kannalta tärkeitä asioita kuin asuntojen tarjonta, kontaktit sukulaisiin ja ystäviin, työn laatu, ympäristön rauhallisuus ja luonnon kauneus. Oman arvioni mukaan ”tutkimus oli virheellisellä tavalla kvantitatiivinen, asioille annetaan pisteitä useilla eri tavoilla ja sitten ajatellaan, että se on tiedettä”. Mielestämme ei ollut järkevää tehdä niin mekaanista ja kaukana ihmisten konkreettisista ongelmista liikkuvaa tutkimusta kuin BD-80.

Kriittisyys­temme perustui paljolti siihen, että olimme lukeneet norjalaisen sosiologin Ottar Broxin teoksen, joka oli juuri ilmestynyt ruotiksi nimellä *Centralbyråkraterna och glesbygden*. Tutkimus kohdistui Pohjois-Norjan paikallisyhteisöihin, joista Brox oli kerännyt aineistonsa vapaamuotoisilla haastatteluilla, havainnoimalla ja muilla tavoin ilman kvantitatiivista menetelmiä. Kirjan keskeisen väitteen mukaan haja-asutusalueiden perheiden toimeentulo perustui siihen, että ne yhdistivät erilaisia toimeentulolähteitä (kalastusta, maanviljelyä, metsätöitä, marjanpoimintaa, tilapäistä palkkatyötä jne.). Byrokraattien suunnittelema teknokraattinen kehitysaluepolitiikka perustui taas kokoaikaisiin työpaikkoihin keskusten teollisuudessa tai merenkulussa eikä vastannut ihmisten totuttua elintapaa eikä toiveita.

Saatu­aan lausuntomme asennejaosto päätti, että se ei ota BD-80 selvitystä lähtökohdaksi. Jaoston pyynnöstä tein yhdessä Koskisen ja Tauriaisen kanssa suunnitelman tutkimukseen, jossa selvitettäisiin eri väestöryhmien elinoloja ja ongelmia, suhtautumista muuttamiseen sekä ammatin vaihtamiseen ja muihin kysymyksiin. Haastattelut oli tarkoitus suorittaa ”verrattain vapaamuotoisesti, jotta saataisiin selville, millä tavoin kehitysalueiden väestö itse näkee ongelmansa”. Asennejaosto hyväksyi suunnitelman ja myönsi tutkimukselle rahoituksen. Minut nimettiin tutkimuksen johtajaksi oman työni ohella.

Esitutkimus ”pehmeillä” menetelmillä

Tutkimukseen myönnettyillä varoilla oli mahdollista palkata sen ensimmäistä vaihetta varten kaksi kokopäiväistä tutkijaa. Toinen oli jyrkkänä ”taistolaisena” tunnettu Ilkka Alanen, joka oli maanviljelijätaustainen ja tuns­i hyvin maaseutuoloja. Toinen tutkija oli Kirsti Suolinna, joka oli

tehnyt yhdessä Elina Haavio-Mannilan kanssa tutkimuksen maanviljelijäväestön sopeutumisesta ja muuttoalttiudesta Tornionjokilaaksossa.

Tutkimussuunnitelma täsmentyi alkusyksystä 1970. Päätimme tehdä ensin esitutkimuksen ja sen pohjalta varsinaisen haastattelututkimuksen. Esitutkimus keskittyi neljään kuntaan, jotka edustivat kehitysalueiden eri osia. Kunnat olivat Vieremä Pohjois-Savosta, Posio Lapista, Polvijärvi Pohjois-Karjalasta ja Jalasjärvi Etelä-Pohjanmaalta. Jaoimme kunnat keskenämme niin, että Alanen vastasi Vieremästä ja Jalasjärvestä, Suolinna Posiosta ja minä Polvijärvestä.

Tein marraskuussa kuuden päivän tutkimusmatkan Polvijärvelle yhdessä Kirsti Suolinnan ja tutkimusavustaja Jukka-Pekka Sarolan kanssa. Tänä aikana hankimme tietoja kunnallisilta asiantuntijoilta ja tapasimme Joensuussa läänin, työvoimapiirin ja maakuntaliiton edustajia. Tärkein tietojen keruutapa oli tavallisten polvijärveläisten vapaamuotoiset haastattelut. Ajoimme autolla etukäteistietojen perusteella valittuihin kyliin. Niissä menimme ennalta ilmoittamatta lähimpiin taloihin. Asukkaat suhtautuivat aina myönteisesti, eikä kukaan kieltäytynyt haastattelusta. Yhdessä talossa isäntä suhtautui aluksi ystävällisesti, mutta muuttui sitten lyhytsanaiseksi. Haastattelun loppupuolella hän taas leppyi ja selitti: ”Ajattelin tässä jo välillä, että taitakin olla niitä Kummun miehiä.” Hän oli jo epäillyt, että olisin Outokummun palkkalainen ja nuuskimassa mahdollisuuksia maiden ostoon kaivostoimintaan.

Haastattelut perustuivat yhteisesti sovittuun haastattelurunkoon. Sitä laatiessamme oli esikuvana Broxin tutkimuksen lähestymistapa, jossa perusyksikkönä on perhe. Haastatteluissa käsiteltiin toisaalta perheiden käytettävissä olevia resursseja (jäsenten työvoima ja ammattitaito, tilan pellot ja metsät, rakennukset, tiedon taso) ja toisaalta perheiden ympäristön tarjoamia mahdollisuuksia ja niissä tapahtuvia muutoksia. Haastattelujen ja muun Polvijärveä koskevan materiaalin pohjalta kirjoitin 25-sivuisen raportin. Alanen ja Suolinna tekivät samanlaiset raportit muista tutkimuskunnista. Näistä raporteista, kuntia vertailevasta tilasto-osasta ja litteroiduista esimerkkihaastatteluista koostimme 160-sivuisen esitutkimusraportin: ”Taustatietoja kehitysalueiden maaseutuväestön oloja ja asenteita käsittelevään sosiologiseen tutkimukseen”. Kovalla työllä pysyimme aikataulussa ja esitutkimusraportin käsikirjoitus valmistui vuoden 1970 lopussa.

Raportissa käsitelimme muun muassa maataloustuotteiden ylituotannon, maatalouden vuonna 1968 voimaantulleen verouudistuksen ja maatalouden rakennerationalisoinnin vaikutuksia ihmisten toimeentuloon ja elinoloihin. Erityistä huomiota kiinnitimme metsätöiden koneellistumiseen: moottorisaha ja traktori olivat 1960-luvun aikana tehneet perinteellisen käsisahaan, hevoseen ja tukkirekeen perustuvan työn tarpeettomaksi ja jättäneet pienviljelijät sekä heidän aikuiset lapsensa ilman toimeentuloa. Seurauksena oli valtava muuttoliike keskuksiin ja Ruotsiin. Ruotsiin mentiin sen vuoksi, että suurille perheille sopivia asuntoja ei ollut Suomen kaupungeissa. Maatalouden verouudistus oli lisännyt pienviljelijöiden ahdinkoa, koska kohonneet verot edellyttivät käteissuorituksia, johon ei ollut rahaa. Verouudistus oli johtanut myös siihen, että pientiloille hankittiin traktoreita ja muita koneita, koska naapuriavun tuleminen verotuksen piiriin oli aiheuttanut naapurien välistä kitkaa ja kustannusten nousua. Mikko Niskasen elokuva Kahdeksan surmanluotia kuvaa vaikuttavasti samaa tilannetta, josta haastateltavamme kertoivat.

Olimme mielestämme tehneet erinomaista työtä ja onnistuneet tehtävässämme.

Esitutkimusraportin murskaava vastaanotto

Erkki Laatto esitti raportista murskaavan kritiikin asennejaoston seuraavassa kokouksessa. Myöhemmin hän täsmensi kritiikkinsä viisisivuisessa muistiossa, jonka mukaan: ”Nyt valmistuneella esiraportilla on ilmeisiä kirjallisia arvoja, mutta sen huomattavan suuret tutkimusteknilliset vajavaisuudet tekevät vaikeaksi arvostella sitä tutkimuksena.” Hän esitti kymmenen numeroitua kriittistä kommenttia. Laadin kahdeksansivuisen vastineen Laaton muistioon. Sen pohtimiseen olin käyttänyt useamman kuin yhden huonosti nukutun yön. Vastineen johdannossa totesin:

Pohjana useissa johtaja Laaton kommentteissa näyttää olevan se, että hän ei ole tuntenut sosiologian tutkimusmenetelmistä yleisesti käytettyä jakoa esitutkimukseen (exploratory studies) ja varsinaisiin tutkimuksiin. (...) Tyypillisesti esitutkimuksessa käytetään vapaamuotoisia haastatteluja, haastateltavien harvintavalintaa, tiedonantajia ja muita keinoja, joiden avulla tutkija voi saada konkreettisen tuntuman tutkimuskenttäänsä. (...) On totta, että sosiologia

tutkimuksia on tehty myös ilman tällaista esitutkimusta. Yksi kaikkein yleisimmin esitetystä sosiologian tutkimusmenetelmien arvosteluista on kuitenkin viime aikoina ollut se, että tutkijat eivät tunne tarpeeksi hyvin tutkimuksen kohdetta ja keräävät sen vuoksi irrelevantteja ja käyttökeltottomia tietoja ('mittaavat kaikkea eivätkä ymmärrä mitään').

Seuraavassa on kolme esimerkkiä Laaton kommentteista ja niihin antamistani vastineista.

Laatto: Tutkimuksessa käytettyä näytteenottomenetelmää voidaan pitää tilastotieteelliseltä kannalta erittäin epätydyttävänä, sillä perusjoukon täsmällinen rajaaminen on jätetty suorittamatta. Muutaman kunnan poimiminen sellaisin perustein kuin tutkimuksessa on tehty, on omiaan varmistamaan sen, että hyvin pitkälle meneviä yleistyksiä tutkimuksen perusteella ei voida tehdä.

Valkonen: Olennainen ja tarkan harkinnan jälkeen tehty ratkaisu on ollut se, että tutkimuskuntia on vähän. Mikäli haluttaisiin tehdä vain mekaaninen mielipidetiedustelu siitä, kuinka suuri osa väestöstä vastaa johonkin kysymykseen myönteisesti, olisi tilastotieteellisesti tarkoituksenmukaista käyttää esim. lisenasiaatti Laaton tarkoittamaa kaksiasiateista otantaa. Sosiologisessa tutkimuksessa saadut kokemukset ovat kuitenkin osoittaneet, että mekaanisesti suoritettavissa otantatutkimuksissa päädytään helposti 'abstraktiin empirismiin': kun tutkijat eivät tunne kyllin hyvin tutkittavien olosuhteita, tulokset jäävät pinnallisiksi ja käyttökeltottomiksi.

Laatto: Haastatteluissa käytettyjä kysymyksiä ei ole pyritty standardoimaan ja testaamaan, vaan haastattelijalle on annettu vapaat kädet muotoilla kysymykset. Kun tällaisessa haastattelumuodossa saattaa syntyä voimakas vuorovaikutus haastattelijan ja haastateltavan kesken, on mahdotonta sanoa, kenen asenteita loppujen lopuksi mitataan.

Valkonen: Esitutkimuksissa ei yleensä ole tarkoituksenmukaista käyttää standardisoituja kysymyksiä, vaan tutkija pyrkii nimenomaan siihen, että syntyy 'voimakas vuorovaikutus haastattelijan ja haastateltavan välillä'. Esitutkimuksessa ei pyritä mittaamaan haastateltavien asenteita kvantitatiivisesti eikä esitettyyn raporttiin sisälly yhtään haastatteluvastauksiin perustuvaa taulukkoa. Vapaamuotoisissa haastatteluissa annetaan haastateltaville mahdollisuus kuvata omia käsitteitään käyttäen niitä ongelmia, joista tutkimuksessa ollaan kiinnostuneita.

Laatto: Tutkimuksen tavoitteena on ollut kytkeä valtakunnallisen yhteiskuntapolitiikan eri osien puitteissa tehtävät ratkaisut ja väestön asenteet ja olosuhteet toisiinsa. Tämä on kuitenkin suoritettu ilman tarvittavaa kokonaistarkastelua, ja tarkasteltujen kysymysten eri näkökohdat ovat tulleet epäsuhtaisesti painotetuksi. (...) Metsätalouden koneellistamisessa on unohdettu syynä olleen suurelta osalta pyrkimyksen kohottaa tuottavuutta niin paljon, että metsätöntehtäjien ansiotaso voisi nousta samassa tahdissa kuin kansantaloudessa keskimäärin. ... On välttämätöntä, että ratkaisujen kaikki vaikutukset otetaan tarkastelussa huomioon eikä ainoastaan niitä, jotka aiheuttavat ärtymystä haastateltavien keskuudessa.

Valkonen: Kuvailtaessa valtakunnallisten tekijäin vaikutuksia on oletettu, että raportin lukijat yleensä tuntevat jonkin verran asian taustaa, esimerkiksi sen, että koneellistamisella pyritään tuottavuuden kohottamiseen. Tämän vuoksi tällaisia seikkoja ei ole paljon käsitelty, vaan kiinnitetty huomiota niihin vaikutuksiin, joihin ei ole pyritty tai jotka muuten ovat näyttäneet tärkeitä.

Uumajassa pidetyssä suomalais-ruotsalaisessa kehitysalueseminaarissa maaliskuussa 1971 pitämässäni esitelmässä kuvasin esitutkimusraportin vastaanottoa näin:

Esitutkimusraporttia ei ole virallisesti julkaistu ja kestää luultavasti kauan ennen kuin se julkaistaan. Tämä johtuu siitä, että tutkimusta valvovassa kehitysalueiden neuvottelukunnan jaostossa esitutkimusraportti on otettu vastaan kovin ristiriitaisin tuntein. Tähän saakka harjoitettua teknokraattista kehitysaluepolitiikkaa kannattava puheenjohtaja, joka on myös valtioneuvoston taloudellisen suunnittelukeskuksen johtaja, pitää tutkimusta täysin epäiteellisenä. Toisaalta erityisesti Keskustapuolueen taholta on tutkimus saanut paljon kiitosta. Kysymys on siis politiikasta. Ilmeisesti tutkimuksen pelätään tuovan esille harjoitetun kehitysaluepolitiikan vastaisia mielipiteitä. Teknokraatit pelkäävät, että se voisi johtaa heidän kriteereillään epärationaalsiin päätelmiin.

Esitutkimusraportti julkaistiin vihdoin kesäkuussa – ei kuitenkaan Kehitysalueiden neuvottelukunnan julkaisuna, vaan sosiologian laitoksen monistetussa julkaisusarjassa numerona 165. Esipuheessa mainitaan, että raportissa esitetyt mielipiteet ja kannanotot eivät välttämättä kuvasta tutkimusta valvovan jaoston kaikkien jäsenten mielipiteitä.

Raportti kehitysalueiden maaseutuväestön oloista ja asenteista

Samaan aikaan keväällä, kun käytiin kiistaa esitutkimusraportista, suunnitelimme varsinaista haastattelututkimusta. Alkuperäisen suunnitelman mukaan siinäkin olisi käytetty ”varsin vapaamuotoisia kysymyksiä”. Esitutkimusraportista nousseen haloon johdosta muutimme kuitenkin suunnitelmaa ja laadimme tavanomaisen haastattelulomakkeen. Haastattelut tehtiin kesäkuussa samoissa kunnissa kuin esitutkimuksessa sekä lisäksi Ristiinassa. Haastattelijat olivat opiskelijoita kuten Ristiinanutkimuksessa. Koska tutkimuksen viitekehys lähti perheestä ja sen käytettävissä olevista resursseista, tutkimuksen otosyksikkö oli ruokakunta. Ruokakunnasta haastateltiin sen päämies, hänen puolisonsa sekä perheen koulunsa päättäneitä lapsia. Haastatteluja oli yhteensä 840.

Ilkka Alanen vastasi pääosalta aineiston käsittelystä. Tuloksena oli Valtioneuvoston kanslian julkaisu *Raportti kehitysalueiden maaseutuväestön oloista ja asenteista*. Ilkka kirjoitti luvun väestön toimeentulolähteistä. Minä kirjoitin johdannon, loppukatsauksen ja kaksi muuta lukua. Esipuheen mukaan kumpikin kirjoittaja vastasi omasta osuudestaan. Ilkka tarjoutui laatimaan raporttiin myös johdanto-osan, joka koski tutkimuksessa käsiteltävien ongelmien teoreettista jäsentämistä. Siinä hän olisi käsitellyt Marxiin ja Leniniin viitaten niitä tendenssejä ja liikunnan lakeja, jotka voimakkaimmin vaikuttavat kehitysalueiden maaseutuväestön ongelmiin. En pitänyt tällaista johdantoa tarpeellisena.

1970-luvulla olivat Jyväskylän Kesän konferenssit tärkeitä tapahtumia. Niissä käsiteltiin ajankohtaisia yhteiskunnallisia ongelmia, ja tiedotusvälineet selostivat käytyä keskustelua laajasti. Vuonna 1972 oli aiheena alueellinen eriarvoisuus. Olin konferenssia valmistelleen työryhmän jäsen ja pidin yhden alustuksista. Siinä esitin tutkimuksemme pohjalta seuraavat johtopäätökset:

1. On luovuttava pelkistä abstrakteista periaatteista, kuten elinkeinorakenteen muutoksen nopeuttaminen, aktiivinen työvoimapolitiikka, maatalouden rakennerationalisointi tai kasvukeskuspolitiikka, ja kysyttävä koko ajan, kenen hyödyksi ja kenen tappioksi näitä periaatteita noudatetaan ja millaisia vaikutuksia niillä on eri väestöryhmille.
2. On lähdettävä olemassa olevan väestön todellisista tarpeista ja mahdollisuuksista ts. sen ikärakenteesta, elinkeinorakenteesta, tilojen kokojakautu-

masta, koulutustasosta, arvoista ja rakennettava toimenpideohjelmat tälle realistiselle pohjalle.

3. Pitkän ja lyhyen aikavälin ongelmat on selvästi erotettava toisistaan. Pitkällä aikavälillä voidaan tehdä konkreettisesti oikeaoppisia ja tehokkaita suunnitelmia, mutta lyhyellä tähtämellä on kysymys satojen tuhansien ihmisten – lasten, nuorten, aikuisten ja vanhusten – vaikeuksista ensi talvena.

4. Puhe suunnittelusta ja kehitysaluepolitiikasta on tällä hetkellä pelkästään hämäämistä olemassa oleviin vaikeuksiin ja eriarvoisuuteen verrattuna. Suunnittelu ei edes periaatteessa peitä kuin osan niistä tekijöistä, joista kehitysalueiden tulevaisuus riippuu ja käytännössä ei edes sitä valtakunnallista alue-suunnittelua, joka nytkin olisi mahdollista, näytä suorittavan juuri kukaan. Suunnittelua ajatellen tärkeimmäksi kysymykseksi jää lopulta kuitenkin se, missä määrin kapitalistisessa yhteiskunnassa ylipäätään on mahdollista vähentää alueellista eriarvoisuutta.

5 Tutkimuksia alueellisesta kehityksestä

Seminaari kehitysalueiden ongelmista

Kehitysalueongelmat kiinnostivat 1970-luvun alussa myös opiskelijoita. Aloitin syksyllä 1971 yliopiston sosiologian laitoksella dosenttiopetukse-
na lukuvuoden pituisen kehitysalueita koskevan seminaarin. Sille ilmoit-
tautui lähes kaksikymmentä opiskelijaa. Heistä puolet oli sosiologiasta ja
muut sosiaalipolitiikasta, kansantaloustieteestä ja valtio-opista. Seminaa-
ri sisälsi luentoja, opiskelijoiden esitelmiä ja ryhmätöitä. Kevätlukukau-
den lopulla pidettiin koko päivän kestänyt loppuseminaari.

Tähän aikaan oli taistolainen opiskelijaliike voimissaan, ja enemmistö
sosiologian opiskelijoista kannatti Akateemista Sosialistiseuraa (ASS).
Laitoksella toimi virallisen hallinnon ohella taistolaisten opiskelijoiden
ja heitä myötäilevien opettajien organisoima laitosneuvosto. Laitoksen
esimies Paavo Seppänen joutui kohtuuttoman kritiikin ja terrorin koh-
teeksi, kun hän ei suostunut yliopistolain vastaisiin vaatimuksiin laitok-
sen hallinnosta.

Sosiologian laitoksen yleiseen tilanteeseen verrattuna johtamani semi-
naari oli suorastaan idyllinen, eikä sen aikana ilmennyt poliittisia ristiriit-
toja. Opiskelijat olivat kiinnostuneita kurssin sisällöstä ja tekivät paljon
töitä.

Erikoisuutena seminaarissa oli opintoretki Hirvensalmelle, Ristiinan
naapurikuntaan Etelä-Savossa. Menimme marraskuisena sunnuntaina
viidellä autolla Hirvensalmelle, jossa kunnanjohtaja toivotti kurssin ter-
vetulleeksi. Tämän jälkeen opiskelijat hajaantuivat ryhmittäin autoilla
eri osiin kuntaa ja menivät kohdalle sattuneisiin taloihin haastattelemaan
asukkaita samaan tapaan kuin olimme tehneet kehitysalueiden oloja ja
asenteita koskevassa tutkimuksessa. Olin lähettänyt paikallislehteen tie-
dotteen retkestämme, eikä opiskelijoilla ollut vaikeuksia päästä puheisiin
ihmisten kanssa. Päivä päättyi yöpymiseen Hirvensalmen metsästys-
seuran majalla. Ohjelmaan kuului saunomista, uimista autojen lyhtyjen
valossa ja muuta illanviettoa. Seuraavana päivänä jatkettiin haastatteluja

ja keskusteltiin lopuksi kahden tunnin ajan kunnan luottamusmiesten kanssa.

Seminaari oli niin mainio kokemus, että aloitin samantyyppisen seminaarin syksyllä 1973 palattuani Yhdysvalloista. Seminaarin toisena vetäjänä oli assistentti Ronald Wiman. Tähänkin seminaariin osallistui lähes kaksikymmentä eri alojen opiskelijaa. Seminaarin teemana olivat kasvukeskusteoriat ja kasvukeskuspolitiikka. Työskentelytavat olivat samanlaisia kuin edellisessä seminaarissa. Opintoretki tehtiin tällä kertaa Pohjois-Karjalaan Kiihtelysvaaraan ja Kiteelle. Opiskelijat olivat seminaarista niin innostuneita, että halusivat jatkaa sitä vielä seuraavan lukuvuoden ajan ja käsitellä perusteellisemmin aluepolitiikkaa ja -suunnittelua. Kesällä tein opiskelijaryhmän kanssa suunnitelman tutkimusprojektista, jonka kuluihin sain hankituksi hieman rahoitusta valtioneuvoston kanslian suunnitteluosastolta ja sisäasiainministeriön rakennus- ja kaavoitusosastolta. Projektissa ei kerätty uutta empiiristä aineistoa, vaan se oli selvitys muuttoliikkeen ja alueellisen väestönkehityksen hyötyjä ja kustannuksia koskevista aikaisemmista tutkimuksista. Hankkeen nimi oli M-projekti. M-kirjain tuli sanasta muuttoliike, mutta siihen sisältyi myös sisäpiirin vitsi: joukolla ryhmän aktivisteja oli omana M-projektinaan majavantarkkailuretki Pohjois-Karjalaan.

Lukuvuoden aikana osanottajat ja työryhmät laativat selvityksiä ja raportteja, joita käsiteltiin ryhmän viikoittaisissa kokouksissa. Niissä kuultiin myös ulkopuolisten asiantuntijoiden alustuksia. Opintoretki tehtiin tällä kertaa Ristijärvellä Kainuuseen. Kesällä yksi projektin rahoilla palkattu opiskelija kokosi ja viimeisteli kertyneen aineiston. Tulos oli yli sataisivuinen sosiologian laitoksen monistesarjan raportti, joka luovutettiin asianmukaisesti rahoittajille. Raportin laatimiseen osallistui kuusitoista opiskelijaa.

Projektiin osallistuneen ryhmän toiminta ei loppunut tähänkään, vaan osa osanottajista jatkoi keskinäistä yhteydenpitoaan. Kesällä 2005 he organisoivat M-projektin 30-vuotisjuhlaseminaarin, joka pidettiin Tallinnassa. Siihen osallistui puolet projektin alkuperäisistä osanottajista. Tallinnassa ei pelkästään juhlistu, vaan pidettiin myös seminaari, jossa käsiteltiin kehitysalueiden nykytilaa. Yhtenä alustajana oli projektin jäsen, Joensuun yliopiston kansantaloustieteen professori Heikki Eskeli-

nen. M-projekti on jäänyt mieleeni erityisen mieluksana ja palkitsevana opetuskokemuksena.

Wisconsinin yliopistossa Madisonissa

Ensimmäinen Amerikan-matkamme oli ollut sekä minulle että koko perheellemme niin hyvä kokemus, että halusimme vieraillla siellä uudelleen. Matkan järjestäminen ei ollut taloudellisesti eikä muutenkaan kovin helppoa. Perheessämme oli nyt kolme lasta Sami, kymmenen vuotta, Ninni, kolme vuotta ja Tatu, vajaat kaksi vuotta. Sain selville, että American Council of Learned Societies jakoi tutkimusapurahoja, joihin sisältyivät myös kulut perheenjäsenten matkoista ja oleskelusta Yhdysvalloissa. Apurahan ehtoihin kuului, että tutkimus koskee USA:n yhteiskuntaa ja kulttuuria. Arvelin, että Yhdysvalloissakin on varmaan kehitysalueongelmia niin kuin Suomessa ja muissa Pohjoismaissa. Tein suunnitelman vertailevaan tutkimukseen Suomen, Ruotsin, Norjan ja Wisconsinin osavaltion alueellisesta väestönkehityksestä vuosina 1900–1970. Wisconsinin valitsin tutkimukseen, koska se pohjoisen sijaintinsa vuoksi muistutti Pohjoismaita. Valitsin väestönkehityksen tutkimuksen aiheeksi osaksi siksi, että Helsingin yliopistossa oli vireillä väestötieteen professuurin perustaminen. Erik Allardt oli laatinut asiasta muistion valtiotieteelliselle tiedekunnalle jo vuonna 1966, ja hanke näytti olevan myötätulessa. Ajattelin, että voisin hakea virkaa, jos se perustetaan.

American Council of Learned Societies -järjestö myönsi rahoituksen vuoden tutkimustyöhön Wisconsinin yliopistossa Madisonissa. Siellä työskentelin toivomukseni mukaisesti maaseutus sosiologian laitoksella, johon kuului noin viisitoista professoria. Se oli erillään suuremmasta sosiologian laitoksesta. Tutkimustani varten perehdyin Wisconsinin sosiaali- ja taloushistoriaan ja keräsin alueittaisia tilastosarjoja väestöstä ja elinkeinoista. Kummallakaan sosiologian laitoksella ei tehty tämän tyyppistä tutkimusta. Maaseutus sosiologian laitoksella oli kuitenkin ystävällisiä kollegoita, jotka muun muassa ottivat minut mukaan omiin tutkimuksiinsa liittyviin matkoihin Wisconsinissa. Sain vuoden aikana kokoon niin paljon tilasto- ja muuta aineistoa, että voin myöhemmin laatia tutkimusraportin *Economic development and regional population*

redistribution: a comparative study of Finland, Norway, Sweden, and Wisconsin 1900 – 1970, joka julkaistiin Vertailevan sosiologian tutkimusryhmän julkaisusarjassa vuonna 1975.

Vasta herännyt kiinnostukseni väestötieteeseen sai aikaan sen, osallistuin ensimmäisen kerran väestötieteelliseen kokoukseen, tosin ilman omaa esitelmää. Kokous oli Population Association of American (PAA) konferenssi New Orleansissa. En oikein päässyt sisälle konferenssin keskusteluihin. Kirjeessäni Erik Allardtille kerroin, että ”konferenssi oli turhimpia, mihin olen osallistunut”. Myöhemmin olen osallistunut saman järjestön konferensseihin, eivätkä ne ole enää tuntuneet turhilta.

Suomalaiset -teos ja Suomen alue-erojen kehitys

Palattuani Suomeen elokuussa 1973 tein suunnitelman vertailevaan tutkimuksesta Suomen, Ruotsin ja Norjan alueellisesta kehityksestä. Wisconsin ei siis enää ollut mukana. Tämän tutkimuksen yllättäviä käänteitä kuvaan seuraavassa luvussa. Sitä ennen käsittelem kuitenkin kahta kirjahanketta, joihin osallistuin alueellista kehitystä koskevilla artikkeleilla. Toinen näistä oli *Suomalaiset* -teos ja toinen suomalaisten ja puolalaisten sosiologien yhteistutkimus, jota käsittelem seuraavassa alaluvussa.

1970-luvulla ei ollut suomalaista yhteiskuntaa koskevaa kunnollista oppikirjaa. Heikki Wariksen vuonna 1948 ilmestynyt *Suomalaisen yhteiskunnan rakenne* oli kuulunut sosiologian approbatur-vaatimukseeni vuonna 1958. Se oli tiedoiltaan vanhentunut jo silloin. Wariksen uudempi radioesitelmiin perustunut teos *Muuttuva suomalainen yhteiskunta* ei ollut ”vanhan Wariksen” vertainen. Pidin Kauppakorkeakoulussa luentoja suomalaisesta yhteiskunnasta. Ajattelin, että niiden pohjalta voisi laatia oppikirjan, jos saisin mukaan muita kirjoittajia. Keskustelin tästä ideasta sosiologian assistentti Matti Alestalon kanssa keväällä 1974, kun olimme tulossa sosiologian lisensiaattiseminaarista, jossa yksi marxilaisista jatko-opiskelijoista oli pitänyt esitelmän luokkarakenteesta marxilaisen teorian valossa. Se oli teoreettisesti oppinut, mutta siitä ei selvinnyt, miten suomalaiset jakautuivat luokkiin, ketkä niihin kuuluivat, miten luokat muuttuivat ja miten eri luokkiin kuuluvat ihmiset elivät. Alestalo teki empiiristä tähän aiheeseen liittyvää väitöskirjaa ”tavanomaisen” so-

siologian näkökulmasta. Ehdotin, että tekisimme ryhmätyönä pääasiassa tilastotietoihin perustuvan oppikirjan suomalaisesta yhteiskunnasta. Sen keskeisin osa olisi konkreettinen kuvaus yhteiskuntaluokista.

Seuraavana syksynä asia oli jo niin pitkällä, että kokoomateoksella oli nimi: *Suomalaiset. Suomalainen yhteiskunta teollistumisen aikana*. Sen eri osien aiheet ja kirjoittajat oli myös sovittu:

1. Tapani Valkonen: Väkiluvun ja ikärakenteen kehitys
2. Risto Alapuro: Yhteiskuntaluokat ja sosiaaliset kerrostumat 1870-luvulta toiseen maailmansotaan
3. Matti Alestalo: Yhteiskuntaluokat ja sosiaaliset kerrostumat toisen maailmansodan jälkeen
4. Tapani Valkonen: Alueelliset erot
5. Riitta Jallinoja: Miehet ja naiset
6. Tom Sandlund: Suomenruotsalaiset

Kirja käsitteli yhteiskunnallisia jakoja ja niiden muuttumista 1800-luvun lopulta lähtien. Kaikki kirjoittajat olivat omissa töissään käyttäneet historiallisia aineistoja. Marxilaiset kollegamme olivat kritisoineet ”porvarillista sosiologiaa” epähistoriallisuudesta. Yksi kirjamme tarkoitus oli osoittaa, että tämä kritiikki ei pitänyt paikkaansa.

Vaikka kirjan konsepti ja työnjako olivat selviä, hanke eteni hitaasti. Kun käsikirjoitus oli melkein valmis vuonna 1977, se oli jo vanhentunut, koska vuoden 1975 asunto- ja elinkeinolaskennan tulokset olivat valmistuneet. Kirja tuli valmiiksi vasta vuonna 1980, jolloin WSOY julkaisi sen. Siitä ilmestyi viisi painosta, viimeisin vuonna 1985. Neljäs vuonna 1984 ilmestynyt painos oli uudistettu vuoden 1980 väestölaskennan tietojen avulla. Kirja oli yleisesti käytössä kurssikirjana, mutta sen tiedot vanhenivat ajan myötä. Tekijöiden aika ja motivaatio eivät riittäneet tietojen päivittämiseen. *Suomalaiset* -teoksen tyypistä sosiaalisen rakenteen analyysia ei ole tehty myöhemminkään.

Suomi–Puola-vertailu

Suomalaisten tutkijoiden kansainväliseen yhteistoimintaan vaikutti 1970-luvulla voimakkaasti Suomen Akatemian solmimat maiden väli-

set sopimukset. Poliittisista syistä suurin osa sopimuskumppaneista oli Itä-Euroopasta. *Suomen Akatemian historia II* -teoksen mukaan (Pohls 2005) sopimukset olivat enemmän ulko- kuin tiedepolitiikkaa ja monet pitivät yhteistyötä enemmän turismina kuin aitona tutkimuksena.

Vuonna 1974 Akatemia teki yhteistyösopimuksen Puolan tiedeakatemian kanssa. Tämän sopimuksen ansiosta oli helppo saada rahoitusta tutkijavierailuille ja yhteishankkeille. Vaikka Puola oli sosialistinen maa, sosiologia oli siellä länsimaisella tasolla ja kiinnostavampaa kuin muissa Itä-Euroopan maissa. Keväällä 1975 professori Włodzimirz Wesolowski vieraili Helsingissä. Hän oli johtavassa asemassa sekä Puolan tiedeakatemian sosiologian ja filosofian laitoksella että Puolan sosialistisen työväenpuolueen keskuskomitean marxismi-leninismien fundamentaalisten kysymysten instituutissa. Hänen kanssaan sovittiin, että suomalaiset ja puolalaiset sosiologit tekevät vertailevan tutkimuksen, joka koostuu suomalaisten ja puolalaisten tutkijoiden yhteisartikkeleista. Erik Allardtista tuli hankkeen johtaja Suomen puolelta.

Yhteishankkeen ensimmäinen seminaari järjestettiin Alkon koulutuskuskuksessa Vuorannassa marraskuussa 1976. Siihen osallistui 18 puolalaista ja 20 suomalaista sosiologia. Seminaaria avattaessa käytti Wesolowski puolalaisten puolesta ensimmäisen puheenvuoron. Toisen puolalaisten puheenvuoron käytti eräs Varsovan yliopiston professoreista aloittaen: ”Kuten professori Wesolowski, joka on niin demokraattisesti valinnut itsensä delegaatiomme johtajaksi, sanoi...”. Tällaiset sarkastiset kommentit – myös Suomen nöyristelystä Neuvostoliiton edessä – olivat yleisiä puolalaisten puheissa.

Kunkin osatutkimuksen suomalainen ja puolalainen tutkija pitivät seminaarissa esitelmän. Ne käsittelivät neljäätoista aihetta (esim. poliittinen järjestelmä, luokkarakenne, tulot ja kulutus ja sosiaaliset verkostot). Kirjoitin seminaarista uutisen *Acta Sociologica* -lehteen, jossa arvioin sitä seuraavasti:

Yleisesti ottaen kahden ryhmän sosiologisessa suuntautumisessa ei ollut suuria eroja. Esimerkiksi eksplisiittisesti marxilainen lähestymistapa oli yhtä harvinainen molempien maiden osanottajilla. Käsitteet ja ongelmat olivat enimmäkseen peräisin läntisestä standardisosiologiasta. Yksi ero oli kuitenkin havaittavissa. Suomalaiset esitelmät perustuivat enimmäkseen survey-

aineistoista tehtyihin taulukkoihin. Puolalaisten esitelmissä teoreettiset keskustelut, historialliset kuvailut ja kvalitatiiviset aineistot olivat yleisempiä.

Toinen työseminaari pidettiin Sopotissa Puolan rannikolla kesällä 1977. Tässä seminaarissa käsiteltiin kirjoittajaparien yhdessä laatimia vertailevia artikkeleita. Seminaarien tulosten saaminen painokuntoon kesti kauan. Allardtin ja Wesolowskin toimittama teos *Social structure and change. Finland and Poland in comparative perspective* ilmestyi vuonna 1980.

Oma osuuteni teoksessa oli alueellista kehitystä Puolassa ja Suomessa koskeva vertailu, jonka laadin yhdessä Krzysstof Ostrowskin kanssa. Hän oli Wesolowskin ohella ainoa puolalaisista tutkijoista, joka kuului puolueen marxismi-leninismien kysymysten laitokseen. Huhupuheiden mukaan hän oli taustaltaan aatelinen. Hänen käytöksensä käsisuudelmiseen oli erityisen eleganttia. Yhteistyömme sujui hyvin, ja tehtävä oli minun kannaltani helppo. Ostrowski (tai hänen apulaisensa) muodosti Puolaa varten samanlaisen neljän kehitysvyöhykkeen aluejaon, jota olin suomalaiset-kirjassa käyttänyt. Hän myös hankki Puolasta näiden alueiden väestöllistä ja sosioekonomista kehitystä koskevia aikasarjoja, jotka olivat enemmän tai vähemmän vertailukelpoisia Suomessa käyttämilleni aikasarjoille. Näiden tietojen avulla vertasimme väestön, elinkeinojen ja hyvinvoinnin alue-erojen kehitystä Suomessa ja Puolassa jaksolla 1950–70. Ostrowskin asema puolueen tutkimuslaitoksen tutkijana ei vaikuttanut työhömmä missään vaiheessa.

Väestötieteellisen kuolleisuustutkimuksen alkuvaiheet

6 Väestötieteen professori ja ensimmäinen kuolleisuustutkimus

Pätevöitymistutkimuksen tausta

Vanha akateemikoista koostunut Suomen Akatemia lakkautettiin vuonna 1970 presidentti Kekkonen toivomuksen mukaisesti, ja sen nimi siirrettiin uudelle tieteen hallintovirastolle. Valtion tieteelliset toimikunnat, mukaan lukien yhteiskuntatieteellinen toimikunta, siirtyivät uuden viraston alaisuuteen. *Suomen Akatemian historia* kertoo, että ”toimikuntien budjetit olivat 1960-luvulla olleet niin pieniä, että tutkimusmäärärahoja voitiin jakaa ’käsityönä’ lahjakkain osoittautuneille nuorille tutkijoille ja arvostetuille vanhemmille professoreille”.

Uuden Akatemian määrärahat kasvoivat melkein kolminkertaisiksi vuodesta 1970 vuoteen 1975 (Pohls, 2005). Nyt tuli mahdolliseksi hakea rahoitusta myös tutkimushankkeisiin tutkimussuunnitelman perusteella.

Hain ensimmäistä kertaa tutkimusmäärärahaa Suomen Akatemialta syksyllä 1973 palattuani Yhdysvalloista Suomeen. Hakemukseni koski 4000 markan (n. 4000 euron) rahoitusta aputyövoiman palkkaamiseen neljäksi kuukaudeksi vertailevaan tutkimukseen alueellisesta kehityksestä Suomessa, Norjassa, Ruotsissa ja Wisconsinissa 1900–1970 eli Madi-

sonissa aloittamani tutkimuksen jatkamiseen. Akatemia ei myöntänyt rahoitusta.

Sosiologian, erityisesti väestötieteen professuuri perustettiin ja tuli haettavaksi keväällä 1974. Hain professuuria. Olin tehnyt vain vähän väestötieteeseen liittyvää tutkimusta enkä uskonut ansioitteni riittävän. Pyysin sen vuoksi vuoden pituista pätevyitymisaikaa, jollaiset olivat melko tavallisia virantäytöissä, koska kasvavilla aloilla oli puutetta pätevistä hakijoista. Pätevyitymisaika myönnettiin niin, että se päättyi huhtikuun lopussa seuraavana vuonna. Samaan aikaan, kun hain pätevyitymisaikaa, tein yhteiskuntatieteelliselle toimikunnalle hakemuksen varttuneen tieteenharjoittajan apurahasta vuodeksi 1975. Tämä oli uusi pääasiassa professoreille tarkoitettu rahoitusmuoto, jonka turvin oli mahdollista keskittyä tutkimukseen opetustehtävistä vapaana yleensä vuoden kerrallaan.

Tutkimussuunnitelmani lähtökohtana oli Madisonissa aloittamani alueellisen väestönkehityksen vertaileva tutkimus, mutta rajasin aihetta niin, että Wisconsin ei enää sisältynyt vertailuun. Tutkimuksen oli tarkoitus koskea kolmea alueiden kehitykseen vaikuttavaa tekijäryhmää: markkinamekanismeja, julkisen vallan toimenpiteitä sekä väestöllisiä tekijöitä eli syntyvyyttä, kuolleisuutta ja muuttoliikettä. Nykyisten arviointiperusteiden mukaan suunnitelma oli kelvoton. Sen pituus oli vajaat neljä sivua eikä siinä ollut kirjallisuusviittauksia. Aihe oli liian laaja, ja tutkimuksen toteuttamissuunnitelma ylimalkainen.

Hakemuksen puutteista huolimatta yhteiskuntatieteellinen toimikunta myönsi varttuneen tieteenharjoittajan apurahan vuodeksi 1975. Sen avulla voin tehdä tutkimusta päätoimisesti neljän kuukauden ajan ennen pätevyitymisajan loppua. Sain toimikunnalta myös tutkimusrahaa, jolla palkkasin tutkimusapulaiseksi Veijo Notkolan. Hän opiskeli sosiologiaa ja oli osallistunut johtamaani kehitysalueseminaariin pari vuotta aikaisemmin. Veijon tehtävänä oli kopioida tilastoista tutkimukseen tarvittavat tiedot, tallentaa tiedot reikäkorteille ja huolehtia aineiston tietokonekäsitteystä.

Tein tutkimusta Erik Allardtin vertailevan sosiologian tutkimusryhmän tiloissa Mariankadulla. Se oli erinomainen tutkimusympäristö. Ainoa huono puoli oli se, että olin samassa huoneessa puolalaisen varttuneen vierailevan tutkijan kanssa, joka poltti puolalaisia savukkeita. Hän

oli myös kovin puhelias ja ”viihdytti” minua kertomalla monivaiheisia sotakokemuksiaan.

Miten minusta tuli kuolleisuuden tutkija

Saadakseni ainakin yhden julkaisukelpoisen työn valmiiksi ennen respiittiajan loppua eli neljässä kuukaudessa, rajasin tutkimukseni paljon suppeammaksi kuin tutkimussuunnitelmassa oli esitetty. Päätin keskittyä alueiden välisten kuolleisuuserojen taloudellisiin ja yhteiskunnallisiin syihin Suomessa, Ruotsissa ja Norjassa. Tämä aihe ei kuulunut varsinaisesti tutkimussuunnitelmaan, jonka mukaan kuolleisuutta olisi käsitelty vain yhtenä tekijänä, joka vaikutti alueiden väestömäärien kehitykseen.

Jälkeenpäin ajatellen oli oikeastaan yllättävää, että valitsin pätevyitymistutkimukseni aiheeksi kuolleisuuden enkä muuttoliikettä, jota koskevaa tutkimusta tunsin parhaiten. Olin jo tehnyt käsikirjoituksen muuttoliikettä koskevaan lukuun väestötieteen oppikirjaan, jonka kirjoittamiseen osallistuin neljän hengen ryhmässä. Muut kirjoittajat olivat Mauri Nieminen Tilastokeskuksesta, lääkäri Kimmo Leppo, joka teki suomalaisten sukupuolielämää koskevaa tutkimusta Väestöpoliittisessa tutkimuslaitoksessa ja Juhani Tauriainen, joka hoiti virkaatekevänä väestötieteen uutta professuuria sosiologian laitoksella. Kirja ei valmistunut koskaan, eikä suomenkielistä väestötieteen oppikirjaa ole vieläkään olemassa. Oppilaani ja työtoverini Seppo Koskinen, Tuija Martelin, Irma-Leena Notkola, Veijo Notkola ja Kari Pitkänen laativat kuitenkin myöhemmin erinomaisen oppikirjaksi sopivan tutkimuksen Suomen väestöstä.

Yksi virike kuolleisuuden alue-erojen syiden valintaan tutkimuksen kohteeksi oli kartta, johon olin kiinnittänyt huomiota Heikki Wariksen *Muuttuva suomalainen yhteiskunta* -teoksessa. Se koski työikäisten miesten kuolleisuutta Pohjoismaiden lääneissä. Kartan oli alun perin julkaissut lääkintöneuvos Sakari Härö Duodecim-lehdessä vuonna 1966. Se osoitti, että sekä Suomessa, Ruotsissa että Norjassa oli hyvin suuria ja systemaattisia alueiden välisiä kuolleisuuseroja. Waris ja Härö eivät olleet käsitelleet erojen syitä. Kolmen maan yhteensä 54 läänin tiedot tarjosivat mielestäni hyvän aineiston kuolleisuuden alue-erojen syiden tilastolli-

seen analyysiin regressioanalyysia käyttäen. Arvelin, että voisin meritointua parhaiten analysoimalla konkreettista ja rajattua aihetta, jonka tutkimiseen menetelmätaidoni sopivat.

Toinen virike kuolleisuuden alue-erojen tutkimiseen oli vuonna 1947 ilmestynyt Väinö Kanniston väitöskirja *Kuolemansyyt väestöllisinä tekijöinä Suomessa*, joka oli kuulunut tilastotieteen opintoihini. Tutkimus käsitteli muun muassa Suomen läänien välisiä kuolleisuuseroja vuosina 1936–1944. Tulosten mukaan kuolleisuus oli erityisen suurta Itä-Suomessa ja tämä johtui suurelta osalta sydäntautikuolleisuudesta. Kanniston tutkimuksen tulokset olivat lähtökohtana professori Martti Karvosen 1950-luvulla alkaneisiin pitkäaikaisiin epidemiologisiin tutkimuksiin sydän- ja verisuonitautien syistä. Myös vuonna 1972 aloitetun sydän- ja verisuonitautien ehkäisyyn pyrkineen Pohjois-Karjala-projektin juuret olivat Kanniston tutkimuksessa.

Pätevöitymistutkimukseni aihevalinnalla oli ratkaiseva vaikutus myöhempään tieteelliseen toimintaani. Siitä lähtien kuolleisuuteen liittyvät kysymykset ovat olleet tärkein tutkimusteni kohde. Julkaisuluettelossani on noin 160 kuolleisuutta koskevaa tutkimusta tai muuta kirjoitusta. Suurin osa ohjauksessani tehdyistä väitöskirjoista ovat liittyneet kuolleisuuteen tai terveyteen. Tutkimustyöni kehittyi niin, että se on pääosaltaan sijoittunut väestötieteen, sosiaali-epidemiologian ja terveydensosiologian yhteiselle alueelle.

Elintaso, kaupungistuminen ja alueelliset kuolleisuuserot Suomessa, Ruotsissa ja Norjassa

Alue-erojen selittämisen taustaksi analysoin vuodesta 1870 vuoteen 1970 ulottuvia aikasarjoja kolmen tutkimusmaani elinkeinorakenteen, lääkäritiheyden ja kuolleisuuden kehityksestä. Johtopäätösteni mukaan imeväiskuolleisuuden ja naisten kuolleisuuden aleneminen oli kaikissa maissa seurausta yleisestä taloudellis-yhteiskunnallisten olojen paranemisesta. Suomen naisten kuolleisuus oli suurempi kuin muissa maissa, mikä johtui Suomen yhteiskunnallisen kehityksen viiveestä muihin maihin verrattuna.

Miesten kuolleisuutta olivat tulkintani mukaan pienentäneet samat yhteiskunnalliset tekijät kuin naistenkin, mutta vain tarkasteluajan alkupuolella. Sen jälkeen tuli ensin Suomessa, sen jälkeen Norjassa ja viimeksi Ruotsissa mukaan jokin kuolleisuutta lisäävä ”häiriötekijä”. Tämän häiriötekijän yleistyminen näkyi selvimmin siitä, miten miesten ylikuolleisuus naiseen verrattuna lisääntyi Suomessa 1900-luvun alusta alkaen ja Norjassa ja Ruotsissa 1930-luvulta alkaen. Esitin hypoteesina, että tämä häiriötekijä oli miesten savukkeiden polton yleistyminen, mikä venäläisvaikutteiden johdosta tapahtui Suomessa aikaisemmin kuin Ruotsissa ja Norjassa. Tämä hypoteesi perustui erityisesti Matti Rimpelän *Tupakka*-teoksessa (1972) esitettyyn tilastoon savukkeiden kulutuksen kasvusta eri Pohjoismaissa 1920-luvulta lähtien sekä Samuel Prestonin vuonna 1970 julkaistuun tutkimukseen miesten ylikuolleisuuden suurenemisesta.

Esittelin tuloksiani miesten ylikuolleisuuden kasvusta ja tupakoinnista sen syynä Erik Allardille, joka siihen aikaan poltti pikkusikareita. Hän näytti järkyttyneeltä. Pian sen jälkeen hän lopetti tupakoinnin. Lopettaminen ei hänen mukaansa johtunut pelkästään näyttämistäni tuloksista, vaan myös perheen naisväen painostuksesta.

Tutkimuksen alue-eroja koskevassa pääosassa kuvasin aluksi läänien kuolleisuuseroja sukupuolen ja iän mukaisilla kuolleisuuseroilla. Kuviot olivat tyylikkäämpiä kuin yleensä sosiologian laitoksen tutkimuksissa, sillä ne piirsi ammattikartografi Kauppakorkeakoulun talousmaantieteen laitoksella. Lääneille laskettiin kuolleisuusluvut myös yleisimpien kuolemansyiden mukaan. En kuitenkaan käyttänyt niitä tutkimuksessa, koska ”kuolinsyittäinen analyysi olisi vaatinut enemmän epidemiologista asiantuntemusta kuin tutkimuksen tekijällä oli”. Jälkeenpäin ajatellen oli onni, että en yrittänyt kuolinsyittäistä analyysia. Neljän kuukauden tutkimusjaksolla siitä ei olisi tullut mitään. Väestötieteen professoriksi pätevöimisen kannalta kuolemansyiden poisjättäminen ei haitannut. Väestötieteellisessä tutkimuksessa käsiteltiin harvoin kuolemansyitä, joita epidemiologit yleensä tutkivat. Tärkeimpänä oppikirjani väestötieteen itseopiskelussa minulla oli Pressat’n teos *Demographic Analysis* (1972), jonka 500 sivusta vain kaksi käsittelee kuolemansyitä.

Laadin aikaisempien tutkimusten pohjalta selitysmallin alueiden väliin kuolleisuuseroihin vaikuttavista tekijöistä. Esitin sen nuolikuviona.

Siinä oli olennaista kuolleisuuseroja selittävien muuttujien kausaalinen järjestys. Ensimmäisenä tasona oli läänien maantieteellinen sijainti, ilmasto ja geologia. Ne vaikuttavat toisen tason muuttujiin, jotka koskevat alueiden taloudellista ja sosiaalista historiaa. Nämä muuttujat vaikuttavat puolestaan niihin läänien ominaisuuksiin, joilla on suora vaikutus läänien väestöjen sairastavuuteen ja kuolleisuuteen. Niistä valitsin analysoitaviksi yleisen elintason, teollistumisen haittavaikutukset sekä sairauksien lääketieteellisen ehkäisyn ja hoidon tehokkuuden.

Syysuhteita kuvaavilla nuolikuviolla oli keskeinen osa analyysioppie- ni lähteissä, kuten Hubert Blalockin teoksessa *Causal Inferences in Non-experimental research* (1961). Pätevöitymistutkimus oli ensimmäinen julkaisuni, jossa esitin syysuhteita koskevat olettamukseni nuolikuviona. Tällaista kuviota olen käyttänyt ajattelun apuna enemmän tai vähemmän eksplisiittisesti kaikissa kausaaliyhteyksiä koskevissa tutkimuksissani. Seminaarieni oppilaat tottuivat siihen, että jossakin vaiheessa opiskelijan tutkimussuunnitelman käsittelyä menin taululle ja aloin piirtää nuolikuviota.

Sekä Blalockin kausaalianalyysi että polkuanalyysi perustuivat tavalli- siin tilastotieteen analyysitekniikkoihin (korrelaatio- ja regressioanalyysi), mutta niissä tavoitteena oli tehdä syysuhteita koskevia johtopäätöksiä ottamalla huomioon selittävien muuttujien (oletettu) kausaalinen järjes- tys. Korrelaatio- ja regressioanalyysin käyttöä syysuhteiden tutkimiseen ei käsitelty tilastotieteen opinnoissani. Kausaalisuhteiden käsittely rajoit- tui varoitukseen siitä, että korrelaatiot eivät osoita syysuhteita.

Lääniaineiston analyysin alussa törmäsin ongelmaan, joka romutti al- kuperäisen suunnitelmani analysoida alueiden välisten kuolleisuuserojen syytä kolmen maan yhdistetyllä aineistolla eli 54 havaintoyksiköllä. Suo- malaisten läänien kuolleisuus oli muihin maihin verrattuna niin suuri, että Suomen poikkeavuus olisi dominoinut kaikkia analyyseja. Analysoin aineistoa sen vuoksi erikseen kussakin maassa. Tällöin Suomea koskevissa analyysissä oli vain kaksitoista havaintoa eli oikeastaan liian vähän järke- vää tilastollista analyysia varten. Lisäksi Ahvenanmaa – muista lääneistä liian poikkeavana – täytyi yleensä jättää analyysin ulkopuolelle.

Pätevöitymisaikana tehty tutkimus oli lupa jättää arvioitavaksi käsikir- joituksena. Aika päättyi vappuaattona. Käsikirjoitus ”Elintaso, kaupun- gistuminen ja alueelliset kuolleisuuserot Suomessa, Ruotsissa ja Norjassa”

oli valmis edellisenä päivänä. Tarkistaessani sitä huomasin, että regressio-analyysin residuaaleja Suomessa kuvaavassa kartassa oli ilmeinen virhe. Selvisi, että viimeisissä analyyseissa kaksi läänää oli vaihtanut paikkaa. Virhe ei ollut korjattavissa ilman uusia tietokoneajaja. Hälytin Veijon, joka teki seuraavana yönä tarvittavat analyytit. Kuvio saatiin korjattua ennen kuin luovutin käsikirjoituksen tiedekuntaan.

Väestötieteen professuurin täyttäminen

Sosiologian, erityisesti väestötieteen varsinaisen professorin opetuslaksiksi oli ilmoitettu ”sosiologinen, taloudellinen, deskriptiivinen ja formaalinen väestötiede”. Viran opetusalan määrittely oli kompromissi, joka teki mahdolliseksi sen, että sosiologian lisäksi myös taloustieteen ja tilastotieteen piiristä tulevia hakijoita voitiin pitää pätevinä, vaikka virka oli sosiologian laitoksessa.

Virkaa haki yhdeksän taustaltaan hyvin erilaista henkilöä. Varsinaisia väestötieteen opintoja oli vain kahdella hakijalla. Aarno Strömmer oli opiskellut väestötiedettä Yhdysvalloissa Princetonin yliopistossa, joka lasketaan alan kansainvälisesti parhaisiin. Altti Majava oli suorittanut väestötieteen lisensiaatintutkinnon Göteborgin yliopistossa, mutta ei ollut väitellyt tohtoriksi. Tiedekunta nimesi asiantuntijoiksi Erik Allardtin ja Ruotsalaisen kauppakorkeakoulun tilastotieteen professorin Gunnar Fougstedtin. Heidän lausuntonsa olivat perusteellisia, Allardtin 31-sivuinen ja Fougstedtin 23-sivuinen. Molemmat aloittivat lausunnon selittämällä, miten he tulkitsivat viran alan ja mitä kriteereitä he painottivat launnossaan. Fougstedt edusti väestöllisiin ilmiöihin keskittyvää deskriptiivistä väestötiedettä. Hänen tulkintansa mukaan virka oli väestötieteen professuuri. Allardt käytti yli kolme sivua viran alan käsittelyyn. Hänen mukaansa hakijalta on vaadittava, että hän on tutkinut väestöilmiöitä ja lisäksi analysoinut hedelmällisesti ja systemaattisesti väestöllisten ja muiden yhteiskunnallisen ilmiöiden suhteita.

Fougstedt asetti hakijat järjestykseen: 1. Strömmer, 2. Valkonen ja 3. Majava. Muita hakijoita hän piti epäpätevinä. Hän asetti Strömmerin ensimmäiselle sijalle, koska hän arvioi Strömmerin väitöskirjan Väestöllinen muuntuminen Suomessa (1969) olevan merkittävin Suomessa

koskaan julkaistu väestötieteellinen tutkimus. Aarno Strömmer oli sosiaalipolitiikan dosentti ja Tornion kaupunginjohtaja.

Fougstedt asetti minut Majavan edelle, koska olin osoittanut tuntevani paremmin vaativia demografian menetelmiä. Tuotantoani koskevassa yksityiskohtaisessa arvioissa hän antoi sekä kiitosta että moitetta. Hän piti respiittityöni kuolleisuuden alue-eroista vakuuttavana todistuksena kyvyistäni. Useista muista julkaisuistani hän löysi paljonkin huomautettavaa. Muun muassa yhdessä monistetussa julkaisussa oli sivuja ollut väärässä paikassa. Haastattelu- ja kyselyaineiston analyysia koskevasta oppikirjastani hän totesi: ”Litteraturförteckningen verkas dock att vara onödigt omfattande; samma anmärkning kan göras också i fråga om flere andra av Valkonen’s arbeten.”

Myös Allardt piti kolmea hakijaa pätevinä ja asetti heidät järjestykseen: 1. Valkonen, 2. Majava ja 3. Tauriainen. Hän arvioi, että Strömmer oli deskriptiivisen väestötieteen alalla luultavasti hakijoista ja pätevin, mutta oli sulkenut väitöskirjansa ulkopuolelle muut kuin demografiset tekijät kuten psykologiset, sosiaaliset ja ekonomiset tekijät. Koska sama rajaus oli ominaista Strömmerin koko tuotannolle, Allardt ei pitänyt häntä päteväenä. Minut hän asetti ”ilman minkäänlaisia epäilyksiä” ensimmäiselle sijalle, koska Valkonen on ”suhteessa muihin hakijoihin selvästi kyvykkäin käsittelemään väestöllisten prosessien ja tekijöiden yhteiskunnallisia edellytyksiä ja seurauksia”.

Tiedekunta asetti hakijat järjestykseen Valkonen, Strömmer ja Majava. Virantäyttö ei kuitenkaan päättynyt tähän, sillä Majava valitti ehdollepanosta yliopiston kanslerille. Yliopiston suuri konsistori (lähes 200 professorijäsentä) perehtyi valitukseen ja hylkäsi sen. Valitus viivästytti nimitystä vuodella ja aloitin työni varsinaisena professorina kesäkuussa 1977.

Pohjoismaiden kuolleisuuden alue-eroja koskeneen tutkimuksen tärkein merkitys uralleni oli se, että sen ansiosta sain nimityksen väestötieteen professoriksi. Tästä virasta jäin eläkkeelle lokakuussa 2007 kolmenkymmenen vuoden palvelun jälkeen. Jos en olisi saanut virkaa, minusta tuskin olisi tullut väestötieteilijää, sillä virka oli ainoa väestötieteen oppituoli Suomessa 2000-luvulle saakka.

Kauppakorkeakoulusta takaisin Franzeniaan

Olin Kauppakorkeakoulun apulaisprofessorina vuodesta 1970 vuoteen 1977. Pieni sosiologian laitos oli mukava työympäristö, mutta muuten en tuntenut kuuluvani Kauppakorkeakouluun. Hain Helsingin yliopistoon perustettua sosiologian apulaisprofessorin virkaa, mutta jäin toiseksi. Virkaan nimitettiin Elina Haavio-Mannila. Hain myös Tampereen yliopiston sosiologian professorin virkaa. Siinä minut asetettiin ensimmäiselle sijalle, mutta peruutin hakemukseni. Matkalaukkuprofessori ei sopinut perhetilanteeseeni. Työ Tampereen yliopiston sosiologian laitoksella ei myöskään houkuttellut. Taistolaisuus oli siellä sekä opiskelijoiden että opettajien keskuudessa vielä kovempaa kuin Helsingissä. Kauppakorkeakoulussa oli vain muutama taistolainen, joista äänekkäin oli poliitikkona myöhemmin tunnetuksi tullut Esko Seppänen.

Kauppakorkeakoulun aikana tein alussa alueellista kehitystä koskevia tutkimuksia ja loppuaikana pääasiassa kuolleisuustutkimuksia. Aiheet eivät olleet relevantteja kauppakorkeakoulun kannalta. Kauppakorkeakoulun kansleri, entinen Suomen pankin johtaja Klaus Waris kutsui minut kerran keskustelemaan tutkimustyöstäni. Hän ehdotti, että aloittaisin tutkimuksen yritysdemokratian toteuttamismahdollisuuksista. Vaatimukset työntekijöiden entistä suuremmasta osallistumisesta yritysten päätöksentekoon olivat siihen aikaan kuuma poliittinen aihe. Wariksen mielestä asiasta pitäisi tehdä tutkimusta. Hän ehdotti, että alkaisin johtaa tutkimusta, joka koskisi jossakin tai joissakin yrityksissä järjestettävää yritysdemokratiakokeilua. Waris lupasi järjestää rahoituksen. Ehdotus ei kiinnostanut. Selitin Warikselle, ettei hänen ehdottamansa tutkimus ollut mahdollinen. Jos kauppakorkeakoulun professori tulee tehtaaseen järjestämään yritysdemokratiakokeilua, ainakin taistolaiset työntekijät vastustavat sitä.

Sosiologia oli Kauppakorkeakoulussa ns. b-ryhmän aine. Ekonomiopiskelijat saivat sisällyttää minimivaatimuksin suoritettavaan tutkintoon vain sosiologian peruskurssin. Kauppakorkeakoulussa oli siihen aikaan myös naisten suosima akateemisen sihteerin tutkinto. Sihteerin tutkintoon voitiin sisällyttää myös sosiologian ylemmän tason opintoja. Perusteluna tälle kuulin olevan sen, että sosiologia oli yleissivistyksen

kannalta hyödyllistä sihteereille, jotka joutuivat seurustelemaan johtajien kanssa.

Kauppatieteen kandidaatin (nyk. maisterin) tutkintoon sosiologia hyväksyttiin pääaineeksi, minkä vuoksi opetukseeni kuului myös sosiologian laudatur-seminaari. Siihen osallistui muutamia sosiologian pääaineopiskelijoita sekä muiden aineiden jatko-opiskelijoita, jotka suorittivat sosiologian laudaturin lisensiaatintutkinnon sivuaineeksi. Seminaarin ansiosta opetuksellani oli ehkä pysyvääkin vaikutusta kauppa- ja korkeakoulussa, sillä viidestä seminaarin osanottajasta tuli myöhemmin Kauppa- ja korkeakoulun professori. He ovat Niilo Home, Kari Lilja, Risto Tainio, Liisa Uusitalo ja Sinikka Vanhala.

Aloittaessani työni Kauppa- ja korkeakoulussa elettiin sosiologian kultaaikaa. Luennoilla oli paljon innostuneita opiskelijoita. Suuren opiskelijamäärän takia sosiologiaan perustettiin lehtorin virka, johon nimitettiin Vesa Seppälä. Sosiologian asemaa suunniteltiin parannettavaksi tekemällä siitä a-ryhmän aine, jota voisi opiskella peruskurssia enemmän myös ekonomin tutkintoa varten. Tämän muutoksen myötä apulaisprofessorini olisi ehkä muutettu professuuriksi. Syksyllä 1972 sain Madisoniin kirjeitä laitokselta. Uutiset olivat huonoja. Esitystä sosiologian aseman parantamisesta ei hyväksytty opettajaneuvostossa. Sosiologian kultaaika oli loppumassa.

Palasin sosiologian laitokselle Franzeniaan väestötieteen professorina vuoden 1977 alussa. Tunnelma siellä oli toisenlainen kuin assistenttikanani 1960-luvulla. Suuret ikäluokat olivat pääosin valmistuneet tai keskeyttäneet opintonsa. Opiskelijoita oli paljon vähemmän kuin aikaisemmin. 1960-luvun innostus oli poissa. Onnekseni myös 1970-luvun alun taistolaisopiskelijoiden aktiivisuus oli hiipunut. Akateemisen sosiaaliseururan (ASS) sosiologian osaston ja sitä myötäilevien opettajien perustama ”demokraattinen” laitoshallinto oli loppunut omaan mahdotto- muutensa.

Paavo Seppänen oli laitoksen esimiehenä kantanut suurimman vastuun hallinnosta melkein koko 1970-luvun. Sain nimityksen sosiologian laitoksen esimieheksi syksyllä 1978, kun Paavo valittiin valtiotieteellisen tiedekunnan dekaaniksi. Professuuriin kuuluva opetus ja esimiehen tehtävät vaikeuttivat tutkimustyötäni. Onneksi laitoksen amanuenssi Leo Grönholm ja kanslisti Ritva Suorsa hoitivat suurimman osan rutii-

nihallinnosta. Sosiologian laitokselle siirtymisessä oli se hyvä puoli, että pystyin käyttämään tutkimusavustajanani Raili Tynkkystä, joka oli tullut laitokselle ns. virastovaratyöntekijänä ja jonka työ oli vakinaistettu myöhemmin tutkimusavustajaksi. Ilman häntä paljon tutkimuksia olisi jäänyt tekemättä. Hän keräsi tutkimuksiani varten valtavan määrän tilastotietoja ja teki niistä laskelmia pöytälaskukoneella. Kirjoitin kaikki tutkimukseni ja muut työt lyijykynällä ruutulehtiöön, ja Raili kirjoitti ne puhtaaksi. Myöhemmin pääosa aineistoista saatiin sähköisessä muodossa. Railin ei enää tarvinnut kopioida tietoja tilastoista eikä analysoida niitä pöytälaskukoneella. Tutkimusharjoittelijat ja tutkimusavustajat analysoivat aineistot tietokoneiden taulukkolaskenta- ja tilasto-ohjelmilla. Kirjoitin kuitenkin edelleen kaikki tutkimukseni ja muut tekstit lyijykynällä. Raili kirjoitti ne puhtaaksi työuransa loppuun saakka 2000-luvulle.

Tutkimustyöltäni vei aikaa 1970-luvun lopulla filosofisen ja yhteiskuntatieteellisen alan tutkinnonuudistus. Valtiotieteellinen tiedekunta nimesi minut tutkinnonuudistustoimikuntansa puheenjohtajaksi. Taisistolaisopiskelijat, jotka muutenkin kritisoivat Seppästä kaikesta mahdollisesta, leimasivat hänet tutkinnonuudistuksen pahimmaksi vastustajaksi. He levittivät muun muassa pilapiirrosta, jossa tutkinnonuudistuksen juna puuskutti liput liehuen pitkin kiskoja, joita Paavo Seppänen yhdessä suurpääoman silinteriherrojen kanssa oli kankeamassa poikki. Tosiasiassa Paavo suhtautui uudistukseen maltillisesti ja rakentavasti, kun sitä koskeva asetus oli annettu. Pohdimme yhdessä, miten uudistus olisi paras tehdä, niin että siitä oli mahdollisimman vähän haittaa. Keksimme, että vanha tutkinto voidaan kääntää uuden tutkinnon kielelle nimittämällä vanhoja arvosanoja ”opintokokonaisuuksiksi”: approbaturista olisi a-opintokokonaisuus, cum lauden approbaturista c-opintokokonaisuus ja sen ensimmäisestä osasta b-opintokokonaisuus. Vanhasta laudaturista tuli syventävät opinnot. Uutta oli, että vanhat vaatimukset mitoitettiin opintoviikoiksi. Suurin piirtein näiden kaavailujen mukaan uudistus sitten toteutettiin valtiotieteellisessä tiedekunnassa. Paljon porua, vähän villoja.

7 Erikoistuminen sosiaaliepidemiologiaan

Ensimmäiset tutkimukset kuolemansyistä

Varttuneen tieteenharjoittajan kauteni päätyttyä vuoden 1975 lopussa tein Akatemialle selvityksen tutkimuksen edistymisestä. Ohjeen mukaan siinä tuli käsitellä syitä tutkimussuunnitelmasta poikkeamiseen. Perustelin keskittymistäni kuolleisuuteen aluekehityksen asemesta sillä, että tutkimuksen ensimmäisen vaiheen tulosten perusteella oli ilmeistä, että kuolleisuuserojen analyysia jatkamalla oli erittäin hyvät mahdollisuudet saada tieteellisesti ja terveystieteellisesti merkittäviä tuloksia.

Itse asiassa olin jo tutkimuksen alkuvaiheessa luopunut alueellista kehitystä koskevasta tutkimussuunnitelmasta, sillä tein maaliskuussa 1975 Akatemialle vuoden 1976 tutkimusrahoitusta koskevan hakemuksen, jonka aiheena oli ”Alueiden väliset kuolleisuuserot ja niiden syyt”. Suunnitelman mukaan tutkimuksen pääosa olisi asetelmaltaan samanlainen kolmen maan läänien kuolleisuuserojen analyysi kuin respiittityöni, mutta se käsitelisi kuolleisuutta eri kuolemansyihin. Lisäksi suunnitelmaan sisältyi toinen osa, joka koski Suomen kuntien välisiä kuolleisuuseroja ja niiden syitä. Suurin osa haetusta määrärahasta oli tarkoitettu Veijo Notkolan jatko työskentelyyn tutkimusapulaisena.

Tutkimuksen laajentaminen kokonaiskuolleisuudesta kuolemansyitäiseen analyysiin merkitsi siirtymistä väestötieteen ja epidemiologian välimaastoon. Yksi syy tähän laajennukseen oli se, että ilman kuolemansyiden analyysia tuloksia olisi ollut vaikea liittää ajankohtaiseen kansanterveysongelmia koskevaan keskusteluun, jossa keuhkosityöpä, itsemurhat ja erityisesti sydän- ja verisuonitaudit olivat keskeisiä. Suunnitelman mukaan tarkoituksena oli ”pyrkii syysuhteita koskeviin johtopäätöksiin, joilla on merkitystä kansanterveysongelmiemme ratkaisemiselle”.

Osoitin hakemukseni lääketieteelliselle toimikunnalle, koska arvelin, että tähän aiheeseen olisi paremmat mahdollisuudet saada rahoitus siltä kuin yhteiskuntatieteelliseltä toimikunnalta. Taustana oli muutos valtakunnallisessa tiedepolitiikassa, jossa oli alettu painottaa suunnittelua samaan tapaan kuin muillakin yhteiskuntasektoreilla. Valtion tiedeneuvos-

ton ohjelman (1973) keskeinen pyrkimys oli tutkimuksen ohjaaminen suunnittelun avulla yhteiskunnan tutkimustarpeen kannalta keskeisiin painosuuntiin. Ohjelmassa nimettiin useita erityistä tukea tarvitsevia tutkimuskohteita, joista ensimmäisenä oli kansanterveystutkimus. Tutkimuksen painoalueiden suunnittelu ja toteuttaminen annettiin Suomen Akatemian tehtäväksi. Lääketieteellinen toimikunta oli erityisen aktiivinen painoalatutkimuksen suunnittelussa. Kansanterveystutkimuksen painoalueen suunnittelujaoston yhteydessä toimi 1970-luvun puolivälissä kymmenen työryhmää. Jaosto teki yhteistyötä muun muassa yhteiskuntatieteellisen toimikunnan kanssa (Pohls, 2005).

Tieteen keskustoimikunta myönsi minulle 48 000 markkaa (nyk. noin 31 000 euroa) vuodeksi 1976 painoalatutkimuksiin osoitetuista määrärahoista. Painoalakytköksen ansiosta syntyi yhteyksiä kansanterveystieteen ja epidemiologian asiantuntijoihin. Osallistuin jo joulukuussa 1975 kansanterveystutkimuksen painoalajaoston sydän- ja verisuonitautien tutkimuksen työryhmän järjestämään seminaariin Kuopiossa. Seminaarissa oli noin 30 asiantuntijaa, professoreita ja eri laitosten tutkijoita. Seminaari oli minulle pikakurssi sydän- ja verisuonitautien etiologiasta, alan tutkimuksesta ja taudin ehkäisyhankkeista, kuten Pohjois-Karjala-projektista.

Tärkein uusi kontakti oli Kuopion yliopiston sydän- ja verisuonitautien professori Kalevi Pyörälä, joka oli Akatemian tutkijaprofessori ja yksi kansainvälisesti arvostetuimpia sydäntautiasiantuntijoita. Hänen avulleen sain yhteyksiä muihin sydäntautien tutkijoihin. Hän järjesti minulle myöhemmin kutsuja alan kansainvälisiin seminaareihin, ja tein hänen kanssaan julkaisuyhteistyötä 1990-luvulle saakka. Kuopion seminaarin yhteydessä sovittiin myös tutkimukseni epävirallisesta lääketieteellisestä tukiryhmästä, jonka jäseniksi Kalevi Pyörälän lisäksi suostuivat Kimmo Leppo ja Kelan tutkimusyksikön tutkija, lääketieteen lisensiaatti Arpo Aromaa. Kimmo Leppo oli lääkäri, mutta opiskeli myös sosiologiaa. Myöhemmin autoin häntä, kun hän teki lääketieteessä väitöskirjaa syntyyvyyden säännöstelystä. Tukiryhmä kokoontui vain kerran, mutta yhteydet sen jäseniin olivat myös myöhemmin hyödyllisiä.

Kuolemansyittäisen kuolleisuuden alue-erot

Akatemian tutkimusmäärärahoja myönnettiin 1970-luvulla vuodeksi kerrallaan. Vuotta 1977 koskevan hakemuksen määräaika päättyi maaliskuun lopussa 1976, kun aikaisemmalla rahoituspäätöksellä tutkimusta oli tehty vasta kolme kuukautta. Jatkosuunnitelman tekeminen oli sen vuoksi vaikeaa. Viittasin tähän hakemukseni perusteluissa: ”Vaikka tämän vuoden tutkimukset onnistuisivat hyvin, kaikki Suomen väestön korkeaan kuolleisuuteen ja Suomen alueellisiin kuolleisuuseroihin liittyvät tutkimusongelmat tuskin tulevat ratkaistuiksi.”

Uuden hakemuksen otsikko oli sama kuin vuoden 1976 tutkimuksessa: Alueiden väliset kuolleisuuserot ja niiden syyt. Tärkein ero oli se, että kuolinsyittäisessä analyysissä oli nyt tarkoitus keskittyä vain sydän- ja verisuonisairauksiin. Kalevi Pyörälän johdolla toiminut sydän- ja verisuonien sairauksien tutkimusta käsitellyt työryhmä oli pitänyt tärkeänä tutkimuksia, joissa analysoidaan sydän- ja verisuonitauteja koskevia virallisia tilastoja. Olin Akatemian painoalasuunnittelun mallioppilas. Siirryin entistä lähemmäksi kansanterveystutkimusta.

Sain yhteiskuntatieteelliseltä toimikunnalta vuoden 1977 tutkimukseen 70 000 markkaa (nyk. noin 40 000 euroa) pääasiassa apu työvoiman palkkausta varten. Kyseessä oli ”suuri tutkimusprojekti”, jollaiselle toimikunta määräsi seurantaryhmän. Seurantaryhmä kokoontui kahdesti vuodessa, ja kokouksista laadittiin pöytäkirja toimikuntaa varten. Seurantaryhmän jäseniksi toimikunta nimesi kaksi sosiologijäsentään, vanhan kaverini Juhani Tauriaisen ja dosentti Timo Toivosen Turun Kauppakorkeakoulusta. Kummallakaan ei ollut kokemusta kuolleisuustutkimuksesta. Seurantaryhmällä ei ollut huomautettavaa projektin etenemisestä.

Akatemian rahoitus oli byrokraattisesti kontrolloitua. Rahoituspäätöksessä määräraha oli jaettu käyttötarkoituksen mukaan seitsemään luokkaan (palkkaus, kulutustarvikkeet, matkat jne.). Myönnöstä poikkeavaan rahankäyttöön piti tehdä perusteltu anomus. Rahoituksen siirtäminen seuraavaan vuoteen edellytti erityisiä perusteluja, koska Akatemian saamat määrärahat oli sidottu budjettivuoteen. Käyttötarkoituksen muutoksia ja jatkoaikaa koskevien hakemusten aiheellisuuden arvioimisessa lienee tiedesihiteereille ja toimikuntien jäsenille riittänyt puuhaa.

Tutkimuksen Ruotsia ja Norjaa koskevat osat oli tarkoitus tehdä yhteistoiminnassa ruotsalaisten ja norjalaisten tutkijoiden kanssa. Sitä varten olin varannut rahoitushakemuksessani määrärahan Osloon ja Tukholmaan suuntautuvia matkoja varten. Osloon matkan tuloksena sosiologian opiskelija Svein-Roar Hagen alkoi tehdä Norjan kuolleisuuden alue-erojen tutkimusta maisterintyönään. Hän keräsi ja analysoi aineiston kirjeitse lähettämieni ohjeitten mukaisesti. Yhdessä pitkässä kirjeessä opetin hänelle muun muassa kausaalianalyysin periaatteita nuolikuvioiden avulla. Svein-Roar sai tutkielman valmiiksi, ja se hyväksyttiin. Minulle ei ole kuitenkaan jäänyt kopiota tutkimusraportista.

Tukholmassa sovin Ruotsin Tilastokeskuksessa työskennelleen Leif Johanssonin kanssa, että hän tekee Ruotsin kuolleisuuden alue-eroista väestötieteen väitöskirjan Göteborgin yliopistoon, jossa oli Helsingin yliopiston lisäksi toinen Pohjoismaiden väestötieteen professori. Vuonna 1978 Leif lähetti tuloksiaan. Samalla hän valitti, ettei saa professorilta Hannes Hyreniukselta mitään tukea työlleen. Professorin mielestä kuolleisuus Ruotsissa oli niin pientä, ettei sitä edes kannattanut tutkia. Väitöskirja ei tullut valmiiksi.

Tein Suomea koskevaa tutkimusta Veijo Notkolan avustamana. Esitin tuloksia ensimmäistä kertaa Tukholmassa helmikuussa 1977 pidetyssä Arktisen lääketieteen pohjoismaisessa sydäntautisymposiumissa. Kutsun oli järjestänyt Kalevi Pyörälä. Esielmässäni esitin tuloksia, jotka koskivat sosiaalisen ympäristön ja luonnonympäristön vaikutuksia sepelvaltimotautikuolleisuuteen. Esielmään pohjautuva artikkeli julkaistiin seuraavana vuonna vaatimattomassa Nordic Council for Arctic Medical Research-sarjassa. Se oli ensimmäinen artikkelini lääketieteellisessä julkaisusarjassa.

Suomesta keräsimme läänikohtaista aineistoa paljon laajempaa tutkimusta varten kuin edellä mainittu Tukholman esitelmä. Aineiston hankkiminen oli tullut helpommaksi kuin aikaisemmin, jolloin tilastotiedot oli pitänyt kopioida tilastoista ja lävistää reikäkortteille. Nyt oli mahdollista tilata tiedot Tilastokeskuksesta magneettinauhalla ja jatkaa analyysia yliopiston laskentakeskuksessa. Veijo Notkola teki kunnittaisesta aineistosta gradunsa ja myöhemmin lisensiaattityönsä. Itse esittelin aineistoon perustuvia tuloksia useissa seminaareissa, mutta varsinaista raporttia ei syntynyt. Kun aineisto uhkasi vanhentua, ehdotin Seppo Koskiselle, että

hän käyttäisi aineistoa sosiologian pro gradu -työssään. Seppo oli valmistumisvaiheessa oleva lääketieteen opiskelija, joka opiskeli myös sosiologiaa ja sosiaalipolitiikkaa. Hän ei käyttänyt tätä aineistoa, mutta teki myöhemmin sosiologian pro gradu-työn toisella aineistolla samasta aiheesta.

Kuolleisuuden alueittaiset muutokset ja Pohjois-Karjala-projekti

Jatkoin vuosina 1978–82 tilastoaineistoihin perustuvia kuolleisuustutkimuksia. Vuotta 1978 lukuun ottamatta sain Akatemialta rahoitusta aputyövoiman palkkausta varten. Rahoitusta piti hakea vuosi kerrallaan yhdeksän kuukautta ennen rahoituksen alkua. Hakemuksissa oli seuraavia otsikoita:

- 1979 Lääneittäinen kuolleisuuden kehitys kuolemansyyn mukaan
- 1980 Suomalaisten kuolleisuus.
- 1981 Kohorttitutkimus yhteiskunnallisista muutoksista
- 1982 Kuolleisuuden sosiodemografiset ja kohorttikohtaiset erot

Veijo Notkola lähti vuonna 1979 jatko-opintoja varten Lontooseen School of Hygiene and Tropical Medicine -korkeakouluun, jossa hän suoritti tohtorintutkinnon. Veijon lähdettyä oli tutkimusavustajanani Marja-Liisa Niemi (myöhemmin Lindbohm). Hänen avustuksellaan pystyin opetus- ja hallintotehtävieni ohella jatkamaan kuolleisuustutkimuksia ja tekemään muita tutkimuksia, kuten *Suomalaiset* -kirjaa ja Suomi-Puola-vertailua. Marja-Liisan väestötieteen gradu käsitteli kuolemansyittäisen kuolleisuuden muutoksia. 1990-luvulla olin hänen kansanterveystieteen väitöskirjansa esitarkastajana Tampereen yliopistossa.

Suuri osa vuosina 1978–82 tekemiäni tutkimuksia koski sydän- ja verisuonitautikuolleisuuden muutoksia. Niitä koskevia tuloksia esitin muun muassa Pohjois-Karjala-projektin ensimmäisen vaiheen tieteellisten tulosten arviointiseminaarissa, jonka Akatemia järjesti keväällä 1980. Pekka Puskan johtaman projektin taustalla oli Pohjois-Karjalan ennätysasuuri sydäntautikuolleisuus. Sen tavoitteena oli alentaa sydän- ja verisuonitautikuolleisuutta muun muassa vähentämällä tupakoinnin yleisyyttä sekä

alentamalla veren kolesterolipitoisuuden ja verenpaineen tasoa väestössä. Projektin ensimmäinen vaihe toteutettiin vuosina 1972–77.

Minua pyydettiin arvioimaan projektin tuloksia väestötieteen kannalta. Käsittelin erityisesti sitä, oliko projekti onnistunut tavoitteessaan alentaa sydäntautikuolleisuutta Pohjois-Karjalassa. Tätä aihetta oli projektin omassa raportissa käsitelty hyvin vähän. Osoitin tilastotiedoilla, että sydäntautikuolleisuus oli alentunut projektin aikana Pohjois-Karjalassa, mutta vähemmän kuin kontrollilääniksi etukäteen nimetyssä Kuopion läänissä. Kuolleisuuden aleneminen seurasi Pohjois-Karjalassa samaa laskevaa trendiä, joka oli aikaisemmin alkanut muualla Suomessa. Tulkintani mukaan tilastotiedot eivät osoittaneet, että projektilla olisi ollut vaikutusta sydän- ja verisuonitautikuolleisuuden kehitykseen Pohjois-Karjalassa, koska trendi oli siellä samanlainen kuin kontrolliläänissä ja muualla Suomessa. Kommentoidessaan esitystäni Pekka Puska piti mahdollisena, että suurta huomiota saanut Pohjois-Karjala projekti oli vaikuttanut sydäntautikuolleisuuden alenemiseen myös vertailualueella ja valtakunnallisesti. Tampereen yliopiston professori Jeddi Hasan pohti seminaarissa, olisikohan P.-K. -projektilla ollut vaikutusta Amerikkaan asti, koska sydäntautikuolleisuus oli alentunut sielläkin samaan aikaan.

Tärkeä tapahtuma oli kolmipäiväinen Tutkimus- ja kansanterveys 1980 -symposiumi, jonka järjestivät kansanterveyden painoaloajelmaan osallistuvat Akatemian toimikunnat ja sosiaali- ja terveysministeriö. Pidin symposiumissa Kalevi Pyörälän kanssa valmistamani pääesitelmän sydän- ja verisuotautikuolleisuuden kehityksestä ja siihen vaikuttavista tekijöistä. Samassa symposiumissa pidin Hannele Saulin kanssa esitelmän ”Koulutusaste ja kuolleisuus verenkiertoelinten tauteihin”. Se ei perustunut olemassa olevaan tilastoaineistoon, vaan uuteen yksilötasoiseen yhdistettyyn väestölaskenta- ja kuolleisuusaineistoon, jollaisella tehtyjä tutkimuksia käsittelen seuraavassa luvussa.

Suomen Akatemian rahoittamien tutkimusten ohella teimme sosiologian laitoksella kuolleisuuteen liittyviä selvityksiä ja ennusteita Lääkintöhallituksen myöntämällä ns. tupakkarahoilla. Vuonna 1980 säädetyn tupakkalain mukaisesti osa tupakkaveron tuotosta tuli käyttää tutkimukseen. Tupakkarahojen käyttösuunnitelmia hoiti Lääkintöhallituksessa Matti Rimpelä. Toimin hänen tupakoinnin aloittamista koskevan väitöskirjatyoensä toisena ohjaajana. Tupakkarahoilla pystyin ensimmäistä

kertaa palkkaamaan loppututkinnon suorittaneen tutkijan, Tuija Martelinin, joka oli vastavalmistunut tilastotieteen maisteri. Hän oli taitava tilastollisessa analyysissä ja hallitsi erityisen hyvin tilastotieteen professori Seppo Mustosen kehittämän monipuolisen SURVO-ohjelmiston käytön. Tupakkarahoilla syntyi mm. raportti *Tupakointimuutokset ja keski-ikäisten miesten kuolleisuus Suomessa sekä laskelmia vuoteen 2000 vuodelta 1981*. Toinen tupakkarahoilla tehty raportti oli *Terveyskäyttäytyminen keski-ikäisen väestön miesten osaryhmissä*. Sen tekijät olivat Seppo Koskinen, Pekka Puska ja minä. Puska oli raportin yhtenä tekijänä sen vuoksi, että raportin aineisto oli kerätty hänen johdolla.

Myös sosiaali- ja terveysministeriö oli kiinnostunut kuolleisuustutkimuksistamme. Vuonna 1982 STM teki kanssani konsulttisopimuksen raportista kuolleisuuden viimeaikaisesta kehityksestä ja kehitysnäkymistä vuoteen 2000. Raportin tilaaja, silloinen apulaisosastopäällikkö, Kimmo Leppo mainitsi sen luennossaan, jonka hän piti jäädessään eläkkeelle syksyllä 2007. Kun luennon jälkeen keskustelimme asiasta, hän muisteli naureskellen sitä, millaiseen pilkkahintaan olin tehnyt raportin. Raporttia käytettiin Suomen Terveyttä kaikille vuoteen 2000 -ohjelman valmistelussa.

Julkaisuluetteloni mukaan tein vuosina 1975–1986 yksin tai yhdessä muiden kanssa yhteensä noin kolmekymmentä tilastoaineistoihin perustuvaa kuolleisuutta koskevaa tutkimusta tai selvitystä. Näistä yli kolmasosa on julkaistu sosiologian tai muiden laitosten monistetuiissa sarjoissa. Kolmasosa on ilmestynyt kotimaisissa tieteellisissä aikakauslehdissä (Sosiologia, Sosiaalilääketieteellinen aikakauslehti, Duodecim ym.), joiden referee-käytännöt vaihtelivat, ja loput suomalaisissa kokoomateoksissa tai muilla tavoilla. Vain yksi artikkeli (*Trends in coronary heart disease mortality and morbidity and related factors in Finland*) on julkaistu ulkomaisessa referee-menettelyä käyttäneessä julkaisusarjassa (Cardiology, 1985). Sen päätekijä oli Kalevi Pyörälä. Julkaisuforumien jakautuma kuvastaa sen ajan suomalaisen sosiaalitutkimuksen julkaisukäytäntöä, jossa laitossarjat oli yleisin julkaisumuoto. Kun tarkoituksenani oli tehdä hyödyllistä tutkimusta suomalaista terveyspolitiikkaa varten, monistetut raportit ja artikkelit terveysalan suomalaisissa lehdissä olivat mielestäni riittäviä.

8 Ensimmäiset henkilötunnuksen avulla yhdistetyt rekisteriaineistot

Kuolleisuustutkimusten osoittaja-nimittäjä-harha ja ensimmäinen Eksy-aineisto

Tehdessäni pätevyitymistutkimustani luin väestötieteen oppikirjoja ja erityisesti kuolleisuutta koskevia tutkimuksia. Yksi lukemistani kirjoista oli ranskalaisen Roland Pressat 'n vuonna 1972 suomeksi ilmestynyt teos *Väestö ja väestötiede*. Siinä oli luku, jonka otsikkona oli ”Eriarvoisuus kuoleman edessä”. Se käsitteli sosiaaliluokkien välisiä kuolleisuuseroja. Tämä aihe kiinnosti minua kovasti, sillä se oli sosiologian kannalta läheisempi kuin alue-erot. Tällaisista eroista ei ollut Suomea koskevia tutkimuksia. Kansainvälisestikin tietoja oli vain harvoista maista. Tärkein sosiaaliluokkien kuolleisuuseroja koskeva tietolähde oli Englannin ja Walesin tilastolaitoksen kymmenvuotisjulkaisujen sarja. Tätä tilastoa laadittaessa kuolleisuuslukujen riskiväestö (nimittäjä) eli kuolemalle alttiina olleiden lukumäärä kussakin sosiaaliluokassa saatiin joka kymmenes vuosi pidetyistä väestölaskennoista. Kuolleitten lukumäärät yhteiskuntaluokan mukaan (kuolleisuuslukujen osoittajat) laskettiin erityisesti tätä tilastoa varten kuolintodistuksiin merkityistä vainajien ammattitiedoista lähinnä väestölaskentaa olevilta vuosilta.

Englantia ja Walesia koskevia tietoja yhteiskuntaluokan mukaisesta kuolleisuudesta oli julkaistu 1920-luvulta lähtien. Näiden tilastojen heikkoutena oli ns. osoittaja-nimittäjä-harha. Vainajan omaiset ilmoittivat toisinaan kuolintodistukseen eri ammatin kuin henkilöllä oli väestölaskennan mukaan. Erityisesti tapahtui ”kuolemanjälkeistä sosiaalista nousua”: omaiset ilmoittivat arvostetumpia ammatteja kuin henkilöt itse eläessään. Tämä lisäsi kuolleitten määrää ylemmissä yhteiskuntaluokissa ja vähensi sitä vastaavasti alemmissa luokissa. Näin kuolleisuuseroista tuli liian pieniä. Vielä 1970-luvun alussa ajateltiin osittain tämän harhan takia, että sosiaaliryhmien väliset kuolleisuuserot olisivat häviämässä. Niinpä muun muassa edellä mainitussa Pressat 'n kirjassa ennakoitiin, että sosiaalinen eriarvoisuus kuoleman edessä on menneisyyden ongelma.

Tulevan tutkimustyöni kannalta tärkein virike oli amerikkalaisten sosiologien Kitagawan ja Hauserin teos *Differential mortality in the United States: A study in socioeconomic epidemiology* (1972). Tutkimuksen tarkoituksena oli analysoida sosioekonomisia ja muita kuolleisuuseroja aineistolla, jossa ei olisi osoittaja-nimittäjä-harhaa. Harhaa pyrittiin välttämään siten, että kuolleille etsittiin sosioekonomiset tiedot kuolemaa edeltäneen väestölaskennan lomakkeista. Kuolleita koskevana aineistona olivat valokopiot 340 000 kuolintodistuksesta vuoden 1960 touko-elo-kuulta. Kullekin kuolleelle etsittiin koulutus- ja tulotiedot manuaalisesti alkuperäisistä vuoden 1960 huhtikuun väestölaskentalomakkeista, joita säilytettiin osavaltioiden pääkaupungeissa. Tutkimuksen kustannukset olivat valtavat. Ewelyn Kitagawa arvioi vuonna 1979 eräässä seminaaris- sa, että tutkimuksen toistaminen olisi silloin maksanut kymmenen miljoonaa dollaria. Paitsi menetelmän kannalta tutkimus oli urauurtava sen vuoksi, että se sisälsi ensi kertaa tietoja kuolleisuudesta koulutuksen ja tulojen mukaan. Vaikka aineistossa ei ollut osoittaja-nimittäjä-harhaa, sen tulokset olivat epäluotettavia, sillä 23 prosentille kuolleista ei ponnisteluista huolimatta löydetty väestölaskentatietoja. Täältä kannalta tutkimus epäonnistui.

Suomessa oli vuoden 1970 väestölaskennan yhteydessä otettu käyttöön henkilötunnukset. Samoja tunnuksia käytettiin muissakin henkilötilastojen aineistoissa. Sen ansiosta kunkin vainajan kuolintodistuksen tiedot oli mahdollista liittää tietokoneella hänen tietoihinsa edellisessä väestölaskennassa. Näin voitiin muodostaa murto-osalla Kitagawan ja Hauserin tutkimuksen kustannuksista paljon laajempi ja luotettavampi aineisto.

Esitin ajatuksen väestölaskenta- ja kuolleisuusaineistojen yhdistämisestä henkilötunnusten avulla ensimmäisen kerran Sosiologia-lehden artikkelissa vuonna 1975. Saman vuoden joulukuussa osallistuin aiemmin mainittuun sydän- ja verisuonitautitutkimuksen seminaariin Kuopiossa. Seminaarin jälkeen lentokentällä konetta odottaessamme keskustelin Työterveyslaitoksen johtajan Jorma Rantasen ja Kimmo Lepon kanssa tarpeesta ja mahdollisuudesta muodostaa tällainen yhdistetty aineisto Suomea varten. Kimmo Lepolla oli virka sosiaali- ja terveysministeriössä terveydenhuolto-osaston apulaisosastopäällikkönä. Hän teki samalla väitöskirjaa syntyvyyden säännöstelystä, ja olin hänen työnsä ohjaaja. Ranta-

nen ja Leppo pitivät ajatusta hyvänä ja lupasivat omien organisaatioidensa tuen hankkeelle. He olivat mukana, kun Tilastokeskuksen edustajien kanssa vähän myöhemmin sovittiin sellaisen aineiston muodostamisesta, jossa vuoden 1970 väestölaskennan henkilötietoihin liitettiin vuosina 1971–75 kuolleitten kuolintodistusten tietoja henkilötunnusten avulla. Työterveyslaitos lupasi maksaa kustannukset. Sitä kiinnostivat erityisesti tiedot ammattiryhmittäisestä kuolleisuudesta.

Ohjasin dosenttina väestötieteen pro gradu -työn tekijöitä sosiologian laitoksella jo ennen kuin sain nimityksen professorin virkaan. Yksi ohjattavistani oli Hannele Sauli, joka oli työssä Tilastokeskuksessa. Hän sai Tilastokeskuksessa tehtäväkseen suunnitella yhdistetyn väestölaskenta- ja kuolleisuusaineiston muodostamisen ja aineiston käsittelyn. Sovimme, että hän tekee aineistosta myös väestötieteen pro gradu -työnsä.

Ensimmäinen yhdistetty väestölaskenta- ja kuolleisuusaineisto valmistui vuonna 1978. Siihen sisältyivät henkilötiedot (mm. asuinpaikka, ammatti, koulutus ja siviilisääty) kaikista vuoden 1970 suomalaisista. Henkilötietoihin oli yhdistetty tiedot vuosina 1971–75 kuolleitten kuolinajasta ja kuolemansyystä. Aineistoon sisältyi noin viisikymmentä muuttujaa. Se sai nimen Eksy (Elinolot ja KuolemanSYyt), jota nimeä ovat sen jälkeen kantaneet kaikki myöhemmät vastaavat aineistot nykypäivään saakka.

Väestölaskentatietojen yhdistäminen kuolleita koskeviin tietoihin onnistui erinomaisesti, sillä vain 0,5 prosenttia kuolemista jäi yhdistämättä väestölaskentatietoihin. Aineistosta laadittiin Tilastokeskuksessa Hannele Saulin suunnittelema raakataulukkoita jatkoanalyysija varten. Ensimmäiset tiedot ammattiryhmän, sosioekonomisen aseman ja koulutuksen mukaisesta kuolleisuudesta julkaistiin Tilastokeskuksen ennakkotietoraportissa helmikuussa 1979. Hannelen laatima tilastoraportti *Ammatti ja kuolleisuus* ilmestyi samana vuonna. Se sisälsi yksityiskohtaisia tietoja kuolleisuudesta ammatin mukaan. Hannelen sosiologian pro gradu -tutkielma *Sosioekonomiset kuolleisuususerot Suomessa 1971–75* valmistui seuraavana vuonna.

Laadin tilastokeskuksen taulukoidusta aineistosta yhdessä Hannelen kanssa vuoden 1981 Tutkimus ja kansanterveys -symposiumiin aikaisemmin mainitun esitelmän ”Koulutusaste ja kuolleisuus verenkiertoelinten tauteihin”. Tulosten mukaan ikävakioitu kuolleisuus verenkiertoelinten

tauteihin oli perusasteen koulutuksen saaneilla miehillä 1.6-kertainen korkea-asteen koulutuksen saaneisiin verrattuna. Esitelmä sisälsi pohdintoja kuolleisuuserojen syistä ja kysymyksenasetteluista sosiaaliryhmien kuolleisuuserojen tutkimuksessa yleisimminkin. Nämä pohdinnat päättyivät seuraavasti:

Sosiaaliryhmien välisten verenkiertoelinten tautien kuolleisuuserojen tutkiminen liikkuu yhteiskuntatieteiden ja luonnontieteiden välimaastossa. Elimistön tautien syntyminen on biologinen ilmiö ja se voidaan – ainakin periaatteessa – aina selittää universaalilla luonnontieteellisellä teoriolla. Sosiaaliryhmien väliset erot elinolosuhteissa, ravitsemuksessa, elämäntavoissa, psyykkisessä rasituksessa ja muissa vastaavissa tekijöissä taas ovat historiallisesti muuttuvia. Sosiaaliryhmien väliset erot terveydessä ja sairaudessa ovat juuri sen vuoksi erityisen vaikeita ymmärtää ja kiinnostavia tutkia, että niissä on otettava huomioon sekä universaalit biologiset lainalaisuudet että muuttuva yhteiskuntahistoriallinen tilanne.

Eksy70-aineiston analyysit sosiologian laitoksella

Yhdistetty väestölaskenta- ja kuolemansyyaineisto tarjosi sosiaaliepideemiologiselle kuolleisuustutkimukselle aikaisempaan verrattuna aivan uudet mahdollisuudet. Ilman tällaista aineistoa väestöryhmien välisiä kuolleisuuseroja voitiin kuvata vain sellaisten muuttujien mukaan, joista oli tieto sekä kuolintodistuksessa että riskiväestöä koskevassa väestölaskennassa. Sen vuoksi tutkimusten aiheet olivat koskeneet omissa ja muidenkin töissä kuolleisuuden muutoksia sekä alue- ja sukupuolieroja. Yhdistetyn aineiston avulla oli mahdollista käyttää lisäksi kaikkia väestölaskennan sosioekonomisia ja muita tietoja ja selvittää kuolleisuuden yhteydessä olevia tekijöitä entistä monipuolisemmin.

Tilastokeskus luovutti Eksy70 -aineiston (12 suurta magneettinauhakelaa) minulle sosiologian laitokselle jatkotutkimuksia varten. Ehtona oli, että aineistosta poistetaan henkilötunnukset ja että Tilastokeskus hyväksyy taulukkomallit ennen taulukoiden tekemistä. Aineistosta tehtävää tutkimusta varten kokosin vuonna 1979 ryhmän, johon kuuluivat Hannu Kulokari, Seppo Koskinen ja Hannele Sauli. Hannu Kulokari oli ollut tutkimusavustajana 1960-luvulla tekemässäni Uudenmaan ennuste-

tutkimuksessa ja tehnyt väestötieteen gradun väestöennusteista. Hän oli työssä yliopiston laskentakeskuksessa. Seppo Koskinen oli valmistunut lääkäriksi, toimi terveyskeskuslääkärinä ja oli sosiologian opintojensa loppuvaiheessa. Hän tuli tutkimukseen mukaan ollessaan siviilipalvelusmiehenä sosiologian laitoksessa. Ryhmässä oli siis asiantuntemusta sekä tietojenkäsittelyssä että lääketieteessä. Hannele Sauli taas tunsu aineiston paremmin kuin kukaan muu.

Saimme Suomen Lions-liiton Punainen Sydän -rahastolta apurahan tutkimukseen, jonka tarkoituksena oli kuvata sydän- ja verisuonitautikuolleisuuden eroja sukupuolen, syntymäpaikan, asuinpaikan, koulusivistyksen, siviilisäädyn, sosiaaliryhmän ja äidinkielen mukaan. Lisäksi tarkoituksena oli tutkia ryhmien välisten kuolleisuuserojen yhteyksiä riskitekijöiden eroihin.

Uudentyyppisen aineiston käsittely oli vaikeaa. Jo pelkkä aineiston lukeminen tietokoneen muistiin vei valtavasti tietokoneaikaa, eikä aineistoa voitu käsitellä valmisohjelmilla. Onneksi tutkimusryhmään kuului Hannu Kulokari, joka laati tarvittavat ohjelmat ja huolehti tietokoneajoista laskentakeskuksessa. Tietokoneaika oli ilmaista mutta kiintiöityä. Hannun myötävaikutuksella pystyimme kasvattamaan kiintiötämme tarpeen mukaan.

Ensimmäinen Eksy70 -aineistosta sosiologian laitoksella tehty tutkimus oli Seppo Koskisen keväällä 1981 valmistunut pro gradu -työ *Suomen alueelliset kuolleisuuserot kuolemansyyn mukaan*. Se jatkoi minun ja Veijo Notkolan tekemiä kuolleisuuden alue-erojen tutkimuksia. Erona niihin oli se, että se käsitteli alue-eroja koko väestön lisäksi myös eri sosiaaliryhmissä ja koulutusryhmissä. Tutkimus julkaistiin myöhemmin sosiologian laitoksen julkaisusarjassa, jolloin sen tekijöinä mainittiin myös muut tutkimusryhmän jäsenet.

Ensimmäinen oma tutkimukseni Eksy70:stä oli väestötieteen vuoden 1981 Manilan maailmankonferenssiin laatimani esitelmä ”Sociodemographic mortality differentials among middle-aged men in Finland and problems in accounting for them”. Siinä käytettiin tietääkseni ensimmäistä kertaa sosioekonomisten kuolleisuuserojen suuruuden mittarina erilaisuusindeksiä (index of dissimilarity). Sen avulla osoitin muun muassa sen, että sosiaaliryhmien väliset kuolleisuuserot olivat suurempia kuin alueiden, siviilisäätiryhmien ja kieliryhmien väliset erot, kun erot

väestön jakautumisissa otettiin huomioon. Idean indeksiin sain amerikalaisesta kaupunginosien erilaisuutta koskevasta segregatioindeksistä. Sain tästä sosiodemografisten kuolleisuuserojen tutkimuksen pioneerityöstäni aikaiseksi vain Sosiologian laitoksen Working Paper -sarjan monisteen. Tässä laitoksen ruskeakantisessa sarjassa julkaistiin varsinaisten työpaperien lisäksi esitelmiä, joista oli tarkoitus julkaista myöhemmin artikkeli varsinaisessa tieteellisessä sarjajulkaisussa. Laitoksen ”virallisessa” sinikantisessa sarjassa julkaistua tutkimusta ei käsitykseni mukaan voinut enää tarjota sellaiseen. Manilan esitelmäni kohtalo oli kuitenkin sama kuin useiden muidenkin Working Paper -sarjan raporttien: siitä ei koskaan tullut ”oikeaa” julkaisua. Tutkimusten julkaisutavalle ei sosiaali-tieteissä pantu juuri painoa. Uskottiin, että tutkimuksen arvo riippuu sen sisällöstä eikä julkaisutavasta. Virantäyttäjien asiantuntijalausunnoissa tutkimusten julkaisutapaan ei yleensä kiinnitetty huomiota.

Toinen Eksy70 -aineistoon perustuva tutkimukseni oli ”Psychosocial stress and sociodemographic differentials in mortality from ischemic heart disease”. Valmistin sen esitelmäksi kansainväliseen Paavo Nurmi -säätion symposiumiin, joka käsitteli psyykkisten tekijöiden vaikutuksia sepelvaltimotautiin. Kalevi Pyörälä oli järjestänyt kutsun tälläkin kertaa. Esitelmä julkaistiin yhdessä muiden esitelmien kanssa Acta Medica Scandinavica -sarjan kirjassa vuonna 1982. Tässä työssä yritin tulkita väestöryhmien välisiä eroja sepelvaltimotautikuolleisuudessa stressihypoteesin kannalta. Johtopäätökseni oli, että stressi todennäköisesti vaikutti sepelvaltimotautikuolleisuuteen, koska se oli suuri usein samoissa ryhmissä (vähän koulutetut, työntekijät, lesket ja eronneet), joissa stressiin liittyvät kuolemansyyt, kuten itsemurhat olivat yleisiä.

Syksyllä 1981 hain Akatemian yhteiskuntatieteelliseltä toimikunnalta tutkijaprofessorin viisivuotiskautta. Sitä varten laadin tutkimussuunnitelman aiheesta ”Sosiaaliset tekijät ja kuolleisuus”. Saman suunnitelman jätin myös lääketieteelliselle toimikunnalle. Tutkimuksen yleistavoitteena oli selvittää sosiaaliseen rakenteeseen, ympäristöön ja käyttäytymiseen liittyvien tekijöiden vaikutuksia kuolleisuuteen. Suunnitelman toteuttamista varten esitin perustettavaksi määräaikaisen lääketieteellisen demografian tutkimusyksikön, joka olisi samantapainen kuin Erik Allardtin vertailevan sosiologian tutkimusyksikkö oli ollut. Yksikköön olisi johta-

jan lisäksi kuulunut tutkimussihteeri, tutkimusapulainen, ATK-suunnittelija ja 5–7 tutkijaa.

En saanut nimitystä tutkijaprofessoriksi eikä lääketieteellisen demografian yksikköä perustettu. Ehkä hakemukseni oli hieman ennenaikainen. Ansioluettelossani ei ollut yhtään hakemuksen alaan liittyvää kansainvälistä ”omaa” referee-artikkelia.

Vuosina 1983–86 en julkaissut Eksy-aineistoon perustuvia tutkimuksia, vaikka työ ei ollut kokonaan pysähdyksissä. Yhtenä syynä oli se, että ei ollut ideoita siitä, miten aineistoa voisi analysoida muuten kuin taulukoiden avulla. Toinen syy Eksy-tutkimusten hiipumiseen oli se, että aloitin vuonna 1982 muuttoliikettä koskevan tutkimuksen, joka perustui samantyyppiseen yhdistettyyn rekisteriaineistoon kuin Eksy70.

Muuttoliiketutkimus yhdistetyllä rekisteriaineistolla

Vaikka tärkein tutkimusaiheeni vuodesta 1975 lähtien oli kansanterveyden painoalueeseen liittyvä kuolleisuustutkimus, olin edelleen kiinnostunut myös yhdyskuntasuunnittelusta. Olin jäsenenä sisäasianministeriön kaavoitus- ja rakennustutkimuksen neuvottelukunnassa ja osallistuin sen järjestämiin seminaareihin. Ohjasin myös yhdyskuntasuunnitteluun liittyviä graduja, joita Asuntohallitus ja Helsingin kaupunki rahoittivat. Keväällä 1981 Pääkaupunkiseudun yhteistyövaltuuskunta YTV tiedusteli, voisiko sosiologian laitos ottaa suorittaakseen pääkaupunkiseudun muuttoliikettä koskevan tutkimuksen. Tutkimuksesta oli suunnitelma, jonka mukaan tarkoituksena oli selvittää erityisesti muuttomotiiveja haastattelututkimuksen avulla.

Neuvottelut johtivat YTV:n ja sosiologian laitoksen väliseen sopimukseen tutkimuksesta, joka suoritettaisiin vuoden 1982 aikana. Tutkimuksen tarkoitus oli määritelty vain toteamalla, että se koskee muuttoliikettä. Kysymyksenasettelu jätettiin sosiologian laitoksen täsmennettäväksi yhteistoiminnassa tilaajan kanssa. Sopimuksen mukaan tutkimus tehtäisiin tilasto- ja rekisteriaineistoja analysoimalla ja sen toteuttaisi johtamani tutkijaryhmä. YTV luopui siis suunnittelusta haastattelututkimuksesta. Sovittiin myös, että tekisin tutkimusta päätoimisesti YTV:n palkkaamana neljän kuukauden ajan.

Siirryin siis kuolleisuustutkijasta päätoimiseksi muuttoliiketutkijaksi. Kun tällainen mahdollisuus tarjoutui, halusin osoittaa, että rekisteriaineistojen yhdistäminen antaa uusia mahdollisuuksia muullekin kuin kuolleisuuden tutkimukselle. En myöskään halunnut leimautua pelkääntään kuolleisuustutkijaksi. Käytin mielelläni hyväksi mahdollisuuden vapautua koko lukukaudeksi opetuksesta ja laitoksen esimiehen tehtävistä. Hankkeen tutkijaksi tuli Tuija Martelin, joka siten myös siirtyi tilapäisesti kuolleisuustutkijasta muuttoliiketutkijaksi. Sivutoimisena tutkijana oli Hilikka Summa, joka oli valmistunut kauppatieteen kandidaatiksi kaupakorkeakoulusta ja teki ohjauksessani lisensiaattityötä muuttoliikkeestä.

Tutkimus oli odotettua suuritöisempi ja valmistui puoli vuotta myöhässä. Pääosa tutkimuksesta perustui rekisteriaineistoihin. Vuoden 1980 väestölaskentatietoihin pääkaupunkiseudun väestöstä liitettiin henkilötunnusten avulla tiedot henkilöiden muutoista vuonna 1981 pääkaupunkiseudulla, pääkaupunkiseudulle ja pääkaupunkiseudulta. Aineisto antoi siten mahdollisuuden verrata muuttaneiden ominaisuuksia monipuolisesti pääkaupunkiseudun asukkaiden ominaisuuksiin laskemalla kuolleisuuslukujen tapaisia muuttaneisuuslukuja erilaisten sosiodemografisten muuttujien mukaan. Tällaista tutkimusta ei ollut tehty aikaisemmin Suomessa eikä muualla. Lähes 300-sivuinen tutkimusraportti *Muuttoliike ja asunnonvaihdot* julkaistiin vuonna 1984.

Teimme Tuijan kanssa aineistosta tilaustutkimuksen ulkopuolella myös tieteellisen artikkelin *Influence of household characteristics on the residential mobility households*, joka julkaistiin Väestöntutkimuksen vuosikirjassa. Artikkelin liittyi väitöskirjani kysymyksenasetteluun kontekstin vaikutuksesta ihmisten toimintaan: miten asuinalueiden ominaisuudet vaikuttavat yksilöiden todennäköisyyteen muuttaa alueelta, kun yksilöiden sosiodemografisten ominaisuuksien vaikutus muuttamiseen on vakioidu. Käytimme analyysissä ensimmäistä kertaa meille uutta menetelmää, logistista regressioanalyysia. Tulosten tulkinnessa oli vaikeuksia. Tämän tutkimuksen jälkeen keskityin taas kuolleisuustutkimuksiin.

9 Kansainvälisen tiedeyhteisön jäseneksi

Kansainvälisen väestöntutkimuksen liiton (IUSSP) konferenssit

Kun valintani väestötieteen professoriksi oli varmistunut, liityin kansainväliseen väestöntutkimuksen liittoon (International Union for the Scientific Study of Population, IUSSP). Järjestön joka neljäs vuosi järjestettävä yleiskonferenssi oli vuonna 1977 Meksikon pääkaupungissa Méxicossa. Konferenssiin kuului plenaarien lisäksi eri aiheita koskevia rinnakkaisistuntoja, joissa oli kolme kutsuttua esitelmää ja niiden lisäksi tarjotuista esitelmistä valittuja ”spontaaneja papereita”. Suomen Akatemialta saattoi saada matka-apurahoja konferensseihin, jos piti esitelmän. Laadin aikaisempien tutkimusteni pohjalta esitelmän suomalaisten miesten ylikuolleisuuden alkuperästä ja kehityksestä. Se hyväksyttiin esitettäväksi spontaanina paperina, ja sain matka-apurahan.

IUSSP:n konferenssit olivat hyvin organisoituja verrattuna kansainvälisen sosiologiyhdistyksen ISA:n Evianin ja Varnan konferensseihin, joihin oli osallistunut aikaisemmin. Plenaariesitelmät ja rinnakkaisistuntojen kutsutut esitelmät jaettiin kirjoitettuna osanottajille konferenssin alussa. ”Spontaanit” esitelmät olivat yleensä saatavissa monistettuina. Konferensseissa oli simultaanitulkkaus englannin, ranskan ja isäntämaan kielillä. IUSSP:n taloudelliset resurssit olivat hyvät, koska kansainväliset järjestöt ja yksittäiset maat pitivät kehitysmaiden väestöongelmien tutkimusta tärkeänä. Useiden muiden maiden tapaan Suomi rahoitti IUSSP:tä kehitysapumäärärahoista 1990-luvun alun lamaan saakka.

Méxicon konferenssiin osallistuminen oli hyödyllistä erityisesti siksi, että siellä saamani tuttavuudet auttoivat luomaan yhteyksiä kuolleisuustutkijoiden kansainväliseen verkostoon. Tutustuin muiden muassa australialaiseen John Pollardiin, jonka kanssa asuin samassa hotellissa ja liikuin samoissa illallisporukoissa. Pollard oli IUSSP:n kuolleisuuskomitean ”Factors affecting mortality and length of life” puheenjohtaja. IUSSP:ssä tieteelliset komiteat olivat tärkeitä ja arvostettuja. Koska järjestö oli varakas, komiteoille oli varoja seminaarien järjestämiseen ja sihteeriapuun. Tutustuin myös Samuel Prestoniin, jonka Berkeleyyn yliopiston laitossar-

jassa vuonna 1970 ilmestynyt väitöskirja *Older male mortality and cigarette smoking* oli vakuuttanut minut siitä, että tupakointi on olennainen miesten ylikuolleisuuden kasvun syy. Preston oli kuolleisuuskomitean jäsen samoin kuin kuolleisuutta koskevien istuntojen koordinaattori Antonio Golini Rooman yliopistosta.

Kesällä 1978 järjestettiin Helsingissä IUSSP:n erikoiskonferenssi, joka koski taloudellisten ja väestöllisten muutosten yhteyksiä väestönkehitykseen. Konferenssin suomalaisina isäntäorganisaatioina olivat Väestöliitto, Tilastokeskus ja Suomen väestötieteen yhdistys. Osallistuin konferenssiin ilman omaa esitelmää. IUSSP:n kuolleisuuskomitea piti ennen konferenssia suunnittelukokouksen. Koska tunsin komitean puheenjohtajan John Pollardin ja jäsenistä Prestonin ja Golinin, kutsuin koko viisi-jäsenisen komitean illalliselle kotiimme. Näin tutustuin myös Ranskan johtavaan kuolleisuustutkijaan Jacques Valliniin.

UN/WHO kokous kuolleisuuden sosioekonomisista syistä ja seurauksista

Vuoden 1979 kesällä järjestivät YK:n väestöosasto ja Maailman terveysjärjestö WHO yhteistoiminnassa IUSSP:n kuolleisuuskomitean kanssa Meksikon pääkaupungissa Méxicossa asiantuntijakokouksen aiheesta ”Socio-economic determinants and consequences of mortality”. Taustana olivat kuolleisuudessa tapahtuneet muutokset. Teollistuneissa maissa oli demografien kiinnostus kuolleisuustutkimukseen vähentynyt 1960-luvulla, kun kuolleisuus oli alentunut nopeasti useiden vuosikymmenien ajan. Useimmat asiantuntijat olettivat sen vuoksi myönteisen kehityksen jatkuvan, kunnes lähestyttäisiin saavutettavissa olevaa kuolleisuuden minimiä. 1960-luvun kuluessa kuolleisuuden aleneminen kuitenkin pysähtyi tai muuttui nousuiksi keski-ikäisillä ja vanhoilla miehillä. 1970-luvulla kuolleisuus aleni joissakin maissa, mutta jatkoi nousua toisissa maissa erityisesti Itä-Euroopassa.

Kokouksen päätarkoituksena oli kartoittaa sosioekonomisia kuolleisuuseroja, niiden syitä ja seurauksia sekä keskustella tietojen keruuta ja analyysia koskevista ongelmista. Kokouksella pyrittiin myös stimuloimaan kansallista ja kansainvälistä kuolleisuuserojen tutkimusta. Kyseessä

oli ensimmäinen huomattava kansainvälinen kokous, jonka pääaiheena olivat kuolleisuuden sosioekonomiset erot.

Kokous oli asiantuntijatapaaminen, johon osanottajat kutsuttiin. Sain tammikuussa kutsun kokoukseen sillä varauksella, että matkan rahoitus järjestyy. Samalla tiedusteltiin, voisinko toimia diskulanttina Jacques Valinin esitelmälle ”Socio-economic determinants of mortality in developed countries”. Kutsun saaminen tuntui hienolta, ja ilmoitin mielessäni riemusta kiljuen tulevani mielelläni. Olin tehnyt kuolleisuustutkimusta vasta neljä vuotta enkä ollut julkaissut aiheesta kansainvälisesti juuri mitään. Siitä huolimatta sain kutsun kommentaattoriksi tärkeään kokoukseen. Ehkä illallinen kodissamme edellisenä kesänä oli tehnyt hyvän vaikutuksen IUSSP:n kuolleisuuskomitean jäseniin. Osallistumiseni konferenssiin tuli mahdolliseksi, kun lääkintöhallitus myönsi matkarahat. Olin ainoa osanottaja Pohjoismaista.

Kokous oli järjestetty sopivaan aikaan. Väestöntutkijoiden kiinnostus sosioekonomisiin kuolleisuuseroihin oli ollut pitkään hyvin vähäistä. Uskottiin yleisesti, että kuolleisuuserot supistuvat ja häviävät ajan mittaan. 1970-luvulla oli kiinnostus sosioekonomisiin kuolleisuuseroihin kuitenkin lisääntynyt toisistaan riippumatta eri maissa. Yhdysvalloissa valmistui vuonna 1973 aiemmin mainittu Kitagawan ja Hauserin tutkimus. Englannissa ilmestyi vuonna 1978 tilastolaitoksen julkaisu *Occupational Mortality 1970–72 in England and Wales*. Se osoitti, että sosiaaliluokkien väliset kuolleisuuserot olivat kasvaneet selvästi 1960-luvun aikana. Lontoon City -yliopiston professori John Fox piti esitelmän tuloksista Méxicon kokouksessa. Hän myös selvitti, miksi ja miten Occupational Mortality -tilastosarjan tiedot sosiaaliryhmien välisistä kuolleisuuseroista olivat harhaisia. Occupational Mortality 1970 -julkaisussa ei mainita sen tekijää. Kun kysyin Foxilta, kuka tai ketkä olivat tutkimuksen tekijöitä, hän kertoi kirjoittaneensa sen itse, ”every word of it”.

Occupational Mortality -tutkimuksen ennakkotietojen johdosta vallassa ollut työväenpuolueen hallitus oli vuonna 1977 asettanut Sir Douglas Blackin johtaman tutkimuskomitean selvittämään terveyden eriarvoisuutta Britanniassa. Komitean raportti valmistui vuosi Méxicon kokouksen jälkeen, mutta se julkaistiin vasta vuonna 1982 nimellä *Inequalities in Health: the Black report*. Se on sosioekonomisia kuolleisuuseroja käsittelevässä kirjallisuudessa eniten siteerattu teos. Sosioekonomi-

sia kuolleisuus- ja terveyseroja koskeva tutkimus on kasvanut valtavasti 1980-luvulta lähtien. Kiinnostuksen lisääntymisen katsotaan yleisesti saaneen alkunsa Black Reportista. John Foxin panosta, joka oli virikkeenä Blackin johtaman tutkimuskomitean perustamiseen, ei yleensä tunneta.

Tapasin kuolleisuuskomitean puheenjohtajan John Pollardin ja muita jäseniä kokouksessa. Pian kokouksenn jälkeen sain Pollardilta kutsun osanottajaksi kuolleisuuskomitean järjestämään seminaariin ”Biological and social aspects of mortality”. Seminaari pidettiin Italiassa toukokuussa 1980 Fiuggi Termen hienossa kylpylähotellissa. Seminaariin osallistui noin 70 tutkijaa. Pidin siellä esitelmän aiheesta “The rise and decline of cardiovascular mortality in Finland”. Lisäksi olin diskutananttina seminaarin avajaisistunnossa. Tunsin, että olin päässyt kuolleisuustutkijoiden kansainvälisen verkoston täysivaltaiseksi jäseneksi, vaikka olin tehnyt kuolleisuustutkimusta vain viisi vuotta.

Kaksi vuotta myöhemmin vuonna 1982 sain kirjeen IUSSP:n sihteeriltä Bruno Remichiltä. Hän kertoi, että Pollardin johtaman kuolleisuuskomitean toimikausi oli päättynyt, mutta IUSSP:n johtokunta oli perustanut uuden samaa aihetta käsittelevän komitean, jonka jäseneksi sain kutsun. Olin tietysti iloinen, mutta kutsu tuli mahdollisimman huonoon aikaan. Olin juuri aloittanut Pääkaupunkiseudun muuttoliiketutkimuksen, enkä tiennyt milloin palaisin tai palaisinko ollenkaan kuolleisuustutkimukseen. Lisäksi aikaani veivät sosiologian laitoksen esimiehen tehtävät. Niinpä ilmoitin, että en voi osallistua komitean työhön. Myöhemmin kuulin Remichiltä, että kukaan ei ollut aikaisemmin kieltäytynyt IUSSP:n tieteellisen komitean jäsenyydestä.

CICRED: Sosioekonomiset kuolleisuuserot teollistuneissa maissa -verkosto

Méxicon vuoden 1979 kokous suositteli kansainvälisen yhteistyön lisäämistä eri maissa toimivien tutkijoiden ja tutkimuslaitosten välillä. Tätä varten YK:n väestöosasto ja WHO järjestivät jo kahden viikon kuluttua kokouksen Genevessä. En itse osallistunut, mutta laadin yhdessä Hannele Saulin kanssa Suomen tutkimustilannetta koskevan katsauksen kokousjulkaisuun.

Kokouksessa päätettiin perustaa Socio-economic Differential Mortality in Industrialised Countries -verkosto lähinnä eurooppalaisten ja pohjoisamerikkalaisten tutkijoiden yhdyssiteeksi. Suunniteltiin, että verkosto kokoontuisi kerran vuodessa ja kokouksesitelmät julkaistaisiin. Tarkoitus oli tehdä kansainvälinen vertaileva tutkimus tutkimuslaitosten välisenä yhteistyönä seuraavien kahden tai kolmen vuoden aikana.

Verkosto alkoi toimintansa suunnitelman mukaan. Sitä koordinoi Committee for International Cooperation in National Research in Demography (CICRED), jonka jäseninä oli väestöntutkimusta harjoittavia laitoksia eri maista. Suomen Tilastokeskus ja Väestöliiton väestöntutkimuslaitos olivat Cicredin jäsenorganisaatioita. Verkosto sai toimintaansa rahoitusta myös YK:n väestöosastolta, WHO:n tilastotoimistolta sekä kulloisenkin kokouksen isäntälaitokselta. Kokouksia järjestettiin perustavan kokouksen jälkeen Wiesbadenissa (1981), Roomassa (1983), Zambardissa Unkarissa (1986) ja Pariisissa (1989). Osallistui kaikkiin kokouksiin ja esittelin niissä suomalaisia tutkimuksia.

Jokaisesta kokouksesta valmistettiin verkoston julkaisusarjaan raportti, joka sisälsi esitelmät ja yhteenvedoja keskusteluista. Sarja ei ole yleisesti tunnettu enkä muista nähneeni viittauksia siinä julkaistuihin artikkeleihin. Verkosto täytti tehtävänsä sosioekonomisten kuolleisuuserojen Euroopan ja Pohjois-Amerikan tutkijoiden tiedonvaihdon välineenä. Kokouksissa oli mukava käydä, sillä niihin sisältyi myös miellyttävää sosiaalista ohjelmaa. Päätavoitettaan, integroitua tutkimusohjelmaa, verkosto ei saavuttanut, mutta se loi pohjan sellaiselle. John Fox oli verkoston alkuaikoina yksi sen avainhenkilöistä. Ehkä kyllästyneenä Cicred-verkoston saamattomuuteen hän teki aloitteen terveys- ja kuolleisuuseroja Euroopan maissa koskevaan tutkimukseen, jota seuraava kappale koskee.

Health inequalities in European countries -tutkimus

Euroopan tiedesäätiön sosiaalitieteiden komitea järjesti vuonna 1982 Lontoossa asiantuntijakokouksen, jonka tarkoituksena oli tehdä säätiölle ehdotuksia Health and aging -aihepiiriin kuuluvista tutkimusaiheista, joiden vertailevaa tutkimusta säätiö voisi tukea. Euroopan tiedesäätiö oli

Euroopan maiden tutkimusneuvostojen yhteiselin, johon myös Suomen Akatemia kuului.

Asiantuntijakokouksen puheenjohtajana oli arvostettu terveys sosiologi Raymond Illsley. Kokous esitti viittä aihetta säätiön tuettaviksi. Yksi niistä oli Inequalities and Health, jota koskeva yhden liuskan sähkösanomatyylinen muistio sisältyi myöhemmin Suomen Akatemiasta saamaani kokousdokumenttiin. Muistion mukaan hanke koskisi eriarvoisuutta tai eroja (inequalities) sairastavuudessa ja kuolleisuudessa. Erityisesti tarkoituksena oli tutkia terveydenhoitojärjestelmien yhteyttä terveyseroihin ja tuoda mukaan historiallinen perspektiivi. Perustettavan kansainvälisen työryhmän ensimmäisen kokouksen kokoonkutsujiksi nimettiin Illsleyn lisäksi John Fox. Muistiossa mainitaan hankkeen mahdollisina osanottajina yhdeksän tutkijaa, muiden muassa ”Valkenen”.

Hankkeen osanottajien ensimmäinen kokous pidettiin tammikuussa 1983 Lontoossa. Siihen osallistui noin kolmekymmentä tutkijaa yli kymmenestä maasta. Suomesta kokoukseen osallistui myös Tampereen yliopiston kansanterveystieteen professori Jeddi Hasan. Osanottajat edustivat eri tieteenaloja: lääketieteellistä sosiologiaa, terveystaloustiedettä, väestötiedettä, taloushistoriaa, sosiaalitaloustieteellistä tutkimusta, epidemiologiaa jne. Osanottajat esittelivät maittensa sosioekonomisia sairastavuus- ja kuolleisuuseroja koskevia tutkimuksia. Seuraavat kokoukset pidettiin vuosina 1995 ja 1996. Niissä käsiteltiin osanottajien työpapereita.

Hankkeen tulos, John Foxin toimittama yli 400-sivuinen kirja *Health Inequalities in European countries* ilmestyi vuonna 1989. Siinä on yhdeksäntoista artikkelia, joista yksi oli oma kontribuutiosi *Adult mortality and level of education: a comparison of six countries*. Kuudesta maasta neljä oli Pohjoismaita, koska niistä oli samanlaista henkilötunnusten avulla yhdistettyä väestölaskenta- ja kuolleisuusaineistoa kuin Suomesta. Pohjoismaiden ulkopuolelta oli vaikea löytää käyttökelpoista aineistoa, mikä osoitti henkilötunnusjärjestelmän suuren merkityksen kuolleisuustutkimuksessa. Otin kuitenkin mukaan Englannin (oikeammin Englannin ja Walesin). Siellä ei ollut käytössä henkilötunnusjärjestelmää, mutta vuoden 1970 väestölaskennan jälkeen oli aloitettu yhä käynnissä oleva ns. Longitudinal Study, jota johti John Fox. Siinä oli lähtökohtana 500 000 hengen otos väestölaskentaan sisältyneistä henkilöistä. Otoksen tietoihin

liitettiin ”käsipelillä” tietoja väestölaskennan jälkeen tapahtuneista kuolemantapauksista. Aineisto oli muihin maihin verrattuna kovin pieni.

Myös Ranskassa oli samantapainen manuaalisesti muodostettu seuranta-aineisto kuin Englannissa, mutta sen käyttö olisi ollut liian vaikeaa muun muassa sen erikoisen otantamenetelmän johdosta. Otin sen sijaan mukaan aineistoa Unkarista. Tunsin hyvin Unkarin Tilastokeskuksen kuolleisuustilaston johtajan Peter Jozanin, joka oli innokas antamaan aineistoa vertailua varten. Unkari oli yksi niistä harvoista maista, joissa laadittiin jatkuvia tilastoja sosioekonomista kuolleisuuseroista samalla – tosin harhaiseksi tiedetyllä – menetelmällä kuin niitä oli laadittu Englannissa.

Sosiaalista asemaa kuvaavana muuttujana käytin koulutusta enkä Euroopassa tavanomaiseen tapaan ammattiin perustuvaa sosiaaliryhmää. Onnistuin saamaan kaikista maista mielestäni suhteellisen vertailukelpoiset tiedot kuolleista koulutuksen mukaan vuosilta 1971–75 ja 76–80. Tutkimus täytyi kuitenkin aineistosityistä rajoittaa vain 35–54-vuotiaisiin. Olin silti tyytyväinen artikkeliini. Se oli ensimmäinen julkaistu tutkimus, jossa oli vertailukelpoisia tuloksia sosioekonomisista kuolleisuuseroista useasta maasta. Tutkimukseen sisältyi tietoja myös kuolinsyyn mukaan sekä kuolleisuuserojen muutoksista 1970-luvun alkupuolelta sen loppupuolella. Myöhemmin tällaisia tutkimuksia on tehty kymmenittäin muun muassa alankomaalaisen Johan Mackenbachin johtamissa tutkimushankkeissa, joita käsittelem myöhemmin.

Tutkimuksessa tarvittiin vertailua varten kuolleisuuserojen suuruuden mittaluku. Aikaisemmin mainitussa Manilan esitelmässä käyttämäni erilaisuusindeksi ei ollut tähän tarkoitukseen sopiva mittaluku, sillä koulutusvuosien määrä on kvantitatiivinen muuttuja toisin kuin ammattiin perustuva sosiaaliryhmä. Kehitin yhdessä Tuija Martelinin kanssa eriarvoisuuskertoimen (inequality coefficient). Se oli regressiokerroin, joka kuvasi ikävakioidun kuolleisuuden logaritmisesti lineaarista riippuvuutta koulutusvuosista. Yllättävää kyllä eriarvoisuuskertoimen oli kaikissa maissa miehillä melkein sama: ikävakioitu kuolleisuus aleni noin kahdeksalla prosentilla jokaista koulutusvuotta kohden. Eriarvoisuuskertoimen laskutapa esitettiin artikkelin liitteessä. Samuel Preston käytti sitä hyväkseen ja laski vuonna 1999 saman kertoimen Yhdysvaltojen aineistosta. Kerroin oli sielläkin sama kuin tutkimissani Euroopan maissa.

10 Rekisteriaineiston analyysin kehitys 1980-luvulla ja tutkimusryhmän perustaminen

Sosiaaliset tekijät ja kuolleisuus -tutkimus ja sen analyysipulma

En lannistunut Akatemian penseästä suhtautumisesta ilmoittautumiseeni tutkijaprofessuuriin vuonna 1981. Keväällä 1983 tein yhteiskuntatieteelliselle toimikunnalle tutkimusrahahakemuksen, jonka aihe ”Sosiaaliset tekijät ja kuolleisuus” ja sisältö olivat lähes samat kuin huono-onnisessa suunnitelmassani tutkijaprofessuuria varten. Nyt oli tullut mahdolliseksi saada hankerahoitusta pidemmäksi ajaksi kuin yhdeksi vuodeksi. Hain rahoitusta kolmeksi vuodeksi (1984–86) yhden tutkijan, puolipäiväisen ATK-suunnittelijan ja puolipäiväisen tutkimusavustajan palkkaukseen. Edellisen hakemukseni lähes kymmenen hengen tutkimusyksikkö oli kuitistunut realistisemmaksi.

Määräraha myönnettiin hakemuksen mukaisesti. Tutkimukseen eli ”projektiin” kuului lisäksi kaksi tutkijaa (Tuija Martelin ja Seppo Koskinen) ja yksi tutkimusavustaja/ATK-suunnittelija (Soili Savela). Tuija Martelin teki omana tutkimuksenaan väestötieteen lisensiaattityötä vanhojen ikäluokkien kuolleisuuden kehityksestä ja toimi lisäksi tilastollisen analyysin asiantuntijana. Seppo Koskinen teki omana tutkimuksenaan lääketieteen väitöskirjaa sepelvaltimotaudin alue-erojen syistä lääketieteellisen toimikunnan tutkimusassistenttina. Hän oli suorittanut M.A.-tutkinnon epidemiologiassa Lontoon yliopistossa, jossa hänen lopputyönsä oli käsitellyt sosiaaliluokkien välisten kuolleisuuserojen kehitystä Englannissa.

Projektia varten muodostettiin Tilastokeskuksessa täysin uusi aineisto Eksy75. Se perustui vuoden 1975 asunto- ja elinkeinotutkimuksen koko väestöä koskeviin henkilötietoihin, joihin oli yhdistetty tiedot vuosina 1976–80 kuolleista. Tiedosto oli sisällöltään paljon laajempi kuin Eksy70. Siinä oli 120 muuttujaa Eksy70:n 50 muuttujan asemasta.

Tutkimussuunnitelmassa olin esittänyt, että aineistomme avulla voitiin analysoida useiden sosiodemografisten tekijöiden samanaikaista vaikutusta kuolleisuuteen ”suuren survey-aineiston tapaan”. Tällainen

analyysi ei ollut mahdollista perinteellisiin kuolleisuustilastoihin perustuvissa tutkimuksissa. Esitin seuraavan esimerkin tällaisesta projektiin kuuluvasta osatutkimuksesta:

Sepelvaltimotaudin esiintyvyydessä olevien huomattavien alueellisten erojen syiden selvittämisen kannalta on hyödyllistä tutkia, säilyykö esim. Itä-Suomesta Länsi-Suomeen muuttaneiden ikävakioitu kuolleisuus yhtä korkeana kuin Itä-Suomessa pysyneiden kuolleisuus vai lähestyykö kuolleisuus Länsi-Suomen tasoa. Tällaisiin ja muihin vastaaviin muuttoliikkeeseen liittyviin kysymyksiin voidaan yhdistetyn aineiston avulla saada vastauksia tarkastelemalla kuolleisuutta samanaikaisesti syntymäalueen ja kuolinalueen mukaan. Tarkastelussa voidaan ottaa huomioon myös sekoittavat tekijät, kuten ammattiryhmä, koulutustaso ja asuinpaikkojen kaupungistuneisuus.

Tätä esimerkkiä esittäessäni en itse asiassa tiennyt, miten tällainen ”elaboraatioanalyysi” voitaisiin käytännössä toteuttaa. Päävaikeus oli se, että tietokoneiden kapasiteetti ei läheskään riittänyt aineistoomme kuuluvien miljoonien havaintojen yksilötasoiseen analyysiin. Olimme käyttäneet analyysissa siihen saakka vain taulukoita, joissa esitettiin ikävakioituja kuolleisuuslukuja erikseen eri muuttujien mukaan (sosiaaliryhmä, asuinalue, koulutus, äidinkieli ja siviilisääty). Taulukoita ei tehty laskentakeskuksessa yksi kerrallaan, koska aineiston pelkkä lukeminen vei paljon tietokoneaikaa. Sen vuoksi aineistosta tehtiin yhdellä ajolla hyvin suuri moniulotteinen taulukko, johon sisältyivät henkilövuodet ja kuolleitten lukumäärät iän, ajanjakson ja useiden taustamuuttujien mukaan. Kuolleisuuserojen kuvailussa käytetyt yhden ”selittävän” muuttujan taulukot tehtiin suuresta taulukosta ”litistämällä”. En tiennyt, miten suureen taulukkoon sisältyvien muuttujien samanaikaista vaikutusta kuolleisuuteen voi analysoida.

Menetelmäkurssi auttaa ratkaisemaan analyysipulman

Pohjoismainen väestötieteen yhdistys järjesti elokuussa 1985 Ystadissa Ruotsissa kahden viikon kurssin ”demografisesta elämäntieteen analyysistä”. Siihen osallistui jatko-opiskelijoita ja varttuneempia tutkijoita. Kurssin johtajana oli Tukholman yliopiston norjalainen väestötieteen professori

Jan Hoem. Osallistuin kurssille, koska tiesin tietoni väestöntutkimuksen uusista menetelmistä puutteellisiksi. Kurssi oli tulevalle tutkimustyölleni erittäin tärkeä. Hoemin jäädessä eläkkeelle vuonna 2007 Rostockin Max Planck -väestöntutkimuslaitoksen varajohtajan toimesta hänen kunniakseen järjestettiin juhlaseminaari. Siellä käyttämässäni puheenvuorossa totesin, että Hoemin Ystadissa järjestämä kurssi oli niin erinomainen, että en sen jälkeen ole pitänyt tarpeellisena osallistua muille kursseille.

Kurssin pääaiheena oli Hoemin luentomonisteen mukaan ”intensi-teettifunktioiden regressioanalyysi”. Toinen pääopettaja, amerikkalainen James Trussel käytti samasta menetelmästä termiä ”hazard-model analysis”. Yleisimmin kurssilla käytettiin termiä loglineaarinen analyysi. Nykyisin menetelmästä käytetään tavallisimmin nimitystä Poisson -analyysi tai Poisson -regressioanalyysi. Se on regressioanalyysin variantti, jolla voidaan analysoida useiden muuttujien samanaikaista vaikutusta kuolleisuuden intensiteettiin eli kuolemien yleisyyttä suhteessa riskiväestön kokoon. Ennestään tuntemani tilastomenetelmät eivät soveltuneet tähän tilanteeseen.

Esimerkkiaineistona kurssilla oli Uumajan historiallisesta data-arkistosta saatu tiedosto, joka perustui kirkon kirjoista saatuihin tietoihin. Esimerkkitutkimus koski lasten kuolleisuutta, jota oli tarkoitus selittää äitien sosioekonomisilla ja muilla ominaisuuksilla. Aineisto oli yksilöta-soinen, mutta tilastollista analyysia varten siitä laadittiin aluksi Hoemin tekemän tietokoneohjelman avulla kaksi taulukkoa. Toisessa äitien seuranta-aikana elämät elinkuukaudet oli ristiintaulukoitu heitä kuvaavien muuttujien mukaan. Toinen taulukko sisälsi lasten kuolemien lukumäärät taulukoituna samojen muuttujien mukaan kuin äitien elinkuukaudet. Näiden taulukoiden ja Hoemin laatima LOGLIN-ohjelman avulla voitiin tehdä usean muuttujan regressioanalyysia lasten kuolleisuuteen vaikuttavista äitien ominaisuuksista, joita käsiteltiin luokiteltuina.

LOGLIN-ohjelmalla voitiin siis tehdä kuolleisuutta koskevia regressioanalyysia taulukoidusta aineistosta. Tämä ratkaisi ongelman, jonka takia emme olleet päässeet eteenpäin analyysissämme. Huomasin, että moniulotteisia taulukoita, joita olimme tietokoneajan säästämiseksi tehneet, voitaisiin itse asiassa käyttää sellaisinaan syöttötietoina LOGLIN-ohjelmassa.

Yliopiston laskentakeskuksessa oli käytettävissä yleisen lineaarisen mallin analyysiohjelma GLIM (Generalized Linear Interactive Model). Tuija Martelin tunsu hyvin tämän ohjelman ja havaitsi, että sitä voitiin käyttää taulukoidun aineiston analyysiin samaan tapaan kuin LOGLIN-ohjelmaa. Hän opetti myös minut käyttämään sitä. Tämä oli pitkään aikaan ensimmäinen kerta, kun tein itse tilastollisia analyyseja. Minulla oli ollut 1970-luvun puolivälistä lähtien tutkimusavustajia, jotka olivat vastanneet tietokoneanalyyseista. Syksyllä 1985 minulla oli aikaa harjoitella ja kokeilla GLIMiä ollessani virkavapaana varttuneen tieteenharjoittajan apurahalla. Tähän aikaan yliopistossa oli käytettävissä näyttöpäätteitä, joilla voitiin tehdä analyyseja laskentakeskuksen keskustietokoneella omalta laitokselta käsin.

Kokeilussa käsiteltiin tutkimussuunnitelman esimerkkikysymystä siitä, vaikuttaako Itä-Suomessa syntyminen sydäntautikuoletta lisäävästi myös niillä, jotka ovat muuttaneet Länsi-Suomeen, kun vakioidaan henkilöiden muut ominaisuudet, jotka vaikuttavat sepelvaltimotautikuoleman riskiin. Jos synnyinalue vaikuttaisi vakiointien jälkeen, viittaisi tulos geneettisiin tai varhaislapsuuteen liittyviin tekijöihin Itä-Suomen sydäntautiongelman syinä. Eksy70 -mammuttitaulukosta tehtiin analyysia varten osataulukko, jossa kohdejoukoksi rajattujen 35–64-vuotiaiden miesten henkilövuodet ja sydäntautikuolemat vuosina 1971–75 oli taulukoitu synnyinalueen, asuinalueen ja seitsemän sosio-demografisen muuttujan mukaan.

Kokeilun tuloksena oli artikkeli “Male mortality from ischaemic heart disease in Finland: relation to region of birth and region of residence”, joka julkaistiin *European Journal of Population* -lehdessä vuonna 1987. Artikkelin julkaistussa versiossa en käyttänyt termiä elaboraatio, mutta analyysi perustui sen ideaan.

Elaboraatio” loglineaarisella mallilla” eli Poisson-analyysilla

Sepelvaltimotaudin alue-eroja koskeva analyysikokeilu ei ollut paras mahdollinen esimerkki elaboraatioon perustuvasta mallittamisesta. Sen vuoksi aloin yhdessä Tuija Martelinin kanssa suunnitella uutta tutkimus-

ta, jonka päätarkoituksena oli esittää, miten elaboraation periaatteita voitiin soveltaa kuolleisuuden analyysissa.

Esimerkkiaiheeksi valitsimme sosiaaliryhmien väliset erot itsemurhakuolleisuudessa. Aineistona oli uuden Eksy75 -tiedoston tiedot 690 000 15–64-vuotiaasta miehestä vuonna 1975, joista noin 1900 teki itsemurhaan vuosina 1976–80. Itsemurhakuolleisuus sopi hyvin esimerkkianalyysiin, koska sosiaaliryhmien väliset erot siinä olivat suuria: ammattitaidottomien työntekijöiden itsemurhakuolleisuus oli yli kolminkertainen ylempiin toimihenkilöihin verrattuna. Toinen syy aiheen valintaan oli se, että oletimme sosiaalisten tekijöiden vaikuttavan itsemurhakuolleisuuteen enemmän kuin tautikuolleisuuteen. Durkheimin klassikkoteoksen ansiosta itsemurhakuolleisuudella on sosiologian kannalta erikoisasema muuhun kuolleisuuteen verrattuna.

Analyysin tavoite ei ollut samanlainen kuin tilastotieteen näkökulmasta tehdyissä regressioanalyysissä. Raportissamme *Occupational class and suicide: an example of the elaboration of a relationship* toimme tämän selvästi esille: ”Analyysimme tarkoituksena ei ole löytää lopullista tai parasta mallia kuvamaan tiettyä ennalta valittua aineistoa. Tavoitteena on oppia ymmärtämään, millainen on lähtökohtana olevan x- ja y-muuttujien välisen riippuvuuden luonne askeleittain etenevän analyysiprosessin avulla. Kaikki analyysin vaiheet tuottavat tuloksia”. (käännös alkuperäisestä).

Elaboroimme alkuperäistä sosiaaliryhmän ja itsemurhakuolleisuuden välistä riippuvuutta samaan tapaan kuin perinteellisessä survey-analyysissä: 1. Laskimme mallin avulla, kuinka suuri osa sosiaaliryhmien välisistä eroista voitiin selittää sosiaaliryhmää kausaalisesti edeltävillä tekijöillä eli kuinka paljon sosiaaliryhmien väliset kuolleisuuserot supistuivat, kun vakioimme tällaisia edeltäviä tekijöitä (selitys), 2. Analysoimme, kuinka suuri osa jäljellä olevista eroista sosiaaliryhmien välisistä eroista selittyy tutkimuksessa mitattavissa olevilla sosiaaliryhmän ja itsemurha-alttiuden väliin kausaalisesti tulevilla tekijöillä (tulkinta) ja 3. miten erojen suuruus riippuu muiden muuttujien arvoista (spesifikaatio).

Mallittaminen analyysin kolmessa vaiheessa eteni askeleittain. Ylimmän ja alimman sosiaaliryhmän välisestä itsemurhakuolleisuuden erosta selitti eniten (40 %) koulutustaso. Koulutus vaikutti vahvasti sosiaaliryhmään ja myös suoraan itsemurhakuolleisuuteen. Muiden aineistoon sisältyneiden selittävien tekijöiden vakioimisella oli vain vähäinen vaikutus

jäljelle jääneiden itsemurhakuolleisuuden erojen suuruuteen. ”Väliintulevista tekijöistä” tärkeimmät muuttujat koskivat siviilisäätystä ja asumismuotoa. Sosiaaliryhmällä ei ollut interaktiovaikutusta minkään muun muuttujan kanssa, toisin sanoen riippuvuuden voimakkuuteen vaikuttavia ”spesifioivia” tekijöitä ei löytynyt.

Edellä kuvatun kokeilun tulokset eivät tutkimuksen rajauksen vuoksi olleet erityisen tärkeitä. Se osoitti kuitenkin, että elaboraatioideaan perustuva kausaalianalyysi onnistuu taulukoidusta aineistosta ja antaa tulkinnallisesti kiinnostavampia tuloksia kuin analyysi, jossa muuttujien kausaalista järjestystä ei oteta huomioon. 1980-luvulla muuttujien kausaalista järjestystä ei yleensä otettu huomioon väestötieteellisissä ja epidemiologisissa tutkimuksissa. Esimerkiksi Hoemin kurssilla ei muuttujien kausaalijärjestyksen merkitystä käsitelty lainkaan. Nykyisin muuttujien kausaalinen järjestys otetaan useammin huomioon.

Pidin kokeilumme tuloksesta esitelmän Tukholmassa marraskuussa 1987 pidetyssä pohjoismaisessa seminaarissa. Tarkoituksemme oli myös tehdä artikkeli johonkin kansainväliseen julkaisuun, mutta se jäi tekemättä. Julkaisimme raportin *Social class and suicide: an example of the elaboration of a relationship* vain sosiologian laitoksen julkaisusarjassa. Tämän työn jääminen puolitiehen on jälkeenpäin harmittanut minua enemmän kuin muut vastaavat tapaukset.

Vaikka emme julkaisseet raporttia kunnolla, tuli se jonkin verran tunnetuksi. Jan Hoem on kertonut käyttäneensä sitä kurssimateriaalina omassa opetuksessaan. Kööpenhaminan yliopiston tilastotieteen professori Nils Keiding, joka osallistui Tukholman seminaariin, lähetti minulle ystävällisen kirjeen. Hän kirjoitti muun muassa: ”It is clear that you learn a lot from your interactive treatment of data and we statisticians will have to come up with some rationale for doing something like that.” Ruotsalainen sosiologi Olle Lundberg kertoi minulle paljon myöhemmin, että hän oli sosiaaliluokkien sairastavuuseroja koskevassa väitöskirjassaan umpikujassa, koska ei tiennyt, miten analysoisi aineistoaan. Sitten hän tutustui raporttiimme, sovelsi elaboraatiostrategiaa ja väitöskirja valmistui.

1980-luvun loppupuolella rakensimme pohjan suurelle osalle sitä tutkimusta, jota tutkimusryhmämme teki myöhemmin. Syntyi koulukunta tai tutkimustyö, jolla oli seuraavat tunnusmerkit:

- Tutkimukset perustuvat henkilötunnusten avulla yhdistettyihin rekisteriaineistoihin.
- Aineistoja käytetään kuolleisuutta ja muita ilmiöitä koskeviin tutkimuksiin, jotka eivät ole mahdollisia tavanomaisilla tilastoaineistoilla.
- Väestölaskenta-aineistoihin liitetään henkilötunnusten avulla tietoa muista rekistereistä (esim. työkyvyttömyydestä, tuloista ja henkilöiden asuinpaikkakuntien ominaisuuksista).
- Analyysissa käytetään kuolleisuuslukujen ja muiden väestötieteellisten mittalukujen lisäksi Poisson-regressioanalyysia.
- Analyysissa pyritään kuvailun lisäksi kausaaliin johtopäätöksiin soveltamalla askeleittain etenevän elaboraation periaatetta.

Sosioekonomiset kuolleisuuserot Suomessa -hanke

Edellä kuvatulla projektilla oli seurantaryhmä, jonka jäsenenä oli muiden muassa Sosiaalivaltiosiön pääjohtaja Vappu Taipale. Hyvässä ajoin ennen rahoituksen päättymistä esitin seurantaryhmälle alustavan suunnitelman tutkimuksen jatkamisesta vuoden 1987 jälkeen. Seurantaryhmä suositteli, että hakisin Akatemialta tutkimussopimuksen solmimista.

Taustana tälle oli se että, väestöryhmien välisten terveyserojen kaventaminen oli tullut keskeiseksi terveyspolitiikan tavoitteeksi. Maailman terveysjärjestön (WHO) Euroopan alueen vuonna 1985 julkaistussa Terveyttä kaikille vuoteen 2000 -ohjelmassa oli asetettu tavoite, jonka mukaan väestöryhmien välisten terveyserojen tulisi pienentyä 20 prosentilla vuoteen 2000 mennessä parantamalla heikoimmassa asemassa olevien väestöryhmien terveydentilaa. Suomen vuoden 1986 kansallisessa ohjelmassa väestöryhmien välisten terveyserojen kaventaminen oli myös yksi päätavoitteista. Ohjelmassa ei mainittu, millaisten väestöryhmien eroista oli kysymys, mutta yleensä ymmärrettiin, että tärkeimpiä olivat sosioekonomisten ryhmien ja alueiden väliset erot. Koska väestön terveydentilan muutoksista on vaikea saada muulla tavoin luotettavia tietoja, monet Terveyttä kaikille -ohjelmassa esitetyt konkreettiset tavoitteet koskivat kuolleisuutta.

Hain Akatemialta rahoitusta vuosille 1988–90 tutkimukseen ”Sosioekonomiset ja alueelliset kuolleisuuserot Suomessa 1970- ja 1980-luvuil-

la”. Hankkeen tieteellisten perustelujen mukaan se liittyi kansainväliseen terveydensosiologiseen ja sosiaaliepideemiologiseen tutkimukseen, joka koskee sosiaalisten rakennetekijöiden ja kulttuurin yhteyksiä väestön terveydentilaan. Tämä oli ensimmäinen kerta, kun luonnehdin hankemuksessa työtämme sosiaaliepideemiologiseksi. Tutkimuksen tavoitteena oli myös antaa Suomen terveyspolitiikan tuloksellisuuden arvioinnissa tarvittavia tietoja erityisesti Terveyttä kaikille vuoteen 2000 -ohjelman kannalta. Tarkoituksena oli kuvata sosiaaliseen asemaan ja alueeseen liittyviä kuolleisuuseroja 1970- ja 1980-luvuilla Suomessa sekä selvittää em. kuolleisuuserojen ja niiden muutosten syitä.

Tutkimussuunnitelma oli parempi kuin aikaisemmat. Siinä oli selvästi esitetty tavoite ja konkreettiset suunnitelmat hankkeen toteuttamisesta ja aikataulusta. Aikaisemmissa tutkimussuunnitelmissa olin pyrkinyt osoittamaan idearikkautta esittelemällä monia tutkimuskysymyksiä, joista siten joitakin tutkittiin.

Lääketieteellinen toimikunta myönsi hankkeelle määrärahan. Tutkimustyötä rahoittava toimikunta vaihtui siis jo toisen kerran yhteiskuntatieteellisestä lääketieteelliseen. Hankkeen toteuttamisessa käytettiin Akatemian uutta rahoitusmuotoa sopimustutkimusta. Sopimuksen osapuolina olivat Helsingin yliopisto, Suomen Akatemia ja minä henkilökohtaisesti. Yliopiston rahoitusosuus oli professorin virkaan kuuluva tutkimustyöni hankkeen vastuullisena johtajana ja sen lisäksi 72 000 markkaa (nyk. n. 20 000 euroa) mikrotietokoneen hankintaa varten. Muista kustannuksista, jotka olivat 1 100 000 markkaa (n. 300 000 euroa), vastasi Akatemia. Erona tavalliseen tutkimusrahoitukseen oli itse asiassa vain yliopiston panostus yhden mikrotietokoneen kustannuksiin.

Tutkimuksen teki mahdolliseksi toinen sopimus, nimittäin yliopiston ja Tilastokeskuksen yhteistoimintasopimus, jonka olin valmistellut yliaktuaari Hilkka Ahosen kanssa. Taustana oli se, että Lääkintöhallitus oli toivonut Tilastokeskuksen tekevän Terveyttä kaikille vuoteen 2000 -ohjelman seurannassa tarvittavia tilastoja väestöryhmien välisten kuolleisuuserojen kehityksestä. Lääkintöhallitus oli luvannut rahoittaa tämän työn. Tilastokeskus katsoi, että sillä ei yksin ollut riittävästi asiantuntemusta kuolleisuuserojen seurantaa varten.

Neuvotteluissani Tilastokeskuksen osastopäällikkö Göran Strengellin ja Hilkka Ahosen kanssa oli kehittynyt ajatus yhteistyöstä, jossa Tilas-

tokeskus muodostaisi Lääkintöhallituksen rahoituksella tarvittavan aineiston yhdistämällä väestölaskenta- ja kuolleisuusrekisterit ja ryhmäni valmistaisi siitä tutkimusraportin kuolleisuuserojen kehityksen seurantaa varten. Tältä pohjalta laadittiin yhteistoimintasopimus, jonka osapuolina olivat Tilastokeskus ja ”Helsingin yliopiston sosiologian laitoksen väestötieteen tutkimusryhmä”. Sen mukaan Tilastokeskus ei maksa palkkiota tutkimuksen johtajalle eikä osatutkimusten vastuuhenkilöille, mutta uuteen aineistoon sisällytetään väestölaskentatietoja, joita tutkimusryhmän jäsenet pitävät tarpeellisina aineiston ”tieteellisessä” jatkoanalyysissä. Tutkimusryhmä siis ”osti” käyttöönsä aineiston tekemällä ensin raportin Tilastokeskuksen sarjaan.

Yhteistoimintasopimuksen mukaisesti Tilastokeskuksen tuli palkata tutkija, joka vastaisi hankkeessa tarvittavien aineistojen muodostamisesta. Tilastokeskus sai tutkijan palkkarahat Lääkintöhallitukselta. Tutkijaksi valittiin Soili Savela, joka oli vuodesta 1984 lähtien ollut ryhmän tutkimusavustajana ja tehnyt gradunsa tapaturmakuolleisuuden alueeroista. Tämä järjestely osoittautui hyvin käytännölliseksi. ”Oma” tutkija Tilastokeskuksessa teki yhteydenpidon helpoksi.

Väestötieteen tutkimusryhmä aloittaa toimintansa

Akatemian rahoitus kattoi palkkauksen kolmelle kokoaikaiselle työntekijälle: yhdelle tutkijalle, yhdelle tutkimusavustajalle ja yhdelle tutkimusapulaiselle. Tutkijana jatkoi Tuija Martelin, jonka tehtävänä oli vanhoja ikäluokkia koskevan raporttiosuuden laatiminen. Koska lisensiaattitutkinnon vaatimisesta ennen väitöskirjaa oli luovuttu, hän teki suoraan väitöskirjaa vanhojen ikäluokkien kuolleisuudesta.

Uudeksi ryhmän jäseneksi tuli Markku Javanainen työnimikkeellä sovellutussuunnittelija. Hän oli tehnyt sosiologian pro gradu -työnsä pari vuotta aikaisemmin ja työskennellyt sen jälkeen ATK-suunnittelijana yliopiston laskentakeskuksessa. Hänen tehtävänään oli suunnitella hankkeen tietojenkäsittelyä ja tehdä samalla Eksy -aineistosta itsemurhakuolleisuutta koskevaa väitöskirjaa.

Tutkimusapulaiseksi palkkasin opinnoissaan hyvin menestyneen väestötieteen opiskelijan Pekka Martikaisen, joka oli ollut aikaisemmin

tutkimusharjoittelijana. Hän oli professorikollegani Tuomo Martikaisen poika. Pekka osoittautuikin hyväksi valinnaksi. Hän teki osana tutkimushanketta gradu-työnsä työttömyyden vaikutuksesta kuolleisuuteen.

Seppo Koskinen nimitettiin Veijo Notkolan jälkeen väestötieteen assistentiksi sosiologian laitokselle vuonna 1987. Hän oli hankkeen lääketieteellinen asiantuntija ja teki lääketieteelliseen tiedekuntaan väitöskirjaa sepelvaltimotautikuolleisuuden alue-eroista.

Uutena jäsenenä ryhmässä työskenteli oman työnsä ohella Arja Rimpelä. Hän oli lääketieteen tohtori ja suorittanut M.A. -tutkinnon epidemiologiassa Lontoossa. Hänen osuutensa koski lasten ja nuorten kuolleisuutta. Olin ollut yhteistyössä hänen kanssaan jo aikaisemmin. Arjan ehdotuksesta olimme nimittäin tehneet Matti Rimpelän ja kahden muun tutkijan kanssa Eksy75 -aineistosta artikkelin, jossa lääkärien kuolleisuutta verrattiin muissa akateemisissa ammateissa toimineiden kuolleisuuteen. Artikkelin julkaistiin Lancetissa vuonna 1987. Tulosten mukaan lääkärit eivät hyötäneet lääketieteen tuntemisesta. Tutkimusta käsiteltiin myös Lancetin pääkirjoituksessa.

Johdettavanani oli nyt ensimmäistä kertaa oikea tutkimusryhmä, johon kuului kolme väitöskirjantekijää, yksi gradua valmisteleva tutkimusapulainen sekä sivutoiminen post doc -tutkija. Tiedetaustaltaan ryhmä oli tutkimusaihetta ajatellen erinomainen. Kaikki olivat opiskelleet sosiologiaa, mutta ryhmässä oli myös asiantuntemusta tilastotieteessä (Tuija Martelin), epidemiologiassa (Seppo Koskinen ja Arja Rimpelä) ja tietojenkäsittelyssä (Markku Javanainen). Ryhmällä oli myös selvä tehtävä: tuottaa raportti sosioekonomisten kuolleisuuserojen muutoksista vuosina 1971–85 sekä kolme väitöskirjaa. Tutkimustyö muuttui suunnitelmallisemmaksi kuin aikaisemmin. Pidimme säännöllisesti työkokouksia, joiden päätöksistä laadittiin muistioita. En ollut ryhmään yhteydessä päivittäin, sillä työhuoneeni oli Franzeninkadulla, kun taas pääosa tutkijoista oli laitoksen filiaalissa Käsityönopettajalaitoksen entisissä tiloissa Helsinginkatu 34:ssä.

Eriarvoisuus kuoleman edessä -raportti

Sosioekonomisten kuolleisuuserojen muutosta koskeva päätutkimus eteni suunnitelmien mukaisesti. Sen aineistossa oli kolme osaa: jo käytössä olleet Eksy70- ja Eksy75 -aineistot sekä tätä tutkimusta varten muodostettu uusi Eksy80 -aineisto. Uuden aineiston pohjana olivat vuoden 1980 väestölaskennan tiedot. Niihin liitettiin henkilötunnuksen avulla tietoja useista muista rekistereistä sekä kuolleita ja kuolemansyitä koskevat tiedot vuosilta 1981–85. Aineisto oli suurempi kuin Eksy75 ja sisälsi 130 muuttajaa. Saimme entiseen tapaan aineiston yliopiston laskentakeskukseen magneettinauhoilla yksilötasoisena ilman henkilötunnuksia. Varsinainen analyysi alkoi sen jälkeen, kun aineisto oli aggregoitu taulukkomuotoon.

Tutkimusraportti *Eriarvoisuus kuoleman edessä. Sosioekonomiset kuolleisuuserot Suomessa 1971–85* valmistui suunnitellussa aikataulussa ja julkaistiin Tilastokeskuksen Tutkimuksia -sarjassa kesällä 1990. Kanteen Tilastokeskus oli valinnut ankean mustavalkoisen valokuvan, jossa takaa-päin kuvatut vanha nainen ja mies paarustavat matkalaukkuja kantaen hangessa lumisateessa. Tilastokeskuksen graafikko oli suunnitellut kannen neuvottelematta kanssamme. Tilastokeskuksen ja ryhmän välisessä yhteistyösopimuksessa oli mainittu, että julkaisun kansilehdellä mainitaan tutkimuksen suorittajat. Olimme tällä tavoin varmistaneet, että raportti ei olisi anonyymi tilasto-julkaisu kuten John Foxin tekemä julkaisu Englannissa.

Arja Rimpelän kirjoittama osa raportista käsitteli lasten eli 5–14-vuotiaiden kuolleisuutta vanhempien koulutuksen ja sosiaaliluokan sekä perhetyypin mukaan. Alle 5-vuotiaitten ja 16–34-vuotiaitten kuolleisuutta ei hankkeessa tutkittu aineisto-ongelmien vuoksi. Oma osuuteni koski 35–64-vuotiaitten kuolleisuuden muutoksia sosiaaliryhmän, koulutuksen, pääasiallisen toiminnan ja asuinalueen mukaan. Analysoin myös sosiaaliryhmän, koulutuksen ja pääasiallisen toiminnan samanaikaisia vaikutuksia kuolleisuuteen ”loglineaarilla mallilla”. Tuija Martelinin osuus kuvasi 60 vuotta täyttäneiden kuolleisuuden kehitystä koulutusasteen, sosiaaliryhmän, asuinalueen ja pääasiallisen toiminnan mukaan.

Tärkein johtopäätös tuloksista oli se, että sosioekonomisten kuolleisuuserojen kehitys ei vuosina 1971–85 ollut terveystaloudellisten tavoitteiden mukaista. Suhteelliset erot olivat kasvaneet keski-ikäisillä miehillä

vuodesta 1978 lähtien ja pysyneet muissa ryhmissä muuttumattomina. Johtopäätöksissä painotimme sitä, että Terveyttä kaikille vuoteen 2000 -ohjelman tavoitteeksi asetettua kuolleisuuserojen kaventumista ei ole tapahtunut. Näin jällempäin voin ihmetellä johtopäätöksen loogisuutta. Tavoite väestöryhmien välisten terveyserojen kaventamisesta oli asetettu vuosi tutkimuksen kattaman ajanjakson jälkeen.

Tutkimuksen tulokset saivat melkoisesti huomiota. Helsingin Sanomat julkaisi ison jutun, ja myös muut lehdet käsitteivät tuloksia. Ennen jatkotutkimuksia käsittelem kuitenkin Suomen väestötieteen yhdistyksen toimintaa ja sen yhteistyötä suomalaisten ja naapurimaiden väestöntutkijoiden välillä 1980-luvulla.

11 Väestötieteen yhdistys ja sen kansainväliset yhteydet

Suomen ja Pohjoismaiden väestötieteen yhdistykset

Suomen väestötieteen yhdistys perustettiin vuonna 1973 ja liityin sen jäseneksi pian sen jälkeen. Olin yhdistyksen varapuheenjohtajana vuosina 1975–1996, jona aikana puheenjohtajana oli väestötieteen professuurin kilpahakijani Altti Majava. Yhteistyömme sujui mainiosti. 1990-luvun loppuvuodet olin yhdistyksen puheenjohtajana. Yhdistyksen tärkein toimintamuoto on ollut alusta alkaen jokasyksyinen seminaari, joka on järjestetty yhteistoiminnassa sosiologian laitoksen kanssa. Kaksipäiväinen seminaari on pidetty yleensä Helsingin yliopiston Tvrminnen tai Lammim biologisella asemalla. Seminaarin nimitettiin alkuaikoina väestötieteen täydennyskoulutusseminaariksi, sillä useimmat osanottajat toimivat asiantuntijoina tilasto- ja suunnitteluorganisaatioiden tehtävissä. Myöhemmin väestötieteen opiskelijoiden ja jatko-opiskelijoiden osuus kasvoi, ja tapahtumaa alettiin nimittää täydennys- ja jatkokoulutusseminaariksi. Olin virkani puolesta useimmiten seminaarin järjestelytoimikunnan puheenjohtajana, ja johdin seminaaria yhdessä Altti Majavan kanssa.

Seminaareissa on yleensä ollut 30–40 osanottajaa. Seminaarin ansiosta jokseenkin kaikki Suomen väestöntutkijat tuntevat hyvin toisensa. Oman ryhmämme ja Tilastokeskuksen virkamiesten välinen ongelmaton yhteistoiminta on perustunut muun muassa siihen, että olemme tavanneet säännöllisesti myös informaalisissa merkeissä. Seminaaritapoihin kuului, että yhteiskuljetusbussi pysähtyi menomatalla Hangon tai Lammim alkoholiliikkeessä. Niistä hankituilla eväillä seminaarit jatkuivat saunan jälkeen iloisissa merkeissä usein pitkälle aamuyöhön.

Väestötieteen seminaareista tehtiin 1970–80-luvuilla vaatimattomia monistettuja niteitä, joissa esitelmät tai niiden lyhennelmät julkaistiin sellaisenaan. Tuskinpa niitä monikaan luki, mutta esitelmien pitäjät saivat vaivan palkaksi merkinnän julkaisuluetteloihinsa. Yksi syy julkaisujen tekoon oli se, että Suomen Akatemia maksoi tällaistenkin tieteellisten julkaisujen kustannuksia.

Pohjoismainen väestötieteen yhdistys perustettiin aikaisemmin kuin Suomen yhdistys. Sen tärkein toimintamuoto on joka kolmas vuosi järjestettävä konferenssi, josta kansalliset jäsenyhdistykset vastaavat vuorotellen. 1970- ja 1980-luvuilla kokoukset olivat tärkeitä, sillä Euroopan väestötieteen yhdistys alkoi järjestää konferensseja vasta vuodesta 1987 lähtien, ja harvat väestöntutkijat kuuluivat kansainväliseen väestöntutkimuksen liittoon IUSSP:hen. Konferensseissa käytettiin pääasiassa pohjoismaisia kieliä 1990-luvulle saakka. Englanniksi esitelmiä piti vain suomalaisten vähemmistö. Englanti kuitenkin yleistyi. Kun konferenssi vuonna 2008 järjestettiin Suomessa, istunnoissa käytettiin vain englantia.

Pohjoismaisten väestökonferenssien esitelmät julkaistiin kirjoina Scandinavian Population Studies -sarjassa. Ne ilmestyivät usein vuosia konferenssien jälkeen. Vuonna 1986 Gillelejässä Tanskassa järjestetyssä konferenssissa alettiin suunnitella säännöllisesti ilmestyvän englanninkielisen väestötieteen sarjajulkaisun perustamista. Sitä varten perustettiin neljän hengen työryhmä, jossa olin jäsenenä. Suunnitelmat *Nordic Journal of Population Studies* -sarjasta kehittyivät, ja toimituskuntakin nimettiin. Erityisen aktiivisesti julkaisun perustamiseksi toimi Jan Hoem, joka silloin oli Tukholman yliopiston väestötieteen professori. Rahoitusta uskottiin saatavan yhteispohjoismaisista lähteistä. Lisäksi suunnitelmana oli, että kaikkien pohjoismaisten yhdistysten jäsenet tulevat julkaisun tilaajiksi. Tähän ei Tanskan yhdistys myöntynyt, ja hanke raukesi. Ajatus pohjoismaisesta englanninkielisestä julkaisusta ei kuitenkaan kuollut kokonaan. Asiasta on keskusteltu vielä 2000-luvullakin.

Suomen väestötieteen yhdistyksen toiminnassa merkittävä tapahtuma oli Euroopan väestökonferenssi Jyväskylässä vuonna 1987. Sen kansainvälisinä järjestäjäorganisaatioina olivat IUSSP ja Euroopan väestötieteen yhdistyksen (EAPS). Kyseessä oli vuonna 1983 perustetun Euroopan yhdistyksen ensimmäinen yleiskonferenssi. Suomen puolelta järjestäjäorganisaatioina olivat Väestötieteen yhdistyksen lisäksi Tilastokeskus ja Väestöliitto. Altti Majava oli järjestelytoimikunnan puheenjohtaja. Yhdistyksen vastuulla olivat käytännölliset järjestelyt. Ohjelman suunnittelivat yhdessä IUSSP ja Euroopan väestötieteen yhdistys EAPS. Vuonna 2004 Euroopan väestökonferenssi järjestettiin toisen kerran Suomessa.

Suomalais-neuvostoliittolainen väestötieteen yhteistyö

Suomen ja Neuvostoliiton välinen tieteellinen yhteistyö ja tutkijanvaihto oli vilkasta 1980-luvulla. Sosiologian alalla, johon väestötiede luettiin, kymmenkunta yhteistyöryhmää tai -hanketta sai rahoituksen toimintaansa maiden välisen yhteistyösopimuksen ansiosta. Väestötiedettä koskevan sopimuksen osapuolina olivat Suomen väestötieteen yhdistys ja Neuvostoliiton tiedeakatemian sosiologian instituutin demografian osasto. Ensimmäinen suomalais-neuvostoliittolainen seminaari järjestettiin vuonna 1983 Helsingissä. Virallisissa delegaatioissa oli kuusi jäsentä kummastakin maasta, mutta seminaariin osallistui myös muita suomalaisia. Suomen delegaatiota tässä kuten muissakin seminaareissa johti Väestötieteen yhdistyksen puheenjohtaja Altti Majava.

Neuvostoliittolaiset eivät puhuneet englantia, ja keskustelut käytiin tulkin välityksellä. Tulkkina oli Seppo Lallukka, joka teki väestöntutkimuksen liittyvää väitöskirjaa Neuvostoliiton vähemmistökansallisuuksista. Neuvostoliiton delegaation johtaja Leonid Rybakovski ei ollut suorittanut tohtorintutkintoa, mutta nautti epäilemättä puolueen luottamusta. Hän ei osannut englantia, mutta kertoi mielellään vitsejä, joiden kääntämisessä tulkilla oli kova urakka. Rybakovskin bravuuri oli juttu länsimaisista turisteista, jotka kysyivät Moskovan Punaisella torilla poliisilta tietä hotelliinsa ensin englanniksi ja sitten saksaksi ja vielä ranskaksi. Poliisi ei ymmärtänyt, ja turistit jatkoivat etsimistään. Tilannetta seuranneille moskovalaisille poliisi totesi, että tästä sen nyt näette, ettei kielitaidosta ole hyötyä.

Seminaarissa pitämäni kuolleisuutta käsitelleen esitelmän yhteydessä kysyin vierailta kuolleisuuden kehityksestä Neuvostoliitossa. Rybakovski vastasi kertomalla, miten imeväiskuolleisuus oli vallankumouksen jälkeen suuresti alentunut Neuvostoliitossa. Vastaus ei ollut yllättävä, sillä tiesin, että Neuvostoliiton kuolleisuustilastot olivat 1970-luvun alusta lähtien salaista tietoa. Odotustemme mukaisesti seminaari ei tieteellisesti antanut juuri mitään. Osanottomme motiiveina lienee ollut enemmänkin ”ajan henki”, uteliaisuus ja mahdollisuus päästä vastavierailuille Neuvostoliittoon. Seminaarin esitelmät julkaistiin englanniksi Väestötieteen yhdistyksen julkaisuna.

Kun neuvostodelegaatio oli lähdössä takaisin Neuvostoliittoon, veimme Altti Majavan ja Seppo Lallukan kanssa vieraat lähtölounaalle Vaakunan ravintolaan. Vieraat olivat varustautuneet hyvin ja tuoneet mukanaan litran pullon votkaa palanpainikkeeksi. Pikkumainen tarjoilija nappasi pullon pöydältä salamannopeasti.

Toinen symposium järjestettiin Riassa vuonna 1985. Seminaariin osallistui virallisten delegaatioiden lisäksi kymmenen ”tieteellistä turistia” Suomesta ja yli 60 osanottajaa Neuvostoliitosta. Seminaarista laadittu virallinen kuudella allekirjoituksella vahvistettu muistio kuvasi seminaaria seuraavasti: ”Seminaarissa vaihdettiin laajasti mielipiteitä väestönkehityksen alueellisista kysymyksistä SNTL:ssä ja Suomessa. Osapuolet olivat yhtä mieltä siitä, että jatkokäsittelyä ajatellen omaa mielenkiintoa koko joukko tieteellisiä ongelmia. Tämänkaltaiset seminaarit ovat hyvänä perustana kehitettäessä neuvostoliittolaisten ja suomalaisten tiedemiesten välistä yhteistyötä.” Neuvostoliittolainen osapuoli julkaisi seminaarin esitelmät venäjäksi.

Riian seminaarissa tapasimme ensimmäistä kertaa virolaisia ja latvialaisia väestötieteilijöitä. Heidän kanssaan keskustelimme ilman tulkkia englanniksi tai suomeksi. Latvian johtava väestötieteilijä oli Latvian yliopiston väestötieteen professori Peter Zvidrins, joka tuli myöhemmin kolmen kuukauden vierailulle sosiologian laitokselle. Tein hänen kanssaan artikkelin elinajanodotteiden kehityksestä Suomessa, Virossa ja Latviassa 1920-luvulta lähtien. Tutustuin myös Kalev Katusiin, joka oli suorittanut väestötieteen tohtorintutkinnon Moskovassa ja johti kaupunkitutkimuksen laitosta Tallinnassa. Siihen aikaan ei vielä ollut mahdollista suunnitella suoria yhteyksiä Suomenlahden yli, mutta aiheeseen palattiin myöhemmin.

Kolmas seminaari ”Väestö ja yhteiskunnallinen kehitys” järjestettiin Jyväskylässä kesäkuussa 1987 edellä kuvatun Euroopan väestökongressin yhteydessä. Neuvostoliittolaiset osanottajat saivat tilaisuuden osallistua kongressiin sen koko keston ajan. He olivat ensimmäistä kertaa väestötieteen kansainvälisessä kokouksessa.

Varsinainen suomalais-neuvostoliittolainen seminaari kesti vain yhden päivän. Seminaarin avauspuheenvuorossaan Rybakovski lausui, että hänestä oli erityisen mukavaa osallistua tähän seminaariin, koska hänen

ei enää tarvinnut kiemurrella, kun kysyttiin Neuvostoliiton elinajanodotteista. Elettiin Gorbatshovin aikaa, ja tilastot eivät olleet enää salaisia.

Ennen jokaista seminaaria osapuolten edustajat tapasivat ja tekivät kirjallisen sopimuksen seminaarin aiheesta, ohjelmasta ja muista järjestelyistä. Matkustin maaliskuussa 1988 Moskovaan Seppo Lallukan kanssa tekemään sopimusta seuraavasta seminaarista. Jyväskylässä oli seuraavan seminaarin aiheeksi valittu ehdotuksestani ”terveyden, kuolevuuden ja odotettavissa olevan elinajan ajankohtaiset kysymykset”. Pari vuotta aikaisemmin tällainen aihe ei olisi ollut mahdollinen.

Sopimus valmistui ilman ongelmia. Kun sopimuksesta oli löyty kättä päälle, Rybakovski lukitsi salaperäisen näköisenä työhuoneensa oven. Toisella avaimella hän avasi seinäkaapin oven ja otti esiin pullon venäläistä konjakkia. Otettiin sopimuksen kunniaksi. Rybakovski selitti, että Gorbatshovin hallinnon määräysten mukaisesti alkoholin käyttö Tiedeakatemian tiloissa oli ankarasti kiellettyä ja työntekijöitä oli erotettu sen takia.

Neljäs seminaari pidettiin Jaltassa vuonna 1989. Menimme yöjunalla Moskovaan, jonka asemalla isäntäväki otti meidät vastaan. Rybakovski kutsui delegaation miehet kotiinsa aamupalalle. Naiset kutsuttiin naispuolisen kollegan kotiin. Rybakovskilla juotiin vodkaa. Vieraanvaraisuus oli niin aggressiivista, että seurue oli varsin väsynyt, kun puolen päivän aikaan lähdettiin lentokentälle Jaltan matkaa varten. Naisille oli tarjottu teetä.

Kuten aikaisemmin oli sovittu, seminaarin aiheena olivat terveyden ja eliniän sosiaaliset ongelmat. Aiheesta johtui, että suurin osa delegaation yhdeksästä jäsenestä olivat tai olivat olleet jatko-opiskelijoitani (Kimmo Leppo, Veijo Notkola, Hannele Palosuo, Pekka Martikainen ja Helka Hytti). Seminaariin osallistui myös Hilikka Ahonen, tutkimushankeemme yhteistyökumppani Tilastokeskuksesta.

Suomen ja Neuvostoliiton tieteellisen yhteistyön varsinaisena tarkoituksena ei ollut matkustelu ja seurustelu naapurin kanssa, vaan sen odotettiin johtavan yhteisiin tutkimuksiin. Kun ei muitakaan ideoita ollut, ehdotin yhteistutkimuksen aiheeksi alueellisia eroja kuolemansyöttäisessä kuolleisuudessa. Tutkimuksen suunnittelu oli seminaarin ohjelmassa, mutta se ei edennyt kovin pitkälle. Tutkimus päätettiin kuitenkin toteuttaa niin, että minä olisin Suomen puolelta päätutkijana. Lähetin syys-

kuussa 1990 Moskovaan suunnitelman vertailevasta tutkimuksesta, joka koski kuolleisuuden alue-eroja Suomessa ja luoteisessa Neuvostoliitossa. Suomesta oli tarkoitus käyttää läänejä koskevia tietoja. Neuvostoliitosta koottaisiin samat tiedot vastaavankokoisista alueista Leningradin alueelta, Karjalan tasavallasta ja Kuolan niemimaalta. Neuvostoliitto romahti eikä tutkimussuunnitelmaani ole reagoitu.

Suomalais-neuvostoliittolaisella väestötieteen yhteistyöllä oli yksi konkreettinen tulos. Hannele Palosuo tapasi Jaltassa Irina Zhuravlevan ja he päättivät tehdä vertailevan tutkimuksen helsinkiläisten ja moskovalaisten terveystavoista. Tämän tutkimuksen tulokset ilmestyivät Hannelen väitöskirjassa vuonna 2003.

Suomi-Viro-seminaarit

Viroon perustettiin 1980-luvun loppuvuosina väestöntutkimuskeskus joka oli Tallinnan kasvatustieteellisen korkeakoulun ja Teknillisen korkeakoulun yhteinen. Laitoksen johtaja Kalev Katus vieraili sosiologian laitoksella alkuvuodesta 1989 ja piti vierailuluennon Viron väestönkehityksestä ja väestöntutkimuksessa. Saman vierailun aikana sovittiin, että seuraavan vuoden alussa järjestetään Tallinnassa virolais-suomalainen väestöseminaari ja että sitä seuraa toinen seminaari Helsingissä vuonna 1991. Sopimuksen mukaan Virossa seminaarin isäntänä oli vastaperustettu Eestin väestötieteen yhdistys ja Suomessa Väestöliitto, Väestötieteen yhdistys ja sosiologian laitos. Väestöliiton toimitusjohtaja Jouko Hulkko oli hyvin aktiivinen virolais-suomalaisten suhteiden edistämisessä. Väestöliitto ja sitä lähellä oleva Alli Paasikiven säätiö rahoittivat seminaareja.

Ensimmäinen seminaari pidettiin hotelli Virussa Tallinnassa helmikuussa 1990. Seminaarin kielet olivat suomi ja viro ja niiden välillä oli simultaanitulkkaus. Kummankaan delegaation kielitaito ei ollut riittävä englanninkieliseen kokoukseen. Esitelmistä oli kuitenkin käytettävissä seminaarissa kirjalliset versiot englanniksi. Seminaari kesti kolme päivää ja siellä pidettiin lähes 20 esitelmää. Pääaiheina olivat historiallinen väestötiede ja perhedemografia. Koimme seminaarin historiallisena tapahtumana. Viro ei ollut vielä itsenäinen, mutta mahdollisuus järjestää seminaari suoraan ilman valtiollista valvontaa antoi uskoa tulevaan.

Toinen seminaari pidettiin Helsingissä 27.–29. elokuuta 1991. Tämä seminaari oli vielä historiallisempi kuin ensimmäinen. Viro oli julistautunut itsenäiseksi viikkoa ennen seminaaria ja Suomi oli tunnustanut itsenäisyyden pian sen jälkeen. Tunnelma oli innostunut ja juhlallinen, mutta toisaalta jännittynyt. Kukaan ei tiennyt, mitä itsenäisyysjulistuksesta seuraisi ja kuinka kauan itsenäisyys kestäisi. Seminaarin päätösillanvietto oli sosiologian laitoksen tiloissa Franzeniassa. Juhlatunnelma oli korkealla, kun yhdessä iloitsimme Viron vapaudesta, ystävyydestä ja hienosta kesäillasta, joka jatkui Taiteiden yössä.

Seminaarin isäntinä muistamme seminaarin toisestakin syystä. Seminaarin päätösillanviettoa varten olimme hankkineet runsaasti ruokia ja juomia. Ruuat oli sijoitettu kirjaston henkilökunnan sosiaalitalan jääkaappiin. Kun vähän ennen juhlan alkua yritimme ottaa niitä esille, totesimme oven olevan lukossa. Meillä ei ollut avainta, vahtimestari oli kesämökillä, eikä kirjastonhoitajia tavoitettu. Hienon seminaarin juhlallisesta päätöksestä uhkasi tulla pannukakku. Onneksi sentään jo silloin jotkut kaupat olivat auki myös iltaisin. Seppo Koskinen lähti pyörällä ruokakauppaan ja hankki tarjottavia 40 hengelle. Ilta oli täpärästi pelastettu. Myös jääkaappi saatiin myöhemmin auki.

Muita suomalais- virolaisia seminaareja ei järjestetty, mutta Pohjoismainen väestötieteen yhdistys kutsui balttilaisia väestöntutkijoita vuonna 1992 pidettyyn symposiumiin. Ruotsalaiset järjestäjät hoitivat vieraita huonosti, sillä heidän mukanaoloonsa ei kiinnitetty juuri mitään huomiota. Yksi rinnakkaisistunto oli omistettu Baltian demografialle. Siihen osallistuivat vain balttilaiset osanottajat ja osa suomalaisista. Tästä huolimatta Baltian maiden väestötieteen yhdistykset toivoivat voivansa tulla jäseniksi Pohjoismaiseen väestötieteen yhdistykseen. Suomen yhdistys esitti asian pohjoismaisen yhdistyksen johtokunnalle. Kaikki muut maat vastustivat. Balteja ei haluttu mukaan, koska yhdistyksen järjestämien tilaisuuksien kieleksi ei haluttu englantia. Jouduin kertomaan päätöksen Kalev Katusille. Hän koki balttien torjumisen loukkaukseksi ja sanoi, että he kääntyvät sitten periferiasta Eurooppaan päin.

Suomen ja Viron väestöntutkijoiden yhteydet eivät kuitenkaan katkenneet. Kalev Katusin lähin työtoveri Andres Vikat aloitti Alli Paasikiven Säätiön tukemana väestötieteen jatko-opinnot sosiologian laitoksella. Hän oli suorittanut loppututkinnon taloustieteissä Tallinnan tek-

nillisessä korkeakoulussa. Hän kuului siihen sukupolveen, joka oli lapsesta saakka katsonut Suomen television ohjelmia, ja osasi suomenkieltä täydellisesti. Hänen väitöskirjansa *Family formation in Estonia* valmistui vuonna 1994 ja nopeammin kuin kenenkään suomalaisen oppilaani. Eriytyisen lämminhenkinen karonkka pidettiin Tallinnassa.

Kalev Katus osallistui elokuussa 2008 Pohjoismaiseen väestötieteen symposiumiin, jonka Suomen väestötieteen yhdistys järjesti Helsingin Vuosaaressa. Symposiumin juhlaillallinen oli kokouksen toiseksi viimeisenä iltana. Olin illallisella Kalev Katusin pöytänaapurina, ja muistelimme menneitä ja juttelimme koko illallisen ajan. Kalev piti oman esitelmänsä seuraavana aamupäivänä. En ollut silloin paikalla. Kuulin kuitenkin pian, että hän oli menettänyt tajuntansa kesken esitelmää ja hänet oli viety ambulanssilla sairaalaan. Neljän päivän kuluttua tuli suruviesti: Kalev oli menehtynyt aivoverenvuotoon. Osallistuin seuraavalla viikolla hänen muistotilaisuuteensa Tallinnan yliopistossa.

Tutkimustyön ammatillistuminen ja kansainvälistyminen

12 Tutkimushankkeet, rahoitus ja tutkijat 1990-luvulla

Tutkimushankkeet, Väestöntutkimuksen yksikkö ja tutkijat

Vuosien 1988–90 Sosioekonomiset kuolleisuuserot -hankkeella oli lääketieteellisen toimikunnan asettama seurantaryhmä, jonka jäseninä olivat muiden muassa sosiaalihalituksen pääjohtaja Vappu Taipale ja Kansanterveyslaitoksen ylijohtaja Jussi Huttunen. Ryhmän viimeisen kokouksen pöytäkirjan mukaan seurantaryhmä katsoi tutkimushankkeen työn olleen tuloksellista ja edistyneen erinomaisesti. Se piti välttämättömänä, että tutkimusta jatketaan entisen laajuisena.

Teimme keväällä 1990 suunnitelman kolmevuotiselle tutkimukselle ”Sosiaaliset tekijät, terveys ja kuolleisuus”. Sen yhtenä tavoitteena oli jatkaa kuolleisuuden sosioekonomisten erojen seurantaa ja julkaista niitä koskevia tuloksia yhteistoiminnassa Tilastokeskuksen kanssa. Suunnitelman mukaan ”tarkoituksena ei ole, että tutkimusryhmä alkaisi tuottaa jatkuvasti kuolleisuuseroja koskevia tietoja. Sen vuoksi tuli pyrkiä siihen, että tällaisten tietojen tuottaminen ja julkaiseminen tulisi myöhemmin osaksi Tilastokeskuksen jatkuvaa tilastotuotantoa.” Tätä tavoitetta ei ole toistaiseksi saavutettu, vaan seurantatietoja tuotetaan edelleenkin sosiologian laitoksen Väestöntutkimuksen yksikössä. Sosioekonomisten

kuolleisuuserojen seurannan ohella tutkimuksen tarkoituksena oli tehdä aineistosta sosiodemografisia ja terveydensosiologisia erityistutkimuksia, joista kullakin on omat tavoitteensa.

Akatemia oli ottanut 1980-luvun lopulla käyttöön tutkimusohjelmat uutena rahoitusmuotona, jolla voitiin ohjata varoja tärkeinä pidettyjen aiheiden tutkimukseen. Yksi ensimmäisistä tutkimusohjelmista oli Terveyttä kaikille vuoteen 2000 -ohjelma, josta saimme rahoituksen kolmevuotiseen tutkimukseen. Rahoitus jatkui samansuuruisena kuin edellisenä kolmevuotiskautena ja sisälsi muun muassa määrärahan kolmen henkilön palkkaukseen. Myös sopimusta yhteistyöstä Tilastokeskuksen kanssa jatkettiin.

Olin valtiotieteellisen tiedekunnan dekaanina vuosina 1987–90. Kauteni lähestyessä loppua ilmoitin, että en ole käytettävissä toiselle kaudelle. Hallintotehtävät eivät olleet vastenmielisiä, mutta oltuani yhden kauden varadekaanina ja yhden kauden dekaanina ja lisäksi muissa tehtävissä olin mielestäni tehnyt kohtuullisen osuuden yliopiston hallinnosta. Vapauduin kesällä 1990 hallintotehtävistä ja samaan aikaan myös opetuksesta, kun sain varttuneen tieteenharjoittajan apurahan seuraavaksi lukuvuodeksi. Lähtöni yliopiston hallinnosta oli komea. Yliopisto vietti perustamisensa 350-vuotisjuhlaa, ja sain osallistua yliopiston järjestämiin juhallisuuksiin Helsingissä ja Turussa, valtiotieteellisen tiedekunnan promoottiotilaisuuksiin ja kansainvälisen rehtorien liiton kokoukseen.

Keväällä 1990 ilmoittauduin ehdokkaaksi Akatemian tutkijaprofessorin virkaan kaudelle 1991–96. Työsuunnitelma tuli ensimmäistä kertaa laatia englanniksi. Suunnitelman tärkein osa koski tutkimusta ”Sosiaalisten tekijöiden vaikutukset väestöjen terveyteen ja kuolleisuuteen”. Sen tarkoituksena oli jatkaa kuolleisuuserojen muutoksia ja niihin vaikuttavien tekijöiden tutkimusta sekä osallistua kansainvälisiin kuolleisuutta koskeviin tutkimuksiin. Toinen pienempi tutkimus koski kaupunkien väestönkehitystä ja siihen vaikuttavia tekijöitä. Se oli sosiologian laitoksen osuus kolmevuotisesta monitieteisessä tutkimuksesta ”Yhdyskuntien tuleva kehitys”, jota Akatemian ympäristötieteellinen toimikunta rahoitti.

Yhteiskuntatieteellinen toimikunta pyysi lausunnot hakemuksestani kahdelta ulkomaiselta ja yhdeltä kotimaiselta asiantuntijalta. Tämä oli tietääkseni ensimmäinen kerta, kun Akatemia pyysi hakemuksestani ulkopuolisen lausunnon. Vapaamuotoiset lausunnot lähetettiin tiedokseni.

Ne koskivat vain omaa hakemustani ilman vertailua muihin. Lausunnoista ilmeni myös niiden tekijät. Kaikki lausunnot puolsivat nimittämistäni tutkijaprofessoriksi.

Yhteiskuntatieteellinen toimikunta asetti minut ensimmäiselle ehdokassijalle, mutta tieteen keskustoimikunnan tekemässä päätöksessä jäin varasijalle. Varttuneen tutkijan kauteni päättyi heinäkuussa 1991 ja palasin professorinvirkaani. Syyskuussa tuli kuitenkin tieto, että saan nimityksen virkaatekeväksi tutkijaprofessoriksi seuraavan vuoden heinäkuuhun saakka. Kuolemantapauksen vuoksi yksi tutkijaprofessori oli vapautunut, ja nousin varasijalta virkaatekeväksi. Keväällä 1992 sain nimityksen ”varsinaiseksi” tutkijaprofessoriksi vuoden 1996 heinäkuuhun saakka. Tutkijaprofessorina sain ryhmällemme rahoitusta vuosiksi 1994–1997 suunnilleen samansuuruisena kuin edellisellä kolmivuotis-kaudella. Vuonna 1995 tutkijaprofessorien virkanimike muuttui akate- miaprofessoriksi.

Väestöryhmien välisiä terveys- ja muita hyvinvointieroja pidettiin 1990-luvun lopulla – ehkä osittain ryhmämme tulosten ansiosta – niin tärkeinä, että Suomen Akatemia perusti aihetta koskevan tutkimusohjelman. Kansanterveyslaitoksen tutkijaksi siirtynyt Seppo Koskinen oli yksi ohjelman suunnittelijoista. Ohjelman koordinaattorina oli lääketieteellinen sosiologian apulaisprofessori Eero Lahelma, jonka väitöskirjatyötä olin ohjannut. Ryhmämme sai ohjelmasta rahoituksen vuosille 1998–2000 tutkimukseen ”Väestöryhmien välisten kuolleisuuserojen ja niiden muutosten syyt”. Rahoitus kattoi neljän henkilön palkkakulut kolmen vuoden ajaksi. Se oli suurin ryhmälleni myönnetty tutkimusmääräraha urani aikana. Sain lisäksi lukuvuodeksi 2000–01 varttuneen tutkijan määrärahan tutkimuksen tulosten raportointia varten. Lisäresurseja tutkimukselle toi Väestö, terveys ja elinolot -tutkijakoulu, josta kaksi ryhmän jäsentä sai rahoitusta tohtoriopintoihin.

Ryhmän tutkijat olivat 1990-luvun pääosin samoja kuin 1980-luvun lopussa. Tuija Martelin oli ryhmässä vuoteen 1999, jolloin hän siirtyi Kansanterveyslaitoksen tutkijaksi. Seppo Koskinen osallistui tutkimukseen väestötieteen assistenttina ja lääketieteellisen toimikunnan assistenttina vuoteen 1995, jolloin hän siirtyi Kansanterveyslaitokseen. Hän oli kuitenkin edelleen myös ryhmän jäsenenä. Pekka Martikainen oli vuosina 1990–93 Lontoon yliopistossa väestötieteen tohtoriopiskelijana ja

palasi sitten ryhmän tutkijaksi. Markku Javanainen oli ryhmän jäsenenä vuoteen 1993 ja palasi sen jälkeen yliopiston laskentakeskukseen. Arja Rimpelä ja Veijo Notkola osallistuivat sosioekonomisen kuolleisuuserojen muutoksia koskeviin töihin. Tiina Pensola sai pro gradu -työnsä valmiiksi, jatkoi työtään tutkimusavustajana ja myöhemmin väitöskirjantekijänä. Soili Savelasta oli tullut Tilastokeskuksessa yliaktuaari. Hän osallistui edelleen projektin työkokouksiin ja huolehti Eksy-aineistoon liittyvistä töistä Tilastokeskuksessa. Tutkimuksiin osallistui myös tutkimusavustajia, -harjoittelijoita ja pro gradu -työn tekijöitä. Heitä olivat muun muassa Marika Jalovaara ja Pia Mäkelä, jotka väittelivät myöhemmin. Yksi pitkäaikainen tutkimusavustaja oli Jari Hellanto, joka siirtyi myöhemmin Tilastokeskukseen ja huolehti Soili Savelan jälkeen Eksy-aineistoihin liittyvistä tehtävistä siellä.

Akatemian rahoitus kattoi pääosan tutkimusryhmän palkka- ja toimintakuluista, mutta saimme rahoitusta myös muun muassa Sosiaali- ja terveystieteiden ministeriön terveyden edistämisrahoista, Alkoholitutkimussäätiöltä ja Väestö, terveys ja elinolot -tutkijakoulusta. Ryhmän työlle oli siten 1990-luvulla varsin hyvät taloudelliset edellytykset.

Sosiologian laitoksen tutkimustilat ja samalla ryhmämme siirtyivät vuonna 1991 Helsinginkadulta Hämeentielle samaan rakennukseen, jossa Suomen Akatemian toimitilat olivat. Muuton yhteydessä sain ensimmäisen henkilökohtaisen tietokonepäätteeni. Sillä pystyin olemaan yhteydessä yliopiston laskentakeskuksen tietokoneeseen ja käsitellä tekstiä. Teksti tulostettiin yhteisellä printterillä. Sähköpostia ja internetiä ei vielä käytetty.

Hämeentien sosiologian laitoksen tutkimustiloissa yhteisöllisyys oli alkuaikoina vahvaa. Iltapäivisin kokoontuttiin kahvitauolle, jolloin väitöskirjaa tekevä Arto Noro luki ääneen Iltasanomien päivän kymmenen kysymystä. Kahviseuraa yritti vastata niihin. Myöhemmin tupakointi laitoksen tiloissa kiellettiin. Seurauksena oli se, että tupakoitsijat siirtyivät Akatemian ruokalan yhteydessä olevaan tilaan omalle kahvitauolleen ja yhteisöllisyys rikkoutui. Omassa ryhmässämme kukaan ei tupakoinut eikä tupakointikysymys aiheuttanut ongelmia. Vuonna 1995 muutimme laitoksen muiden tutkijoiden kanssa Aleksanterinkatu 7:n tiloihin ja sieltä vuonna 1996 nykyisiin tiloihin Unioninkatu 35:een.

Ryhmämme oli hyvin kiinteä – muut laitoksen tutkijat saattoivat ehkä pitää meitä eriseuraisina. Tutkimuksistamme oli vaikea keskustella muiden kanssa, koska aiheemme ja menetelmämme olivat aivan erilaisia kuin muilla. Ryhmän sisällä vuorovaikutus oli tiivistä, koska yhteisten aineistojen suunnittelu ja käyttö edellytti jatkuvaa neuvottelua.

1990-luku oli tutkimusedellytysten kannalta parasta aikaa urallani. Olin viiden vuoden tutkijaprofessorikauden lisäksi virkavapaalla kaksi vuotta varttuneen tieteenharjoittajan apurahalla. Professorinvirkaani hoidin siten vain kolmena vuotena.

Väestöntutkimuksen yksikön perustaminen

Suomen Akatemian ja Tilastokeskuksen kanssa tehdyssä tutkimussopimuksessa olimme osapuolena nimellä ”Väestötieteen tutkimusryhmä”. Tätä termiä ei kuitenkaan käytetty muuten. Puhuimme keskenämme vain ”projektista”. Vuonna 1993 syntyi kuitenkin Väestöntutkimuksen yksikkö – Population Research Unit (PRU). Tämä nimitys esiintyi ensimmäisen kerran valtiotieteellisen tiedekunnan dekaanin Klaus Helkaman lähettämässä kirjeessä Helsingin yliopiston hallintovirastolle. Hallintovirasto oli pyytänyt tietoja väestötieteen opetuksesta ja tutkimuksesta tiedekunnassa. Laadin ehdotuksen kirjeestä Helkaman pyynnöstä.

Taustana asialle oli Lapsen ääni -nimisen yhdistyksen toimeliaisuus. Yksi yhdistyksen tavoitteista oli se, että lasten vanhemmat saisivat äänestää myös alaikäisten lastensa puolesta. Yhdistyksen oli perustanut puolustusministeriön eläkkeelle jäänyt kansliapäällikkö, kenraali Aimo Pajunen. Yhdistys oli kääntynyt opetusministeriön puoleen ja kiinnittänyt huomiota Suomen väestökysymykseen ja sitä koskevaan tutkimustyöhön ja opetukseen. Yhdistys oli huolissaan siitä, että liian pieni syntyvyys johtaisi väestön vähenemiseen niin, että vuonna 2100 Suomessa olisi vain kolme miljoonaa asukasta. Yhdistyksen arvion mukaan Suomessa ei tuolla väkiluvulla voitaisi pitää yllä kunnon infrastruktuuria, eikä harjoittaa riittävästi taloudellista toimintaa. Yhdistys valitti sitä, ettei väestökysymyksestä oltu yhteiskunnallisessa elämässä juurikaan keskusteltu eikä koulussa kiinnitetty asiaan huomiota. Maassa oli vain yksi väestötieteen

professori, ja alan tutkimustoiminta yliopistoissa ja korkeakouluissa vähäistä.

Edellä mainitussa dekaanin puolesta laatimassani kirjeessä hallintovirastolle kuvattiin sosiologian laitoksen väestötieteellistä tutkimusta, jota tekivät silloin ryhmämme lisäksi vt. professori Veijo Notkola ja assistentti Kari Pitkänen. Kirjeessä mainittiin myös, että väestötieteen opetusta ja tutkimusta kehitetään entistä laajemmissa puitteissa. Institutionaalinen pohja kehittämistyölle luodaan muodostamalla laitoksella toimivista tutkimushankkeista Väestöntutkimuksen yksikkö.

Vähän myöhemmin tein tiedekunnan kehitysuunnitelmaa varten esityksen Väestöntutkimuksen yksikön perustamisesta. Sen loppuponsi oli vaisu: ”Yksikön perustaminen ei vaadi yliopistolta erityisvoimavaroja, eikä yksikköön perusteta virkoja tai toimia.” Tiesin, että erityisesti silloisissa laman oloissa erityisresurssien saaminen ei olisi mahdollista. Tiedekunta ei reagoinut mitenkään esitykseeni, mutta yksikön perustamisella oli mielestäni riittävä hallinnollinen pohja, kun se oli mainittu jo dekaanin kirjeessä opetusministeriölle. Katsoimme yksikön perustetuksi ja aloimme käyttää yksikön nimeä osoitteemme osana. Teimme myös oman kirjelomakkeen. Halusimme esiintyä väestötieteilijöinä, emmekä sosiologeina, erityisesti julkaisuissa ja osallistuessamme kansainvälisiin kokouksiin.

Opetusministeriön yliopistoilta saamat vastaukset Lapsen ääni -yhdistyksen kirjeeseen eivät johtaneet konkreettisiin toimiin. Ilmeisesti asia kuitenkin pysyi vireillä, sillä keväällä 1995 opetusministeriö antoi Hannu Uusitalolle tehtäväksi kartoittaa väestöntutkimuksen tilaa ja tehdä ehdotuksia tutkimuksen kehittämistä. Allardtin ryhmässä väitellyt Uusitalo oli ollut seuraajani Kauppakorkeakoulun sosiologian apulaisprofessorina ja siirtynyt sieltä Eläketurvakeskuksen tutkimusjohtajaksi. Uusitalo laati muistion ”Väestötutkimus Suomessa – kartoitus ja ehdotuksia toimenpiteistä”. Hän ehdotti, että niukkojen voimavarojen käytön tehostamiseksi niitä pitäisi keskittää Helsingin yliopiston väestötieteen oppituolin ja sen ympärille syntyneen Väestöntutkimuksen yksikön yhteyteen. Opetusministeriö rahoitti Väestöliiton Väestöntutkimuslaitosta vuosittain 700 000 markan (nyk. n. 150 000 euroa) toiminta-avustuksella. Uusitalo esitti, että tämä rahoitus siirrettäisiin vähitellen kolmen-viiden vuoden

siirtymäkauden jälkeen yliopistolliselle väestöntutkimukselle ja että näillä varoilla perustettaisiin professorin ja yliassistentin virka.

Valtiotieteellinen tiedekunta kannatti lausunnossaan Uusitalon ehdotusta ja piti toivottavana, että päätökset asiasta voitaisiin tehdä mahdollisemman pian. Myös yliopiston konsistori piti ehdotusta kannatettavana ja esitti, että se otettaisiin esille samana keväänä opetusministeriön kanssa käytävissä tulosneuvotteluissa. Yliopisto piti lausunnossaan aiheellisena mainita, että väestöennusteita pitäisi käyttää enemmän hyväksi korkeakoulupoliittisessa päätöksenteossa. Opetusministeriön käyttämä ennuste ei yliopiston käsityksen mukaan tukenut korkeakoulujen mitoittamiseen ja alueelliseen jakautumiseen liittyviä suunnitelmia. Opetusministeriö ei toteuttanut Uusitalon ehdotusta, eikä Väestöntutkimuslaitoksen resursseja siirretty Väestöntutkimuksen yksikölle.

Väestöntutkimuksen yksikkö - Population Reseach Unit, PRU elää ja voi hyvin. Sen johtajana on Pekka Martikainen, joka nimitettiin jälkeeni väestötieteen professoriksi. Syksyllä 2011 sen henkilöstöön kuului seitsemän väitellyttä tutkijaa tai opettajatutkijaa ja yhdeksän tutkijakoulutettavaa (<http://blogs.helsinki.fi/populationru>). Yksikön julkaisuluettelo vuosilta 1993 - 2010 sisältää yli 400 nimikettä, joista yli 90 prosenttia oli englanninkielisiä.

Julkaisemistapa uudistuu

Vapauduttuani muista tehtävistä minulla oli aikaa tutkimusryhmän johtamiseen ja omaan tutkimustyöhön. Ryhmän toiminta tuli entistä organisoidummaksi. Aloimme pitää säännöllisesti projektikokouksia, joissa suunniteltiin ryhmän toimintaa: työnjakoa, aineiston käsittelyä, osallistumista tieteellisiin kokouksiin, tutkimusten julkaisua ja muita kysymyksiä. Kokouksista laadittiin muistiot.

Yleistavoitteeksi ryhmän tutkimustyölle asetimme hyvän kansainvälisen tason saavuttamisen. Pohdimme muun muassa sitä, miten tutkimus-temme tuloksia pitäisi julkaista. Erään kokousmuistion mukaan ”tasapainoilemme sosiologian, demografian ja epidemiologisen lääketieteen julkaisukäytäntöjen välissä”. Yleensä suomalaiset sosiaalitutkijat pitivät monografiaa arvokkaimpana julkaisutapana. Kansanterveystieteessä, ku-

ten yleensäkin lääketieteessä, tulokset pyrittiin julkaisemaan artikkeleina kansainvälisissä tieteellisissä aikakauslehdissä. Väestötieteessä näiden julkaisutapojen ohella arvostettiin hyvin toimitettuja kokoomateoksia. Totesimme, että laitos- tai vastaavissa pääasiassa monistettuina julkaisuja tutkimuksia ei – vaikka ne olisivat englanninkielisiä – sisällytetä kansainvälisiin julkaisutietokantoihin eikä niitä lueta eikä niihin viitata Suomen ulkopuolella, vaikka ne meillä arvioitiin meriitteinä muun muassa viranhaussa. Päätimme, että emme seuraa Allardtin vertailevan sosiologian tutkimusryhmän mallia emmekä perusta omaa julkaisusarjaa. Emme myöskään perustaneet Working papers -sarjaa, koska laitoksen vastaavasta sarjasta saatu kokemus oli osoittanut, että vastoin tarkoitusta työpapereista ei yleensä myöhemminkään tullut varsinaisia artikkeleita.

Päätimme tähdätä julkaisemisessa ensisijaisesti kansainvälisiin vertaisarviointia käyttäviin tieteellisiin aikakauslehtiin eli referee-julkaisuihin. Pidimme kuitenkin myös suomenkielisiä julkaisuja tarpeellisina, koska tuloksemme oli tarkoitettu käytettäväksi myös Suomea koskevassa terveyspoliittisessa keskustelussa ja suunnittelussa. Päätimme kuitenkin välttää monistettuja sarjoja ja julkaista suomalaisissa lehdissä kuten Sosiaalilääketieteellinen aikakauslehti ja Lääkärilehti.

Tiesimme ennestään, että tieteelliset julkaisusarjat nauttivat erilaista arvostusta. Kun perehdyimme asiaan tarkemmin, selvisi myös, että tälle arvostukselle oli kvantitatiivinen mittaluku, ”impact factor”, joka kuvasi sitä miten usein lehden artikkeleita oli siteerattu. Aloimme ottaa impact factor -lukuja huomioon tarjotessamme artikkeleita julkaistavaksi. Artikkelien julkaisufoorumeista totesimme, että tuloksemme eivät sovi yleissosiologisiin julkaisuihin. Myös väestötieteellisten lehtien, kuten brittiläisen Population Studies -lehden kannalta tutkimuksemme olivat jonkin verran marginaalisia, koska emme käsitelleet tavanomaisia demografisia tutkimuskysymyksiä. Parhaiten julkaisukanaviksi näyttivät sopivan kansanterveystieteelliset, epidemiologiset sekä terveydensosiologiset lehdet. Korkean impact- pistemäärän yleislääketieteelliset lehdet kuten Lancet ja British Medical Journal eivät näyttäneet aivan mahdolltomilta. Pekka Martikainen oli jo saanut julkaistuksi BMJ:ssä pro gradu -työhönsä perustuvan artikkelin työttömyyden vaikutuksesta kuolleisuuteen.

Noudatimme pohdintojemme tuloksia. Vuosina 1993–2003 Väestöntutkimuksen yksikön julkaisuluetteloon sisältyy noin 60 Eksy- aineistoon

perustuvaa tieteellistä alkuperäisartikkelia, joissa ensimmäisenä tekijänä on joku ryhmän jäsenistä. Näistä artikkelista 39 on julkaistu kansainvälisissä tieteellisissä julkaisusarjoissa, kahdeksan kansainvälisissä kokoomateoksissa ja muut 13 suomalaisissa julkaisuissa. Jakson aikana emme julkaisseet mitään sosiologian laitoksen tai muissa vastaavissa sarjoissa.

Tarjosimme artikkeleitamme useimmiten kansanterveystutkimuksen ja epidemiologian lehtiin. Niiden impaktipisteet olivat väestötieteen julkaisuihin verrattuna korkeita, ja tutkimusaiheemme sopivat niihin. Ottaen huomioon, että ryhmästäme vain Seppo Koskisella oli tausta lääketieteessä ja epidemiologiassa, oli yllättävää, miten helposti artikkeleita hyväksyttiin niihin. American Journal of Public Health -lehdessä julkaistiin kuusi ja Social Science and Medicine ja Journal of Epidemiology -lehdissä kummassakin neljä. Yleislääketieteen lehdissä Lancet ja British Medical Journal saimme julkaistuiksi yhteensä kolme artikkelia. Marika Jalovaa-
ran avioeroja käsitelleet väitöskirja-artikkelit ilmestyivät kaikki väestötieteellisissä sarjoissa, mutta ryhmän muiden jäsenten kuolleisuutta koskevista artikkeleista vain kolme.

Julkaisutapojen muutosta voi kuvata vertaamalla edellä esitettyjä tietoja omaan julkaisuluettelooni samanpituisella jaksolla vuosina 1982–92. Tänä aikana vain kaksi artikkelia, joiden päätekijä olin, ilmestyi kansainvälisissä referee-lehdissä: sepelvaltimotautikuolleisuuden alue-erojen syitä koskenut artikkeli European Journal of Population -lehdessä ja kuolleisuuden alue-erojen ja sosioekonomisten erojen kehitystä koskenut artikkeli International Journal of Health Science -lehdessä vuonna. Tänä aikana pääosa englanninkielisistä julkaisuistani ilmestyi kokoomateoksissa, jotka useimmiten perustuivat tutkimusprojektien tai seminaarien tuloksiin. Kokoomateoksista osa oli hyvin toimitettuja kirjoja, kuten John Foxin *Health Inequalities in European countries* ja osa surkeita tekeleitä, kuten CICRED-verkoston ja suomalais-neuvostoliittolaisten seminaarien tuotokset. Osa englanninkielisistä julkaisuistani ilmestyi 1980-luvulla *Väestöntutkimuksen vuosikirjassa*, jossa ei siihen aikaan ollut vertaisarviointia. Suomenkielisiä artikkeleita julkaisin eniten Sosiaalilääketieteellisessä aikakauslehdessä.

Työ- ja julkaisutapojen muutos näkyy selvästi PRU:n julkaisuluettelossa. Siihen sisältyy 56 julkaisua vuosilta 1994–96. Niistä yhden tekijän julkaisuja on 30, kahden tekijän 14 ja lopuissa on useampi kuin kaksi te-

kijää. Vuosilta 2007–09 on luettelossa 85 julkaisua, joista vain kolmella on yksi tekijä, kymmenellä kaksi tekijää ja muilla on useampi kuin kaksi tekijää. Vuosien 1994–97 julkaisuista kolmasosa on suomenkielisiä, kun taas vuosina 2007–2009 suomenkielisiä julkaisuja on alle kymmenen prosenttia.

Ryhmämme alkuaikojen kokouksissa käsiteltiin tieteellisten artikkelien kirjoittamista tutustumalla eri julkaisusarjojen kirjoittamisohjeisiin ja kirjoittamisoppaisiin. Sosiologiassa artikkeleiden kirjoittamisavasta ei ollut kovin selviä sääntöjä. Elaboration analyysiperinteeseen kuului, että tuloksia pohdittiin samalla kun niitä esitettiin. Analyysin etenemistä koskevia päätöksiä voitiin tehdä sitä mukaa kuin tuloksia saatiin. Kansanterveyslaitteellisilla artikkeleilla oli jokseenkin aina sama rakenne: johdanto, aineisto ja menetelmät, tulokset, pohdinta. Vasta pohdintaosassa havainnot saivat tulkita. Aloimme seurata tätä käytäntöä ja opettaa sitä jatkokoulutusseminaarissa muillekin. Olin tutustunut siihen tosin jo aikaisemmin. Olin 1980-luvun alkupuolella toisena Matti Rimpelän ohjaajana, kun hän teki väitöskirjaa tupakoinnin aloittamisesta Tampereen yliopiston lääketieteelliseen tiedekuntaan. Hän käytti kyselyaineistoa. Neuvoin häntä käyttämään elaborointia ja pohtimaan tuloksia sitä mukaa kuin ne tulivat esille. Pääohjaajana oli Tampereen yliopiston biostatistiikan professori Matti Hakama, joka sanoi, että tällainen ei tule kysymykseen lääketieteen väitöskirjassa.

Sosiologiassa yleinen käytäntö oli se, että tutkimusraportilla, artikkelilla tai kirjalla oli yksi tekijä. Tämä johtui osittain siitä, että tutkimusryhmät olivat vielä 1990-luvullakin harvinaisia. Ainoa ennen meitä sosiologian laitoksella toiminut varsinainen tutkimusryhmä oli ollut Erik Allardtin Vertailevan sosiologian tutkimusryhmä, jonka aineistona oli neljää Pohjoismaata käsittävä haastatteluaineisto. Tutkimuksen pääraportin *Hyvinvoinnin ulottuvuudet* -kirjan tekijänä oli Erik Allardt yksin. Vastaavasti ryhmän aineistosta tehdyissä muissa julkaisuissa näyttää mainitun tekijänä vain se tai ne, jotka olivat kirjoittaneet julkaisun tai osan siitä, mutta ei tutkimusryhmän johtajaa eikä muita aineiston keruuseen tai analyysin osallistuneita. Omissa julkaisuissani olin yleensä noudattanut sosiologian käytäntöä, ja tekijöinä mainittiin ne, jotka olivat osallistuneet julkaisun kirjoittamiseen.

Kansanterveystieteen ja epidemiologian tekijyyttä koskevat käytännöt olivat erilaisia kuin sosiologiassa. Julkaisujen tekijöitä oli jokseenkin aina useita. Heihin laskettiin sellaisetkin, jotka eivät olleet kirjoittaneet mitään, mutta olivat jollain tavoin osallistuneet aineiston keräämiseen tai analyysiin. Tutkimusryhmän johtaja näytti yleensä olevan tekijäluettelon viimeisenä. Sama käytäntö oli myös artikkeliväitöskirjojen osatöissä, joissa työn ohjaaja ja muita ryhmän jäseniä oli tekijöinä.

Käsittelimme tekijäkysymystä projektikokouksissa, mutta muistiinpanoistani ei selviä, teimmeko asiasta jonkin päätöksen. Käytäntö ryhmän omilla julkaisuilla seurasi kuitenkin alkuaikoina enimmäkseen sosiaalitieteiden perinnettä. Myöhemmin käytäntö lähestyi kansanterveystieteen tapoja. Tällöin hyväksi tavaksi tuli se, että samalla kun uudesta tutkimuksesta alettiin keskustella, sovittiin ketkä ovat julkaisun tekijöitä.

Työ- ja julkaisutapojen muutos näkyi selvästi PRU:n julkaisuluettelossa. Vuosien 1994–96 56 julkaisusta yhden tekijän julkaisuja on 30, kahden tekijän 14 ja useamman kuin kahden tekijän 12. Vuosilta 2007–09 julkaisuluettelossa 85 julkaisua, joista vain kolmella on yksi tekijä, kymmenellä kaksi tekijää ja lopuilla useampi kuin kaksi tekijää. Vuosien 1994–97 julkaisuista kolmasosa on suomenkielisiä, kun taas vuosina 2007–2009 suomenkielisiä julkaisuja on seitsemän eli alle kymmenen prosenttia.

Väestö, terveys ja elinolot -tutkijankoulutusohjelman perustaminen

Sosiologiassa oli 1980-luvun puoliväliin saakka voimassa samat jatkotutkintoja koskevat vaatimukset kuin ne, joiden mukaan olin suorittanut liseniaatin tutkinnon ja väitellyt tohtoriksi. Liseniaatintutkintoon kuului kolme osaa: liseniaattikuulustelu, liseniaattiseminaari ja sivuaineen laudatur-arvosana. Näistä vain liseniaattiseminaaria voi pitää varsinaisena tutkijakoulutuksena. Tohtoriksi väittelemisen edellytyksenä oli vain liseniaatintutkinto. Varsinaisesta tutkijakoulutuksesta ei sen vuoksi ollut juurikaan kysyntää eikä tarjontaa. Filosofisten ja yhteiskuntatieteellisten aineiden tutkinnonuudistuksen (FYTT) yhteydessä 1980-luvun puolivälissä vaatimuksia muutettiin niin, tohtorintutkinnossa sivuaineen laudatur-opinnot voitiin korvata oman tutkimusalan jatko-opinnoilla. So-

siologiassa ei kuitenkaan järjestetty säännönmukaista jatko-opetusta, ja useimmat suorittivat tohtorintutkinnon sivuaineen laudatur-opinnoilla.

Tutkijankoulutuksen puutteet tulivat keskustelun kohteeksi. Tilanteen korjaamiseksi Suomen Akatemia alkoi myöntää määrärahoja valtakunnallisten jatkokoulutuskurssien järjestämistä varten. Vuoden 1991 sosiologipäivillä pidetyssä perinteellisessä sosiologian professorien kokouksessa päätettiin järjestää ensimmäinen tällainen kurssi sosiologian alalla. Minut nimettiin kurssin suunnitteluryhmän puheenjohtajaksi, ja kurssin aiheeksi sovittiin yleisen lineaarisen mallin käyttö sosiologisessa tutkimuksessa. Tilastolliset menetelmät olivat olleet sosiologiassa poissa muodista 1960-luvun jälkeen. Tästä huolimatta kurssille oli huomattavasti enemmän pyrkijöitä kuin ne kaksikymmentä, jotka sille voitiin ottaa.

Vuonna 1993 pidettiin Tampereella kokous, johon oli kutsuttu edustajat yliopistojen sosiaalitieteellisistä laitoksista. Tässä kokouksessa perustettiin sosiaalitieteiden valtakunnallinen jatko- ja tutkijankoulutusohjelma (SOVA). Sen tarkoituksena oli lisätä korkeakoulujen välistä yhteistyötä ja selkeyttä työnjakoa. Sen tärkein tehtävä oli järjestää valtakunnallisia tutkijankoulutuskursseja. Rahoitusta SOVA sai siihen osallistuneiden laitosten maksuosuuksista. Tavoitteeksi asetettiin, että laitokset voisivat tarpeensa mukaan saada SOVA:n kautta noin kolmasosan tutkintovaatimusten edellyttämästä jatkokoulutuksesta.

Suomen Akatemian vuonna 1992 tehdyssä kansainvälisessä arvioinnissa oli suositeltu, että tutkijankoulutuksen tehostamiseksi vapaamuotoinen opiskelu tulisi muuttaa päätoimiseksi tohtoriopiskeluksi ja siirtyä amerikkalaistyyppiseen tutkijankoulutukseen. Opetusministeriön asettama työryhmä noudatti suositusta ja esitti helmikuussa 1994, että aikaisempien tutkijankoulutusjärjestelyjen rinnalle kehitetään suomalainen graduate school -järjestelmä, joka perustuu määräaikaisissa tutkijankoulutusohjelmissa annettavaan opetukseen. Ne tuli järjestää niin, että opiskelu on päätoimista ja tohtorintutkinto voidaan suorittaa neljässä vuodessa.

Asia eteni hämmästyttävällä vauhdilla. Valtion lisäbudjetissa myönnettiin vuoden 1994 toukokuun alussa 48 miljoonaa markkaa (nyk. n. 10 miljoonaa euroa) tutkijankoulutuksen laajentamiseen. Suomen Akatemia lähetti kesäkuun puolivälissä korkeakouluille ohjeet tutkijankou-

lutusohjelmahakemusten tekemisestä. Helsingin yliopisto asetti heti työryhmän, joka pyysi yliopiston laitoksilta hakemukset ohjelmien perustamista varten. Hakemukset tuli jättää elokuun alussa, joten aikaa niiden tekemiseen oli vajaat kaksi kuukautta. Asia tuli yllättäen laitoksille juuri kesälomien alkaessa. Syynä kiireeseen oli se, että tutkijankoulutukseen myönnetty rahoitus tuli työllistämismäärärahoista, jotka tuli käyttää seuraavana vuonna. Elettiin syvän laman aikaa. Määräraha oli tarkoitettu nuorisotyöttömyyden vähentämiseen.

Olin tutkijaprofessorina ja virkavapaana yliopistosta, mutta aloin hoitaa tutkijankoulutuksen suunnittelua väestötieteen osalta. Mielestäni ero väestötieteen ja laitoksen kvalitatiivisten tutkimussuuntien välillä oli niin suuri, ettei niitä voitu yhdistää samaan ohjelmaan. Sen vuoksi ehdotin sosiologian, sosiaalipolitiikan ja kansanterveystieteen laitosten yhteistä ohjelmaa, jonka alana olisi väestötiede, sosiaalitieteellinen terveystutkimus ja elinolojen tutkimus. Sosiaalipolitiikan professori Antti Karisto ja lääketieteellisen sosiologian apulaisprofessori Eero Lahelma kannattivat ehdotusta. Kesän aikana valmistimme esityksen Väestö, terveys ja elinolot -tutkijankoulutusohjelman (VTE-ohjelman) perustamisesta. Veijo Notkola, joka oli viransijaiseni, oli mukana suunnittelussa.

Hakuohjeiden mukaan esityksessä tuli luetella ohjelman järjestämiseen osallistuvat laitokset, joita voi olla yhdessä tai useammassa korkeakoulussa tai tutkimuslaitoksessa. Kolmen perustajalaitoksen lisäksi ohjelman osanottajayksiköiksi tuli neuvottelujen jälkeen laitoksia Joensuun, Kuopion ja Lapin yliopistoista sekä Åbo Akademista. Sen sijaan Tampereen, Turun ja Jyväskylän yliopistoista mikään laitos ei lähtenyt mukaan. Syynä oli luullakseni pelko Helsingin ylivallassa. Osanottajiksi tuli myös tutkimusyksiköjä Helsingin kaupungin tietokeskuksesta, Kansanterveyslaitoksesta, Kansaneläkelaitoksesta, Stakesista ja Tilastokeskuksesta. Lisäksi Viron korkeakoulujenvälinen väestöntutkimuskeskus liittyi esitykseen. Haalimme kokoon näin suuren joukon osanottajayksiköitä, koska ohjelmien edellytettiin olevan valtakunnallisia.

Ohjelman akateemiseksi tavoitteeksi esitimme, että ohjelman opiskelijat saavuttavat vähintään samantasoisien tutkijanpätevyyden, joka saadaan Yhdysvaltojen ja Iso-Britannian yliopistojen vastaavissa tohtoriohjelmassa. Koulutusohjelmasta valmistuneiden tohtorien edellytettiin pystyvän tutkimustyöhön, joka on julkaisukelpoista alan arvostetuissa

kansainvälisissä julkaisuissa. Esityksessä painotettiin myös ohjelman merkitystä tutkimuslaitosten kannalta.

Alan tutkimusta tehdään paljon, mutta suurella osalla tutkimustyötä tekevis-
tä ei ole varsinaista tutkijakoulutusta. Ohjelmassa koulutetaan nuoria jatko-
opiskelijoita tutkijoiksi, jotka voivat aloittaa varsinaisen työuransa olennai-
sesti ammattitaitoisemmin kuin pelkän perustutkinnon suorittaneet.

Saimme lähes kaksikymmensivuisen esityksen valmiiksi aikataulun mu-
kaisesti. Esitimme, että ohjelmalle myönnettäisiin vuoden 1995 alusta
lähtien rahoitus kymmenelle jatko-opiskelijalle, joista osa olisi jatko-
opintonsa aikaisemmin aloittaneita ja osa uusia. Ohjelman vastaavana
johtajana oli esityksen mukaan Veijo Notkola. En voinut olla virallisesti
ohjelman johtaja, koska tutkijaprofessorina en kuulunut laitoksen hen-
kilökuntaan. Olin sen sijaan puheenjohtajana ohjelman johtoryhmässä,
johon lisäksi kuuluivat Eero Lahelma, Antti Karisto ja Veijo Notkola.

Sosiologian ja sosiaalipolitiikan laitosten esimiehet Elina Haavio-
Mannila ja J.P. Roos olivat yhdessä muiden professorien kanssa valmis-
telleet samaan aikaan toista tutkijankoulutusohjelmaa. Muutama päivä
ennen määräajan päättymistä Haavio-Mannila ja Roos ehdottivat, että
laitosten kaksi hakemusta yhdistettäisiin, jotta ne eivät kilpailisi keske-
nään. Uskoimme, että oma esityksemme oli parempi. Suostuimme yhdis-
tämiseen sillä ehdolla, että VTE-ohjelma olisi esityksessä ensimmäisenä
eli A-ohjelmana ja että mahdollisesti saatavat tutkijankoulutuspaikat ja-
etaan tasan hakemusten määrästä riippumatta. Yhdistetyssä hakemuksessa
esitettiin perustettavaksi sosiologian ja sosiaalipolitiikan laitosten yhtei-
nen tutkijankoulutusyksikkö, joka toteuttaisi VTE-ohjelmaa ja Murros,
elämänpolitiikka, ympäristö: vertailevan yhteiskuntatutkimuksen näkö-
kulma -ohjelmaa.

Hakemus hyväksyttiin marraskuussa, ja opetusministeriö myönsi yk-
sikölle kahdeksan tutkijankoulutuspaikkaa, joista VTE-ohjelma sai so-
pimuksen mukaisesti neljä vuosiksi 1995–98. Ohjelma oli tarkoitettu
myös sellaisille jatko-opiskelijoille, jotka tekivät väitöskirjaa muulla kuin
ohjelman rahoituksella. Keväällä 1995 ohjelmaan hyväksyttiin 40 osan-
ottajaa, joista 10 tuli Helsingin ulkopuolelta.

Ensimmäinen VTE-ohjelman kurssi oli luentosarja ”Sosiaalisten tekijöiden vaikutukset väestöjen terveyteen ja kuolleisuuteen”, jonka Tuija Martelin, Seppo Koskinen ja minä pidimme maaliskuussa 1995. Ohjelman kaksipäiväinen starttiseminaari pidettiin Lammin biologisella asemalla huhtikuussa. Jatkokoulutusseminaari alkoi syyskuussa ja on sen jälkeen kokoontunut ja kokoontuu edelleen lukukausien aikaan maanantaisin joka toinen viikko. Pääosa seminaarilaisuuksista on käsitellyt opiskelijoiden opinnäytteitä. Seminaarien ohella ohjelmaan on kuulunut opetusta tutkijan ammattitaidoista, kuten analyysimenetelmistä, artikkelien laatimisesta ja julkaisemisesta, konferenssienglannista, tutkimusetiikasta ja väitöskirjayhteenvedon tekemisestä.

Sosiologian ja sosiaalipolitiikan laitosten nimellisesti yhteinen tutkijankoulutusyksikkö purkautui, kun tutkijankoulutusohjelmien toista hakukierrosta varten vuonna 1998 perustettiin Sosiaalitieeden valtakunnallinen jatkokoulutusohjelma Sovako. VTE-tutkijakoulu on sen jälkeen saanut rahoituksensa Sovakon alaohjelmana ja ottanut opiskelijoita vain Helsingin yliopistosta.

Olin VTE-tutkijakoulun johtaja vuoteen 2006 saakka, jonka jälkeen sosiaalipolitiikan laitokselta kansanterveystieteen laitokselle siirtynyt dosentti Ossi Rahkonen tuli johtajaksi. Ohjelmasta on valmistunut tähän mennessä lähes neljäkymmentä tohtoria. Ohjelma näyttää myös toteuttaneen tavoitteensa kansainvälisen tason saavuttamisesta. Pääosa väitöskirjoista on perustunut artikkeleihin kansainvälisissä julkaisusarjoissa.

13 Tutkimustyötä ja tuloksia 1990-luvulla

Sosioekonomisten kuolleisuuserojen muutokset

Kuolleisuuserojen kehitystä kuvannut *Eriarvoisuus kuoleman edessä* -raportti oli jo valmistuessaan vuonna 1990 vanhentunut, sillä sen aikasarjat päättyivät vuoteen 1985. Myöhemmän kehityksen analyysia varten muodostettiin uusi Eksy85 -aineisto, joka perustui vuoden 1985 Asunto- ja elinkeinotutkimuksen henkilö- ja muihin tietoihin, joihin yhdistettiin tiedot kuolleista vuosilta 1986–90. Aineistoon sisältyi ensimmäistä kertaa pääkuolemansyyn lisäksi tiedot kuolemaan myötävaikuttaneista syistä sekä puolison kuolemansyystä, jos tämä oli kuollut seurantajakson aikana. Näitä lisäyksiä käytettiin hyväksi monissa ryhmän kansainvälisissä julkaisuissa.

Tutkimusraportti *Sosioekonomiset kuolleisuuserot 1981–90* valmistui elokuussa 1992. Kansikuvan valitsimme tällä kertaa itse. Se oli kuvio 35–49-vuotiaiden miesten kuolleisuuden kehityksestä sosiaaliryhmän mukaan vuosina 1971–90. Se sisälsi raportin hätkähdyttävimmän tuloksen: 1980-luvun alkupuolelle saakka tämän ikäryhmän kuolleisuus oli kaikissa sosiaaliryhmissä pienentynyt, mutta sen jälkeen se oli suurentunut jyrkästi työntekijöillä ja maanviljelijöillä sekä pysynyt muuttumattomana toimihenkilöillä. Kuolleisuuden aikaisempaan laskuun verrattuna huono kehitys johtui tapaturmaisten ja väkivaltaisten kuolemien yleistymisestä. Myös vanhemmissa ikäryhmissä sosioekonomiset kuolleisuuserot kasvoivat 1980-luvun lopulla.

Raportissa käsiteltiin myös kahta ikäryhmää, jotka aineisto-ongelminen vuoksi eivät olleet sisältyneet edelliseen: Veijo Notkola laati imeväiskuolleisuutta ja Arja Rimpelä 15–34-vuotiaiden kuolleisuutta koskevan luvun. Vuodet 1986–90 olivat ensimmäinen jakso, jolta oli käytettävissä aineisto kaikkien ikäryhmien kuolleisuudesta, joka tarvittiin elinajanodotteen laskemista varten. Raportin liitteenä oli tätä jaksoa koskevat elinajantaulut sekä koulutuksen että sosiaaliryhmän mukaan. Korkeasteen ja perusasteen välinen ero vastasyntyneiden elinajanodotteessa oli miehillä 6,8 ja naisilla 3,5 vuotta. Sosioekonomisia eroja elinajanodot-

teissa ei tietääkseni ollut esitetty muille Euroopan maille, ja liitteen elinajantaulut lienevät edelleenkin ainoat, joita on julkaistu.

Kolmas Tilastokeskuksen kanssa yhteistoiminnassa tehty raportti oli *Lama ja ennenaikainen kuolleisuus* (1995). Sen tarkoituksena oli selvittää, millaisia vaikutuksia vuonna 1991 alkaneella lamalla oli kuolleisuuteen ja sen sosioekonomisiin eroihin. Emme malttaneet odottaa koko viisivuotiskautta, vaan aloitimme tutkimuksen, kun vuosien 1991–93 kuolleita koskevat tiedot oli saatavissa. Tein tämän raportin yhdessä Pekka Martikaisen kanssa niin, että Pekka oli ensimmäisenä tekijänä. Hän oli tehnyt pro gradu -työnsä työttömien miesten kuolleisuudesta vuonna 1989.

Tulokset kuolleisuuden muutoksista laman aikana olivat yllättäviä: työikäisen väestön kuolleisuus aleni lamavuosina nopeammin kuin lamaa edeltävinä vuosina. Hitaalla talouden kasvulla näytti siten olevan suotuisa vaikutus väestön terveyteen. Laman aikana kuolleisuus väheni useissa kuolemansyissä, joissa se oli lisääntynyt 1980-luvulla (muun muassa tapaturmaiset ja väkivaltaiset kuolemansyyt ja syöpä). Sosiaaliryhmien välisten kuolleisuuserojen kasvu kuitenkin jatkui. Tutkimuksen toisessa osassa pyrimmekin arvioimaan työttömyyden vaikutusta yksilöiden kuoleman riskiin käyttämällä kokeellista tutkimusta jäljittelevää ”kvasikokeellisella” tutkimusasetelmaa.

Lama-tutkimuksen jälkeen ryhmämme työ keskittyi yhä enemmän kuolleisuuteen vaikuttavien tekijöiden tutkimukseen ja oli suunnattu kansainväliselle tutkijayhteisölle enemmän kuin terveyspolitiikan tarpeisiin. *Lama ja ennenaikainen kuolleisuus* -tutkimuksen aineisto ei ollut varsinainen Eksy-aineisto, koska se kattoi vain kolme vuotta. Kun koko jakson 1991–1995 kuolleisuustiedot valmistuivat, ne linkattiin vuoden 1990 väestötietoihin Eksy90-aineistoksi. Tästä aineistosta emme enää tehneet raporttia Tilastokeskuksen julkaisuksi. Maksoimme Tilastokeskukselle ”velkamme” aineiston muodostamisesta laatimalla Tilastokeskuksen Kuolemansyyt -tilastoon taulukoita ja lyhyen tekstin kuolleisuudesta koulutusasteen mukaan. Se oli ensimmäinen ja toistaiseksi viimeinen kerta, kun viralliseen tilastoon on sisällytynyt sosioekonomisia kuolleisuuseroja koskevia tietoja.

Sosioekonomisten kuolleisuuserojen muutosta vuosina 1971–95 koskeneen tutkimustyön pääraportti oli artikkeli *Changes in socioeconomic*

inequalities in mortality during an economic boom and recession in Finland, joka julkaistiin European Journal Public Health -lehdessä vuonna 2000. Sen tekijöinä oli lisäksi koko tutkimusryhmä: Pekka Martikainen, Marika Jalovaara, Seppo Koskinen, Tuija Martelin ja Pia Mäkelä. Pitkään kestäneen työn jälkeen yleiset johtopäätökset olivat varovaisia: kuolleisuuden ja sosioekonomisten kuolleisuuserojen kokonaisuutokset olivat tulosta monimutkaisesta yhdistelmästä erilaisia muutoksia kuolleisuudessa eri kuolemansyihin, jotka vaikuttivat toisinaan eri suuntiin. Näytti epäuskottavalta, että olisi mitään tärkeää yksittäistä selitystä kuolleisuuserojen muutoksille. Taloudellinen taantuma hidasti pikemminkin kuin lisäsi sosioekonomisten kuolleisuuserojen kasvua.

Käytin Eksy90-aineistoa koskevia tuloksia myös esitelmässäni ”The widening differentials in adult mortality by socio-economic status and their causes”, jonka pidin YK:n väestöosaston vuonna 1997 Brysselissä järjestämässä seminaarissa. Siinä tarkastelin ongelmia, jotka koskevat kuolleisuuserojen muutosten mittaamista yleensä ja samalla WHO:n Euroopan toimiston vuonna 1986 asettamaa tavoitetta, jonka mukaan väestöryhmien välisten kuolleisuuserojen tulisi supistua 20 prosentilla vuoteen 2000 mennessä. Käsittelin kahta ongelmaa, joita havainnollistin aineistostamme lasketuilla esimerkeillä:

1. Kuolleisuuserojen suuruutta voidaan mitata joko absoluuttisena eli sosiaaliryhmien kuolleisuuslukujen erotuksena tai suhteellisenä eli kuolleisuuslukujen suhteena. Kun kuolleisuus alenee, absoluuttiset kuolleisuuserot pienevät samaan aikaan, kun suhteellinen erot kasvavat. Ei ole kiistatonta syytä pitää jompaakumpaa mittaustapaa toista parempana arvioitaessa WHO:n asettaman tavoitteen toteutumista.
2. Kuolleisuuserojen muutos voi olla erisuuntainen eri sukupuolilla ja ikäryhmissä. Tulokset sosioekonomisista kuolleisuuseroista koskivat useimmissa tutkimuksissa (Suomi oli poikkeus) työikäisiä miehiä, koska se oli ainoa väestöryhmä, josta oli ammattia koskevia tietoja. Tulosten tulkittiin kuitenkin yleensä kuvaavan sosioekonomisia kuolleisuuseroja koko väestössä.

Ehdotukseni oli, että kuolleisuuserojen muutosten kuvaamisessa tulisi käyttää elinajanodotteita kuolleisuuslukujen asemesta. Tällöin valinta absoluuttisten ja suhteellisten erojen välillä ei ole ongelma. Esitin esimerkkinä kuvion Suomen 35-vuotiaiden miesten ja naisten elinajano-

dotteiden kehityksestä eri sosiaaliryhmissä jaksolla 1971–95. Miehillä ylempien toimihenkilöiden ja työntekijöiden välinen ero oli kasvanut tänä aikana 4.5 vuodesta 6.1 vuoteen ja naisilla 2.3 vuodesta 3.0 vuoteen.

En tiedä oliko sattuma, että vuonna 1999 julkaistussa WHO:n Euroopan toimiston ohjelmassa ”Health21 – Health for All in the 21st Century” asetettiin tavoite, jonka mukaan sosioekonomisten ryhmien *elinajanodotteiden* eron tulisi supistua 25 prosentilla vuoteen 2020 mennessä. Tietääkseni Suomi oli ennen vuotta 1999 ainoa maa, josta oli olemassa aikasarjoja elinajanodotteiden sosiaaliryhmittäisestä kehityksestä.

Suomessa valtioneuvoston vuonna 2001 hyväksymässä Terveys 2015 -ohjelmassa väestöryhmien välisten elinajanodotteiden erojen pienentäminen asetettiin yhdeksi neljästä yleistavoitteesta. Lähtökohtana käytettiin ryhmämme tulosta ylempien toimihenkilöiden ja työntekijöiden elinajanodotteiden eroista vuosina 1991–95. Ohjelma asetti tavoitteeksi näiden erojen supistumisen 20 prosentilla vuoteen 2015 mennessä. Selvitimme myöhemmin uudella viisivuotisaineistolla, missä määrin todellinen kehitys vastasi tavoitetta vuoteen 2000 mennessä. Artikkelimme Tilastokeskuksen Hyvinvointikatsaus-lehdessä vuonna 2003 osoitti, että todellinen kehitys oli ollut päinvastainen kuin tavoite, sillä ylempien toimihenkilöiden ja työntekijöiden välinen elinajanodotteiden ero oli kasvanut huomattavasti sekä miehillä että naisilla.

Sosiaali- ja terveysministeriö piti sosioekonomisten kuolleisuuserojen seurantaan niin tärkeänä, että se alkoi vuonna 2000 rahoittaa uutta tutkimusta, jota Pekka Martikainen johti. Osana tätä hanketta julkaisimme vuonna 2007 Lääkärilehdessä artikkelin, joka koski 2000-luvun alkuvuotia. Tulokset olivat hieman lohdullisempi kuin edellisen raportin: sosiaaliryhmien väliset elinajanodote-erot olivat pysyneet miehillä ennallaan ja kasvaneet naisilla vain vähän. Artikkelin kirjoittajina olivat lisäksi Pekka Martikainen sekä Hanna Remes, joka jatkaa kuolleisuuserojen tutkimusperinnettä tekemällä väitöskirjaa lasten ja nuortenkuolleisuuden sosioekonomisista eroista.

Väitöskirjoja ja muita tutkimuksia

Vuosi 1994 oli ryhmällemme tärkeä. Tuija Martelin väitteli valtiotieteen tohtoriksi, Seppo Koskinen lääketieteen tohtoriksi ja Pekka Martikainen sai valmiiksi Ph.D-tutkinnon Lontoossa. Kaikkien väitöskirjat käsittelivät kuolleisuutta ja perustuivat Eksy-aineistoon. Muutenkin vuosi 1994 oli satoisa, sillä silloin valmistui myös kaksi muuta ohjaamaani väestötieteen väitöskirjaa. Helka Hytti oli yhdistänyt Kansaneläkelaitoksen rekisteritietoja väestölaskentatietoihin ja laatinut väitöskirjan *Työkyvyttömyyden alkavuuden yhteiskunnalliset taustatekijät*. Andres Vikatin väitöskirja *Family formation in Estonia* perustui haastatteluaineistoon hänen kotimaastaan.

Tuija Martelinin työ *Differential mortality at older ages* oli samantyyppinen artikkeliväitöskirja kuin omani eli se ei perustunut ennalta tehtyyn suunnitelmaan vaan siihen, että samaa aihepiiriä koskevia kirjoituksia oli kertynyt tarpeellinen määrä. Samalla tavalla olivat tietääkseni syntyneet kaikki muutkin siihen mennessä valmistuneet sosiologian artikkeliväitöskirjat. Työssä käsiteltiin väestötieteellisessä keskustelussa paljon käsiteltyä aihetta: missä tulee raja vanhojen ikäluokkien kuolleisuuden alenemiselle.

Seppo Koskinen väitöskirja *Origins of regional differences in mortality from ischaemic heart disease in Finland* oli monografia ja eikä siis noudattanut lääketieteessä tavanomaista artikkeliväitöskirjakäytäntöä. Sen tarkoituksena oli selvittää, mistä itäsuomalaisten poikkeuksellisen suuri kuolleisuus sepelvaltimotautiin johtuu. Se täsmensi Eksy-aineiston avulla aikaisempia tuloksia muun muassa osoittamalla, että itäsuomalaisten suuri kuolleisuus koski erityisesti sepelvaltimotautia eikä juurikaan muita kuolemansyitä. Vaikka sepelvaltimotautikuolleisuus on koko maassa alentunut 1970-luvusta lähtien yli 50 prosenttia, ero Itä- ja Länsi-Suomen välillä on säilynyt. Eron syystä ei ole edelleenkään tarkkaa tietoa.

Pekka Martikainen suoritti väestötieteen tohtorintutkinnon London School of Economics -korkeakoulussa. Englantilaisen käytännön mukaisesti väitöskirja *Sociodemographic factors and mortality among Finnish women* ei ilmestynyt painettuna. Yksi tutkimuksen pääongelmista koski ns. multiple role -olettamusta, jonka mukaan kolmen roolin, puolison, äidin ja ansiotyön, yhdistäminen aiheuttaa naisille räsytystä, joka lisää kuollei-

suutta. Hypoteesi osoittautui vääräksi. Pekka julkaisi myöhemmin useita artikkeleita väitöskirjansa aineistosta kansainvälisissä julkaisuissa.

Kolme ryhmän jäsentä, Marika Jalovaara, Tiina Pensola ja Pia Mäkelä, aloittivat väitöskirjojensa teon 1990-luvun puolivälissä. Marika ja Tiina olivat olleet pitkään tutkimusavustajina ryhmän projekteissa. Pia oli ollut kesäharjoittelijana. Tiinan aiheena oli lasten ja nuorten kuolleisuuden sosioekonomiset erot ja Pian aiheena alkoholikuolleisuus. Molemmat käyttivät Eksy-aineistoja. Olin yrittänyt kannustaa väitöskirjantekijöitä käyttämään rekisteriaineistoja myös muiden väestöilmioiden kuin kuolleisuuden tutkimiseen. Marika oli ensimmäinen, joka teki niin. Hänen väitöskirjansa käsitteli avioeroja..

Olimme ryhmässämme tulleet yksimielisiksi siitä, että monografiat eivät edes englanniksi julkaistuin tule kansainvälisen tutkijayhteisön tietoon. Edellä mainitut väitöskirjat olivat ohjaamistani ensimmäiset, jotka oli alusta asti suunniteltu tehtäviksi osajulkaisujen pohjalta. Pysin tekemään väitöskirjojen ohjaamisen entistä systemaattisemmaksi. Ohjattavan tuli laatia ja antaa minulle jokaisesta ohjaustapaamisesta muistio, josta selvisi mistä oli puhuttu ja mitä sovittu jatkosta. Samalla sovittiin seuraavan tapaamisen tarkka aika, jossa keskusteltiin valmistuneesta tekstistä ja esiin tulleista ongelmista.

Pia Mäkelän väitöskirja *Alkoholiin liittyvät kuolemat* valmistui vuonna 1999 suunnitelman mukaisesti neljässä vuodessa. Se koostui neljästä englanninkielisestä ja yhdestä suomenkielisestä artikkelista. Yksi artikkeleista julkaistiin arvostetussa *British Medical Journal* -lehdessä. Muut kaksi väitöskirjaa viivästyivät pitempään ja valmistuivat 2000-luvun puolella. Tiina Pensolan väitöskirja koski lapsuuden elinolojen ja myöhemmän elämäntapojen vaikutuksia kuolleisuuteen. Siihen kuului neljä artikkelia, jotka oli julkaistu epidemiologian, kansanterveystieteen ja terveys- sosiologian hyvissä sarjoissa. Marika Jalovaaran työ selvitti avioparien sosioekonomisten asemien ja niiden erilaisten yhdistelmien vaikutuksia avioerojen todennäköisyyteen. Väitöskirja-artikkelista yksi ilmestyi *Demography*- ja toinen *Population Studies* -lehdessä, jotka ovat väestötieteen alalla eniten arvostettuja tieteellisiä aikakauslehtiä. Kaikki kolme väitöskirjaa hyväksyttiin eximia-arvosanalla.

Pia, Tiina ja Marika kuuluivat ensimmäiseen tohtoriopiskelijoiden sukupolveen, joka sai VTE-ohjelmassa järjestettyä opetusta tutkijantai-

dossa: tutkimuksen suunnittelussa, tutkimusartikkelien ja väitöskirjayhteenvetojen kirjoittamisessa, konferenssiisiintymisessä, tutkimusetiikassa ja muissa kysymyksissä. Seminaareissa osanottajat saivat ohjeita ja kommentteja tutkimussuunnitelmista, artikkeliluonnoksista ja yhteenvedoista vertaisiltaan ja useilta senioritutkijoilta. Valmistuneet väitöskirjat ja niiden osatöiden julkaisufoorumit osoittivat, että VTE-ohjelma oli saavuttanut sitä perustettaessa esitetyn tavoitteen: kouluttaa kansainvälisen tason tutkijoita.

Kuolleisuuserojen muutoksia koskeneiden tutkimusten ja väitöskirjojen lisäksi 1990-luvun tutkimushankkeiden tuloksena oli muita julkaisuja, joiden tarkoituksena oli yleensä selvittää kuolleisuuteen vaikuttavia tekijöitä

Tutkimuksissa, joiden päätutkijana oli Pekka Martikainen, käsiteltiin ”psykososiaalisen stressin” vaikutusta analysoimalla työttömyyden ja leskeksi jäämisen vaikutusta kuolleisuuteen. Työttömien kuolleisuuden oli havaittu aikaisemmissa tutkimuksissa olevan työllisten kuolleisuutta suuremman. Tuloksen tulkinnassa oli ongelmana se, missä määrin ylikuolleisuus johtui työttömyyden aiheuttamasta psyykkisestä rasituksesta ja missä määrin siitä, että työttömiksi valikoitui henkilöitä, joiden kuolleisuus muista syistä oli suuri. Tekemämme luonnolliseen koejärjestelyyn perustuvat analyysit osoittivat, että aikaisemmat tutkimukset olivat yliarvioineet työttömyyden kausaalisia vaikutuksia. Tästä aiheesta kirjoitettu artikkeli hyväksyttiin julkaistavaksi Lancet-lehdessä vuonna 1996.

Toinen stressin vaikutuksia kuolleisuuteen koskenut tutkimussarja koski leskeksi jäämisen vaikutusta kuolleisuuteen. Aiheesta oli aikaisempia pienillä aineistoilla tehtyjä tutkimuksia. Koko väestön kattava aineistomme oli monisatakertainen aikaisempiin verrattuna, ja antoi mahdollisuuden entistä tarkempaan analyysiin. Tulokset vahvistivat aikaisempia tuloksia puolison menettämisen kausaalisesta vaikutuksesta kuolleisuuteen. Pystyimme myös täsmentämään aikaisempia tuloksia muun muassa osoittamalla, kuinka suurta leskien ylikuolleisuus oli leskeyden pituuden ja sukupuolen mukaan ja mistä kuolemansyistä ylikuolleisuus johtui.

14 Kansainvälistä yhteistyötä ja tieteellistä järjestötoimintaa 1990-luvulla

Sosioekonomiset kuolleisuuserot Euroopan maissa

Sosioekonomisia terveys- ja kuolleisuuseroja koskeva vertaileva tutkimus oli muodissa 1990-luvulla. Aihetta käsitteli ainakin kolme uutta kansainvälistä hanketta. Yksi niistä oli Euroopan Yhteisön rahoittama Socio-economic Factors in Health and Health Care -ryhmä. En ollut alkuaan ryhmän jäsen, mutta sain kutsun sen kokoukseen Lissabonissa toukokuussa 1991. Kokouksen tarkoituksena oli valmistella eurooppalaista tutkijaverkostoa, joka tekisi sosioekonomisia terveyseroja koskevaa tutkimusta. Ryhmä ei ollut kokoukseen mennessä saanut aikaan suunnitelmaa työn toteuttamisesta.

Yksi kokouksen osanottajista oli Rotterdamin Erasmus-yliopiston kansanterveystieteen professori Johan Mackenbach. Olin tavannut hänet kolme vuotta aikaisemmin, kun hän vieraili Suomessa tutustuakseen tekeillä oleviin terveyseroja koskeviin tutkimuksiin. Hän oli Alankomaiden sosioekonomisia terveyseroja koskevan tutkimusohjelman koordinaattori. Lissabonin kokouksen toiseksi viimeisenä päivänä Mackenbach kysyi, oliko minulla suunnitelmia jatkaa Foxin projektissa aloittamaani vertailututkimusta. Minulla ei ollut tällaisia suunnitelmia. Kansainvälisen tutkimuksen rahoituksen hankkiminen ja hallinnoiminen olisi ollut työlästä eikä minulla ollut kokemusta sellaisesta. Yliopiston hallinnolta ei ollut odotettavissa apua. Kokouksen viimeisenä päivänä sovittiin, että Mackenbach laatii rahoitushakemuksen vertailevasta tutkimuksesta, joka koskee sosioekonomisia kuolleisuus- ja terveyseroja Euroopan maissa. Tämä oli alku edelleen jatkuvalla sarjalla Mackenbachin koordinoimia samaan aihepiiriin liittyviä tutkimuksia.

Mackenbach lähetti pian Lissabonin kokouksen jälkeen potentiaalisille osanottajille luonnoksen tutkimussuunnitelmasta, jonka hän oli laatinut Euroopan Yhteisön Biomedical and Health -tutkimusohjelmalle (Biomed 1) osoitettavaa rahoitushakemusta varten. Lopullinen hakemus jätettiin aikanaan, ja hanke ”Socio-economic inequalities in morbidity

and mortality in Europe: a comparative study” sai rahoituksen kolmeksi vuodeksi. Tutkimuksen tavoitteena oli tuottaa vertailukelpoisia tietoja kuolleisuus- ja sairastavuuseroista/eriarvoisuudesta Euroopan maissa. Rahoitus kattoi hankkeen koordinoitukulut sekä osanottajien matkoista ja kokouksista johtuvat kulut.

Hankkeen ensimmäisessä kokouksessa syyskuussa 1993 oli mukana 35 osanottajaa neljästätoista maasta. Kuolleisuutta koskevaan osatutkimukseen osallistui kymmenen maata. Sairastavuuseroja koskevaan osaan osallistui samat kymmenen maata ja lisäksi Alankomaat. Suomesta Eero Lahelma osallistui sairastavuutta koskevaan osatutkimukseen.

Kuolleisuuseroja koskeva tutkimus eteni niin, että kukin osanottaja lähetti omaa maataan koskevat taulukot Rotterdamiin. Taulukot olivat rakenteeltaan samanlaisia kuin ne, joita olin käyttänyt Foxin hankkeen tutkimuksessani. Mackenbach ja hänen jatko-opiskelijansa analysoivat aineiston ja kirjoittivat ensimmäiset luonnokset julkaisuista. Hankkeen aikana järjestettiin kolme työkokousta.

Hankkeen alussa sovittiin, että julkaisujen tekijöinä mainitaan ne, jotka olivat antaneet aineistoa ja/tai olivat antaneet tärkeän panoksen omaa maataan koskevan aineiston hankkimiseen tai tulkitsemiseen. Tekijyyden kriteerit eivät siten olleet erityisen ankaria. Koska hankkeen tuloksena syntyneissä artikkeleissa oli näiden kriteerien mukaisia kirjoittajia enemmän kuin julkaisijat sallivat, otettiin käyttöön kirjoittajaryhmä ”EU Working Group on Socioeconomic Inequalities in Health”, johon kuuluneiden nimiluettelo oli julkaisujen lopussa.

Hankkeen pääraportti *Socio-economic inequalities in mortality and morbidity in Western Europe* julkaistiin vuonna 1997 Lancetissa. Tulokset osoittivat muun muassa, että sosioekonomiset erot sekä kuolleisuudessa että sairastavuudessa olivat suurempia Ruotsissa ja Norjassa kuin useimmissa muissa maissa, kun taas Espanja ja Sveitsi sijoittuivat keskimääräistä pienempien erojen ryhmään. Artikkelissa todettiinkin: ”Aineistomme ei tue olettamusta, jonka mukaan terveyserot ovat pienempiä maissa, joissa tasa-arvoa koskevat periaatteet vaikuttavat muita maita enemmän sosiaali-, talous- ja terveydenhuoltopolitiikkaa, kuten Ruotsissa ja Norjassa”. Tukholman yliopiston terveys sosiologian professori Denny Vågerö, joka vastasi Ruotsia koskevista kuolleisuustiedoista, veti vähän ennen artikkelin julkaisemista nimensä pois tekijäluettelosta ja lähetti kirjeen päätoi-

mittajalle. Sen mukaan artikkelin johtopäätös oli väärä, koska se perustui suhteellisten kuolleisuuserojen vertailuun. Absoluuttiset kuolleisuuserot (jotka oli sisällytetty artikkeliin Vägerön pyynnöstä) olivat itse asiassa keskimääräistä pienempiä Ruotsissa. Kiistassa oli siis kysymys siitä, ovatko absoluuttiset vai suhteelliset erot tärkeitä.

Raportissa yhdistettiin kutakin maata koskevat tiedot sosioekonomisten sairastavuus- ja kuolleisuuserojen suuruudesta korrelaatiogrammin avulla. Parempi tapa olisi ollut käyttää maittaisia tietoja sosioekonomisista eroista odotettavissa olevista terveistä elinvuosista. Näin olisi voitu ottaa huomioon sairastavuus että kuolleisuuden vertailukelpoisella tavalla sekä. Hankkeessa oli varattu rahoitus yhdelle jatko-opiskelijalle Rotterdammassa työskentelyä varten. Ari-Pekka Sihvonen, joka teki väitöskirjaa odotettavissa olevista terveistä elinvuosista Suomessa, sai tämän paikan. Hänen tehtävänä oli tehdä vertaileva tutkimus odotettavissa olevista terveistä elinvuosista tutkimushankkeen aineistosta. Ilmeni kuitenkin, että vain Norjasta ja Suomesta oli riittävät ja vertailukelpoiset tiedot tätä tarkoitusta varten. Useita maita koskevan vertailun asemesta tulokseksi tuli vain näitä kahta maata koskeva artikkeli.

Tutkimushankkeen tuloksena julkaistiin vuosina 1995–2000 yhdeksän kuolleisuutta koskevaa artikkelia. Osa niistä oli Mackenbachin ”isäntärengin” Anton Kunstin väitöskirjan osatöitä. Minulla oli ilo olla yhtenä arvostelulautakunnan jäsenenä hänen väitellessään tohtoriksi syksyllä 1997.

Edellä kuvatun hankkeen rahoituksen lähestyessä loppua Mackenbach haki rahoitusta Euroopan Unionin Health Monitoring -ohjelmalta uuteen tutkimukseen. Sen tarkoituksena oli rakentaa kehikko, jonka avulla terveyserojen muutoksia voitaisiin vertailukelpoisella tavalla seurata eri maissa. Bielefeldin yliopistossa toiminut tutkijaryhmä haki samasta ohjelmasta rahoitusta tutkimukseen, joka koski vähäosaisten väestöryhmien terveyttä Euroopassa. Rahoittaja katsoi näiden hankkeiden olevan niin lähellä toisiaan, että se kehotti hakijoita laatimaan yhteisen jatkohakemuksen. Yhdistetty hanke sai rahoituksen vuosiksi 1999–2000. Kahden erilaisen tutkimuksen ”pakkoavioliitto” ei onnistunut. Käytännössä oli kaksi osaprojektia, joihin osallistuivat samat maat, mutta osaraportit tehtiin ilman yhteyttä toisiinsa. Raportit pantiin yksiin kansiin ja luovutettiin rahoittajalle. Raportin pohjalta ei syntynyt tavoitteena ollutta EU:n

maiden yhteistä sosioekonomisten terveyserojen monitorointijärjestelmää.

Jo puoli vuotta edellä kuvatun hankkeen alkamisesta tuli Mackenbachilta ja Kunstilta ehdotus uudesta hankkeesta ”Socioeconomic determinants of healthy aging: from description to explanation” (SEDHA). Rahoitusta haettiin EUn Quality of life and management of living resources -ohjelmasta. Hankkeen tavoitteena oli kuvata ja selittää sosioekonomisia eroja odotettavissa olevissa terveissä elinvuosissa. Aihe oli siis sama kuin aikaisemmassa suomalais-norjalaisessa tutkimuksessa, mutta nyt oli tavoitteena saada vertailukelpoista aineistoa useammasta kuin kahdesta maasta. Hanke sai rahoituksen vuosiksi 2000–2002. Työskentelytapa oli samanlainen kuin ensimmäisessä yhteisprojektissa: maittaiset aineistot toimitettiin Rotterdamiin analysoitaviksi ja pidettiin kolme koordinoitukokousta. Hankkeeseen osallistui kymmenen maata, Suomesta Eero Lahelma ja minä. Sen tuloksena oli useita artikkeleita, mutta tavoitteena ollut terveitten elinvuosien vertailututkimus ei toteutunut nytkään aineisto-ongelmien vuoksi.

SEDHA oli minulle viimeinen Mackenbachin johtamista vertailevista tutkimushankkeista. Niiden tuloksena oli yli kaksikymmentä tutkimusartikkelia, joissa olen yhtenä tekijänä tai tutkijaryhmän jäsenenä. Mackenbachin ja hänen ”koneistonsa” vertailevat tutkimukset ovat jatkuneet uusilla hankkeilla. Pekka Martikainen on osallistunut niihin ryhmästäimme.

Tutkijavieraana Haagissa ja ”tupakkatutkimus”

Syksyllä 1991 Alankomaiden tieteiden välinen väetöntutkimuslaitos (NIDI) nimesi minut vasta perustetun Hofstee Fellowshipin ensimmäiseksi apurahan saajaksi. Tähän oli ehkä vaikuttanut se, että useat NIDI:n tutkijat tunsivat minut, koska olin ollut heidän oppaanaan improvisoidulla ekskursiolla Savonlinnaan Jyväskylän konferenssin vapaapäivänä kesällä 1987. Apurahan saajan odotettiin työskentelevän NIDI:ssä vähintään kolmen kuukauden ajan, osallistuvan NIDI:n seminaareihin ja tekemään tutkimusyhteistyötä sen tutkijoiden kanssa. Apurahaan kuului

asunto, päiväraha ja matkakulut. Työskentelin NIDIssä tammikuusta toukokuuhun vuonna 1993.

NIDIssä oli noin kolmekymmentä tutkijaa. Tutustuakseni heihin pyysin, että minulle järjestettäisiin tapaaminen yksi kerrallaan laitoksen kaikkien tutkijoiden kanssa. Sainkin ”lukujärjestyksen”, jossa oli varattu puoli tuntia kuhunkin tapaamiseen. Näiden tapaamisten ansiosta kaikki tiesivät, kuka olin ja sain käsityksen uusien työtovereideni puuhista. Laitoksen tutkijoiden työrytmi oli toisenlainen kuin se, johon olin tottunut Suomessa. Koko henkilökunta tuli töihin virka-ajan alkaessa ja poistui sen päättyessä. Viikonloppuisin laitos oli tyhjä. Olin ensimmäiset kaksi kuukautta yksin Haagissa, sillä Anne tuli sinne vasta maaliskuussa. Olin mielelläni työskennellyt myös viikonloppuisin. Laitoksen tiloissa ei kuitenkaan voinut olla, koska hollantilaiset ovat säästäväistä väkeä ja lämmitys oli katkaistu viikonloppuisin kustannusten vähentämiseksi.

Jaoin laitoksella työhuoneen Frans van Poppelin kanssa, jonka olin aikaisemmin tavannut useissa konferensseissa. Jo ennen Haagiin tuloani olimme suunnitelleet yhteistä vertailevaa tutkimusta, joka koski miesten ja naisten elinajanodotteiden muutoksia ja niihin vaikuttavia tekijöitä neljässä Pohjoismaassa ja Alankomaissa. Erityisesti tarkoituksena oli analysoida, missä määrin tupakointitavat vaikuttavat miesten ja naisten elinajanodotteiden eroihin ja niiden muutoksiin. Olin innostunut kokeilemaan Peton, Lopezin ym. vähän aikaisemmin esittämää menetelmää, jonka avulla voidaan arvioida, kuinka monta kuolemaa tupakointi oli aiheuttanut tiettyssä väestössä tiettyinä ajanjaksoina. Arviot perustuiivat kuolemansyytilastosta tehtyihin laskelmiin ilman tietoja itse tupakoinnin yleisyydestä. Yhteistyön tuloksena julkaisimme artikkelin, jonka tulosten mukaan tutkituissa maissa keskimäärin 40 prosenttia naisten ja miesten elinajanodotteiden erosta johtui miesten naisia yleisemmästä tupakoinnista vuosina 1970–74. Osuus pieneni 30 prosenttiin vuosiin 1985–89 mennessä, koska miesten tupakointi väheni ja naisten lisääntyi.

Tehtäviini stipendin saajana kuului Hofstee-luento, jonka NIDI järjesti Alankomaiden kuninkaallisen tiedeakatemian tiloissa Amsterdamissa maaliskuussa. Luennolle odotettiin 100–150 kuulijaa. Tilaisuuteen kuului myös vastaanotto. Pääosa ajastani alkukuukausina kului luennon valmistamiseen. Järjestäjien toivomuksen mukaisesti valitsin aiheeksi sosioekonomiset kuolleisuuserot. En halunnut esittää vain aikaisemmin

julkaistuja tuloksia, vaan pyysin tutkimusavustajiltani Helsingissä uusia analyyseja. Niissä käytin dekomponointimenetelmää, jolla voitiin arvioida, miten suuri osa sosiaaliryhmien välisistä elinajanodotteiden eroista johtui eri kuolemansyistä. Tällaisia dekomponointeja oli aikaisemmin tehty sukupuolten mutta ei sosiaaliryhmien välisistä eroista.

NIDI teki esitelmästäni pienen tyylikkäästi taitetun monivärijulkaisun, jonka levittämistapaa en tiedä. Aivan hukkaan työ ei kuitenkaan mennyt. Italialainen professori Giuseppe Costa, joka oli mukana Mackenbachin hankkeessa, piti siitä niin paljon, että se julkaistiin italiaksi. Hän kutsui minut myös pitämään esitelmän lääketehaan sponsoroimaan konferenssiin ylelliseen lomakeskukseen Italiassa.

Kaksi IUSSP:n kuolleisuuden tutkimuskomiteaa

Kuten mainitsin luvussa yhdeksän, kieltäydyin vuonna 1985 toimintansa aloittaneen IUSSP:n kuolleisuuskomitean jäsenyydestä, koska olin juuri aloittanut Pääkaupunkiseudun muuttoliiketutkimuksen. Kun sain kutsun jäseneksi seuraavaan eli vuosien 1989–92 komiteaan, en enää kieltäytynyt.

Komitean puheenjohtaja oli australialainen Alan Lopez, joka toimi epidemiologina WHO:n Euroopan toimistossa. Komitean ensimmäinen kokous pidettiin ennen IUSSP:n maailmankonferenssia New Delhissä syyskuussa 1989. Kansainvälisissä terveysohjelmissa oli pääpaino ollut pitkään tarttuvien tautien ehkäisyssä. Tämä työ ja siihen liittyvä tutkimus oli suurelta osalta kohdistunut imeväisikäisiin ja lapsiin. Menestyksellisen kansanterveystyön ansiosta imeväis- ja lapsikuolleisuus oli alentunut huomattavasti monissa kehitysmaissa. Samanaikaisesti väestön keski-ikä oli varsinkin kehittyneissä maissa noussut, ja yhä suurempi osa kuolemista tapahtui muissa kuin lapsi-ikäluokissa ja muista syistä kuin tarttuvat taudit. Komitean tarkoituksena oli edistää tutkimusta, joka kohdistui erityisesti aikuisten ja ikääntyneiden kuolleisuuteen.

New Delhin kokoukseen osallistuiivat kaikki komitean jäsenet eli Lopezin ja minun lisäksi Graziella Caselli (Italia), Ian Timaeus (Britannia) ja Juan Chakiel (Chile). Käytännöllisistä järjestelyistä ja raportoinnista

vastasi IUSSP:n apulaissihteeri. Sovimme kolmesta periaatteesta, joita komitea noudattaisi seminaariohjelmassaan:

1. Ohjelman tuli edistää yhteyksiä väestötieteellisen tutkimuksen ja epidemiologian ja sosiaalitieteiden välillä.
2. Ohjelman tuli kohdistua ensisijaisesti kuolemansyittäiseen kuolleisuuteen kokonaiskuolleisuuden asemesta ja edistää siten tulosten soveltavaa käyttöä.
3. Komitea ei järjestä seminaaria, joka koskee ensisijaisesti menetelmiä, mutta metodologisia kysymyksiä käsitellään kaikissa seminaareissa.

Nämä periaatteet vastasivat erinomaisesti omia käsityksiäni siitä, mihin suuntaan kuolleisuustutkimuksen pitäisi kehittyä. Mielestäni väestötieteellisessä tutkimuksessa korostettiin liikaa väestötieteen itsenäisyyttä tieteenalana eikä käytetty hyväksi tietoja kuolemansyittäisestä kuolleisuudesta.

Komitean työskentely oli hyvin tehokasta. Kahden pitkän päivän aikana päätettiin kolmen nelipäiväisen seminaarin aiheesta, ensimmäisen seminaarin ohjelmasta ja kutsuttavista esitelmänpitäjistä sekä toisen seminaarin alustavasta ohjelmasta. IUSSP:n sihteeristö hoiti yhdessä paikallisten järjestäjien kanssa seminaarien käytännön järjestelyt ja rahoituksen, johon kuului kutsuttujen esitelmöitsijöiden matka- ja osanotokulut. Komitean jäsenillä oli siten vain seminaarien tieteellistä sisältöä koskevia tehtäviä.

Ensimmäinen seminaari pidettiin kaksi vuotta New Delhin kokouksen jälkeen Santiagossa Chilessä. Sen aiheena oli aikuisten kuolleisuuden syyt ja ehkäisy kehitysmaissa. Toinen seminaari, jonka aiheena oli aikuisten kuolleisuus kehittyneissä maissa, pidettiin Taorminassa Italiassa vuonna 1992. Kolmas seminaari vanhojen ikäluokkien kuolleisuustrendeistä ja niiden vaikutuksista sosiaali- ja terveyspolitiikkaan oli Sendaissa Japanissa vuonna 1993. Lisäksi komitea organisoி kuolleisuutta koskevia istuntoja IUSSP:n yleiskonferenssiin, joka pidettiin Montrealissa vuonna 1993.

Caselli, Lopez ja minä olimme päävastuussa Italian seminaarista. Suunnittelimme sen lopullisen ohjelman ja päätimme, keneltä pyydämme esitelmät. Tutkijat arvostivat kutsua IUSSP:n seminaareihin eikä juuri kukaan kieltäytynyt, vaikka kaikki joutuivat sitoutumaan siihen, että

heidän esitelmänsä voidaan julkaistaan seminaarin pohjalta toimitet-
vassa kokoomateoksessa.

Komitean jäsenet toimittivat kustakin seminaarista kokoomateoksen,
jonka Oxford University Press kustansi. Italian seminaarin valituista esi-
telmistä tuli kirja *Adult mortality in developed countries: from descripti-
on to explanation*, jonka toimittajina olivat Lopez, Caselli ja minä. Toi-
mittamisessa noudatimme samoja periaatteita kuin yleensä tieteellisessä
julkaisemisessa. Kukin toimittajista arvioi toisistaan riippumatta kaikki
esitelmät ja parhaat valittiin julkaistaviksi. Lähes puolet karsittiin, ja kir-
joittajat saivat julkaista ne muulla tavalla. Kirjaan sisältyi muiden muassa
Seppo Koskisen artikkeli sepelvaltimotaudin alue-eroista Suomessa sekä
Pekka Martikaisen ja minun artikkeli työttömyyden vaikutuksista kuol-
leisuuteen. Kirja ilmestyi vuonna 1995 ja on ollut pitkään loppuunmyyty.

Osanotto kuolleisuuskomitean työskentelyyn oli hyvin myönteinen
kokemus. Alan Lopez oli erinomainen puheenjohtaja, jonka valmistamat
pohjapaperit tekivät mahdollisiksi nopean päätöksenteon. Komitea on-
nistui tavoitteessaan murtaa tieteiden välisiä rajoja ja tutustutti eri alojen
tutkijoita toisiinsa. Taorminan seminaariin osallistui väestöntutkijoiden
lisäksi myös sosiologeja (mm. Denny Vägerö ja Olle Lundberg Tukhol-
masta) sekä epidemiologeja (mm. Michael Marmot Lontoosta ja Johan
Mackenbach Rotterdamista).

Vuosina 1999–2003 olin toisen kerran jäsenenä IUSSP:n kuolleisuus-
komiteassa. Sen tehtävänä oli tutkia väestöjen terveyttä uhkaavia kehi-
tystrendejä. Puheenjohtajana oli venäläinen Vladimir Shkolnikov, jonka
kanssa tein muutenkin tutkimusyhteistyötä. Komitea toimi samalla ta-
valla kuin aikaisempi komitea. Ensimmäinen seminaari pidettiin vuonna
2002 Rostockissa, missä Shkolnikov toimi Max Planck -instituutin tut-
kijana. Aiheina oli muun muassa kuolleisuuden erilainen kehitys Itä- ja
Länsi-Euroopassa sekä maiden sisäisten alue-erojen ja sosiaaliryhmien
välisten erojen kasvu. Tälläkin kertaa huomattava osa osanottajista oli
epidemiologeja ja terveystieteilijöitä. Oma esitelmäni koski siviilisäätö-
ryhmien välisten kuolleisuuserojen kasvua useissa Euroopan maissa. Esi-
telmä perustui laajempaan tutkimukseen, joka koski väestöryhmien välisten
kuolleisuuserojen muutoksia Euroopan maissa. Tämän tutkimuksen
olin tehnyt vuosina 1998–2000 Euroopan Neuvoston väestöosaston
konsulttina.

Seminaarin esitelmistä ei toimitettu tällä kertaa kirjaa, vaikka IUSSP:llä oli edelleen sopimus Oxford University Pressin kanssa. Kirjat olivat usein ilmestyneet vasta vuosia seminaarien jälkeen ja menettäneet ajankohtaisuutensa. Rostockin seminaarin aineistosta toimittamamme artikkelikokoelma ilmestyi Max Planck Institute for Demographic Research -laitoksen verkkojulkaisuna. Seminaarin aikana syntyi ryhmässä osanottajia idea kirjoittaa seminaarin aiheeseen liittyvä artikkeli. Näin syntyi Lancetissa vuonna 2004 ilmestynyt artikkeli *Mortality trends and setbacks: global convergence or divergence*, jossa olin yhtenä neljästä kirjoittajasta.

Komitean toinen, Burkina Fasossa järjestämä seminaari käsitteli HIVin vaikutuksia kuolleisuuteen erityisesti Afrikassa. Siihen en osallistunut. Kolmas seminaari täytyi peruuttaa, koska sen järjestämisestä vastannut intialainen komitean jäsen sairastui.

Euroopan väestöntutkimuksen yhdistys (EAPS)

Euroopan väestöntutkimuksen yhdistys (European Association for Population Studies) perustettiin vuonna 1983, jolloin myös liityin sen jäseneksi. Yhdistyksen toimisto ja sihteeristö ovat koko ajan olleet Alankomaiden tieteidenvälisessä väestöntutkimuslaitoksessa NIDIssä Haagissa. Yhdistyksen yhtenä tarkoituksena oli Itä- ja Länsi-Euroopan väestöntutkijoiden yhteyksien vahvistaminen, missä se on onnistunut hyvin. Jäsenistö ja johtokunta ovat olleet hyvin mannereurooppalaisia, sillä harvat brittiläiset väestöntutkijat osallistuivat sen toimintaan ennen 2000-lukua.

Yhdistyksen sääntöjä laadittaessa oli ratkaistava kysymys yhdistyksen virallisesta kielestä tai kielistä. Usean virallisen kielen käyttö olisi johtanut organisatorisiin ja taloudellisiin vaikeuksiin. Perustajat päättivät, että tärkeintä on se, että ihmiset ymmärtävät toisiaan. Yhdistyksen säännöissä ei sen vuoksi ole mainintaa yhdistyksen kielestä. Säännöt kirjoitettiin hollanniksi, koska yhdistys rekisteröitiin Haagissa. EAPS:in konferenssi- ja pienempien kokousten järjestäjät ovat päättäneet tapaus kerrallaan niissä käytetyistä kielistä. Pienen budjetin yhdistyksen resurssit simultaanitulkaukseen ovat rajalliset ja vain plenaari- ja muissa tärkeimmissä istunnoissa on yleensä ollut simultaanitulkkaus ranskan ja englannin sekä

mahdollisesti isäntämaan kielen välillä. Yhdistys perusti oman tieteellisen julkaisusarjan *European Journal of Population – Revue de Démographie Européenne*. Siinä oli alkuaikoina sekä ranskan- että englanninkielisiä artikkeleita, mutta myöhemmin vain englanninkielisiä.

Olin yhdistyksen johtoelimen, neuvoston (council) jäsenenä vuosina 1995–2003. Osallistuin sen kokoukseen ensimmäisen kerran tutussa paikassa, NIDIn tiloissa Haagissa. Hämmästyin, kun huomasin, että neuvoston italialainen jäsen Graziella Caselli ja belgialainen jäsen Guillaume Wunsch käyttivät kokouskielenä ranskaa ja muut englantia. Neuvostossa oli ollut tapana, että jäsenet puhuivat sitä kieltä, jota osasivat parhaiten. Minun oli pakko tunnustaa häpeillen, että en ymmärrä ranskaa. Näin pakotin koko johtokunnan puhumaan englantia.

Kuten aikaisemmin on mainittu, EAPSin ensimmäinen yleiskonferenssi pidettiin Jyväskylässä vuonna 1987. Sen jälkeen niitä on pidetty säännöllisesti joka neljäs vuosi. Vuonna 1995 Milanossa pidetyn konferenssin jälkeen päätimme, että yhdistys järjestää näiden konferenssien väliajalla vaatimattomamman konferenssin, jossa kustannuksia säästetään pitämällä koko konferenssi englanniksi. Ensimmäinen tällainen konferenssi järjestettiin Krakovassa vuonna 1997. Sillä ei ollut erillistä kansainvälistä järjestelytoimikuntaa, vaan neuvosto vastasi konferenssisohjelmasta. Konferenssin rakenne oli yksinkertaisempi kuin yleiskonferenssien, sillä kutsuttuja esitelmää oli vain avajaisistunnossa. Rinnakkaisistuntojen esitelmät valittiin tarjottujen abstraktien pohjalta. Konferenssissa oli tarkoitus järjestää myös posterisessio, mutta se oli väestöntutkijoille siinä vaiheessa liian uutta ja peruuntui liian pienen tarjonnan takia.

Krakovan konferenssista minulla on erityisen mieluisia muistoja. Krakova sopi hyvin konferenssipaikaksi, ja järjestelyt sujuivat erinomaisesti. Konferenssissa jaettiin ensimmäistä kertaa Gunther Beyer -palkinto (400 euroa ja kunniakirja), jonka nimellä kunnioitettiin EAPSia edeltäneen Euroopan väestöntutkimuskeskuksen perustajaa. Palkinto annettiin parhaasta konferenssiesitelmästä nuorelle tutkijalle. Arvostelulautakunnan muodostivat yhdistyksen kunniapuheenjohtajat. Iloni oli suuri, kun palkinto jaettiin kahden oppilaani, Pia Mäkelän ja Andres Vikatin kesken. Vuoden 2001 EAPS:in konferenssissa tämän palkinnon sai vuorostaan Marika Jalovaara.

Järjestimme Krakovan konferenssiin osallistuneiden suomalaisten yhteisen ravintolaillan juhliaksemme Pian ja Andresin palkintoja. Mieleeni tuli, että voisimme lyödä kaksi kärpää yhdellä iskulla. Suomalaisen väestöntutkimuksen ”grand old man” Väinö Kannisto osallistui konferenssiin ja pyysimme hänet illalliselle. Siellä minulla oli ilo ilmoittaa Kannistolle, että hänet oli kutsuttu Väestötieteen yhdistyksen kunniajäseneksi. Asiasta oli ollut aikaisemmin puhetta yhdistyksen piirissä, mutta päätös tehtiin johtokunnan Krakovassa olleiden jäsenten pikakokouksessa ennen illallista. Kannisto oli hyvin iloinen maanmiehiltään saamastaan tunnuksesta. Ilta jatkui riemukkaissa tunnelmissa, maljoja juotiin ja jopa laulettiin ravintolan sulkemisaikaan saakka. Nuoret osanottajat tiesivät jatkopaikaksi jazz-klubin, ja sinne lähti myös Väinö Kannisto.

Väinö Kannisto teki elämäntyönsä YK:n väestöasiantuntijana. Jäättyään eläkkeelle 1980-luvun puolivälissä hän aloitti aktiivisen tutkijanuran. Ansoistaan vanhojen ikäluokkien kuolleisuutta koskevista tutkimuksista hän sai vuonna 1997 ranskalaisen IPSEN-säätiön Prix de la Longevité -palkinnon, johon liittyi huomattava rahasumma. Hän lahjoitti sen Väestöliitolle peruspääomaksi Väinö Kanniston rahastolle, jonka tarkoituksena on jakaa vuosittain palkinto parhaasta kuolleisuutta koskevasta väitöskirjasta. Palkintoa on jaettu vuodesta 1999 lähtien. Väinö Kannisto, jonka vuonna 1947 valmistunut väitöskirja oli ollut tärkeänä virikkeenä omille kuolleisuustutkimuksilleni, kuoli Lissabonissa vuonna 2002.

EAPS Working Group on differentials in health, morbidity and mortality

1990-luvun alussa EAPS alkoi perustaa työryhmiä, jotka olivat vaatimatompampi versio IUSSP:n tutkimuskomiteoista. Johtokunta nimesi kullekin työryhmälle teeman ja puheenjohtajan. Se antoi ryhmälle myös luvan käyttää varojen hankinnassa yhdistyksen hyvää nimeä, mutta rahalliseen tai hallinnolliseen tukeen ei ollut resursseja. EAPSilla ei ollut sellaisia ulkopuolisia sponsoreita kuin IUSSP:llä. Toisaalta työryhmien ei edellytetty tuottavan julkaisuja kuten IUSSP:n komiteoiden.

Vuonna 1992 EAPS perusti työryhmän ”Health, Morbidity and Mortality Differentials in Europe”. Sen puheenjohtajana oli Guillaume Wun-

sch. Ryhmän tavoitteena oli liittää kuolleisuuteen keskittyvään väestötieteelliseen tutkimukseen sairastavuuden tutkimus. Osallistuin ryhmän toiseen seminaariin Urgupissa Turkissa lokakuussa 1995. Turkki ei oikeastaan kuulunut Eurooppaan, mutta sillä oli se etu, että siellä järjestettävään kokoukseen oli mahdollista saada YK:n väestörahasolta rahoitusta. Urgup oli Kappadokiassa kolmen tunnin bussimatkan päässä Ankarasta. Se oli valittu ”for reasons of cost and scenery”.

EAPSin neuvosto nimitti minut Wunschlin jälkeen työryhmän puheenjohtajaksi. Ryhmän hallinto oli yksinkertainen: puheenjohtaja päätti ja hoiti kaikki asiat. Valitsin seuraavan seminaarin aiheeksi sairastavuus- ja kuolleisuuserojen selittämisen. Tarkoituksena oli käsitellä samaa kysymystä, jota ryhmämme pohti: miten voidaan selvittää, kuinka paljon ja miten työ- ja elinot, terveyteen liittyvä käyttäytyminen, psykososiaaliset tekijät, terveyspalvelujen käyttömahdollisuudet ja muut tekijät vaikuttavat väestöryhmien välisiin sairastavuus- ja kuolleisuuseroihin.

Seminaari pidettiin Max Planck -väestöntutkimuslaitoksessa Rostockissa vuonna 1997. Laitos maksoi osanottajien oleskelukulut seminaarin ajalta, sillä äskettäin perustetun laitoksen johtaja Jim Vaupel halusi tehdä laitostaan tunnetuksi alan tutkijoiden keskuudessa ja oli itsekin kuolleisuustutkija. Olin laitoksen neuvoo-antavan toimikunnan jäsen, ja vierailin sen vuoksi säännöllisesti siellä.

Laadin seminaarikuvauksen ja kutsun. Jo tässä vaiheessa ilmoitin, että tarkoitus ei ollut julkaista esitelmää. Mielestäni oli tutkijoiden kannalta parempi saada julkaista tutkimus oikeassa tieteellisessä sarjassa kuin konferenssiraportissa. Ilmoitus seminaarista julkaistiin EAPSin uutiskirjeessä, mutta lähetin myös henkilökohtaisen kutsun useille tuntemilleni tutkijoille. Tämän ansiosta seminaariin osallistui myös epidemiologeja, jotka eivät aikaisemmin olleet tekemisissä EAPSin kanssa. Omasta ryhmästämmä oli kuusi osanottajaa. Seminaariin osallistui kolmekymmentä henkeä neljästätoista maasta. Osuuteni seminaarin ohjelmassa oli johdantoluento seminaarin teemasta eli kuolleisuuserojen selittämisestä. Aloitin sen vanhasta aiheestani eli erojen selittämisestä vaiheittaisen elaboraation periaatteella, koska arvelin, että muut kuin oman ryhmämme jäsenet eivät tunteneet tätä sosiologisesta survey-analyysistä lähtenyt perinnettä.

Seuraava työryhmän seminaari pidettiin huhtikuussa 2001 Pontignanossa, Italiassa lähellä Siena. Graziella Caselli oli järjestänyt yhteis-

työkumppaniksi Sienan yliopiston sosiaalitutkimuksen laitoksen ja hankkinut rahoituksen paikallisiin kuluihin. Teemaksi valitsin oman ryhmämme ajankohtaiseen tutkimukseen liittyvän aiheen: sairastuvuus ja kuolleisuuserojen muutosten analyysi ja selittäminen. Osanottajia oli taas noin kolmekymmentä. Kaikki sujui hyvin paitsi Sienan kaupungin vastaanotto. Se pidettiin ulkoilmassa hienon palatsin parvekkeella. Huh-tikuinen ilta oli auringon laskettua hyytävän kylmä, mitä osanottajat eivät olleet ottaneet huomioon. Kaikki palelivat. Paikalta ei ollut oikein sopivaa poistua, koska odotettiin, että Sienan kaupungin edustaja tulisi toivottomaan vieraat tervetulleiksi. Ketään ei ilmaantunut. Tämän seminaarin jälkeen luovuin puheenjohtajuudesta ja seuraajakseni tuli Jon Anson Israelista. Osallistuin työryhmän toimintaan rivijäsenenä myös Ansonin aikana.

Osallistuin 1990-luvulla enemmän kuin sitä ennen tai myöhemmin kansainvälisiin kokouksiin ja yhteishankkeisiin. Tämä oli mahdollista, koska olin suurimman osan virkavapaana tutkija/akatemiaprofessorina tai varttuneena tieteenharjoittajana. Akatemian tutkimusrahoitusta oli mahdollista käyttää myös kokousmatkoihin. Lapsemme olivat jo niin vanhoja, että kodin velvollisuudet eivät rajoittaneet matkustamista kuten aikaisemmin.

15 Alanvaihto kaupunkisosiologiaan

Kaupunkitutkimuksen professoriksi

Helsingin yliopiston konsistori päätti helmikuussa 1998 perustaa kuusi viiden vuoden määräajaksi täytettävää kaupunkitutkimuksen professuuria. Helsingin kaupunki oli luvannut lahjoittaa kaksi näistä viroista, jos myös yliopisto ja opetusministeriö kumpikin antavat varat kahteen professuuriin. Kaupungin lahjoitus liittyi Helsinki Kulttuurikaupunkina vuonna 2000 -hankkeeseen. Asiaa oli valmisteltu Helsingin yliopiston ja kaupungin neuvottelukunnassa, joka oli suositellut, että ensimmäiset professuurit perustettaisiin sosiaalipolitiikan, sosiologian ja maantieteen laitoksille. Neuvottelukunnan kokouksen pöytäkirjan mukaan ”keskustelussa todettiin, että opetusministeriö oli pitänyt tärkeänä yhden ensimmäisen vaiheen professuurin määrittelemistä väestötieteeseen (sosiologia)”. Kun viran alasta pyydettiin sosiologian laitoksen lausunto, laitoksen johtoryhmä esitti yksimielisesti, että virkaa ei perustettaisi väestötieteeseen, vaan sen alaksi tulisi yksinkertaisesti kaupunkisosiologia. Olin silloin laitoksen johtaja ja johtoryhmän puheenjohtaja ja pidin esitystä oikeana.

Yliopiston konsistori kuitenkin päätti, että viran alaksi tuli *kaupunkisosiologia, erityisesti väestötiede*. Perustelun päätökseen kuulin olevan sen, että ”niin oli sovittu”. Luvussa 12 käsitteelin Hannu Uusitalon laatimaa selvitystä, jossa hän ehdotti väestötieteen professuurin perustamista sosiologian laitokseen siirtämällä rahoitusta Väestöntutkimuslaitokselta yliopistoon. Opetusministeriö ei kuitenkaan voinut tai halunnut tehdä tällaista siirtoa. Toisaalta se ilmeisesti piti väestötieteen vahvistamista tarpeellisena tai antoi periksi kansliapäällikkö Pajusen ja Lapsen Ääni-yhdistyksen painostukselle väestöntutkimuksen lisäämiseen. Opetusministeriö sai professorin kahdelle alalle yhden professuurin hinnalla yhdistämällä kaupunkisosiologian ja väestötieteen virat.

Kun virka tuli haettavaksi keväällä 1998, sen alaksi oli määritelty ”kaupunkisosiologian, erityisesti väestötieteen professuuri, jonka opetusalanat olivat kaupunkiyhdyskuntien väestölliset ja sosiaaliset muutokset”. Hain

virkaa, koska arvelin, että kapeasti määriteltyyn virkaan ei ehkä muuten tulisi päteviä hakijoita ja laitos saattaisi menettää uuden professuurin. Lisäksi virkaa hakivat Kari Pitkänen ja Veijo Notkola. Virka oli tarkoitus täyttää viideksi vuodeksi tammikuusta 1999 lähtien. Asiantuntijoiden lausuntoja odoteltiin yli vuosi. Muut hakijat kuin minä todettiin epäpäteviksi, koska heillä ei ollut ansioita kaupunkisosiologiassa. Aloittaessani työni kaupunkisosiologian professorina kesällä 2000 viisivuotiskaudesta oli jäljellä kolme ja puoli vuotta vuoden 2003 loppuun.

Kun kaupunkiprofessorien ensimmäiset viisivuotiskaudet alkoivat lähestyä loppuaan, rahoitusta päätettiin jatkaa uudella viisivuotiskaudella. Samalla rahoittajien joukko laajeni niin, että mukaan tulivat myös Teknillinen korkeakoulu sekä Lahden kaupunki yhdellä professuurilla. Näin kaupunkiprofessorien määrä kasvoi kahdeksaksi. Samalla sosiologian laitoksen viran alaksi määriteltiin kaupunkisosiologia ilman lisämääreitä. Viran täyttö oli hidasta samaan tapaan kuin ensimmäisellä kerralla, ja uusi professori, Matti Kortteinen, sai nimityksen puolitoista vuotta myöhemmin kuin oli ollut tarkoitus. Hoidin virkaatekevänä kaupunkisosiologian professuuria kesään 2006 saakka. Lukuvuoden 2006–2007 olin Akatemian varttuneena tutkijan, minkä jälkeen jäin eläkkeelle palamatta omaan väestötieteen professuuriini.

Kontekstuaalianalyysin uusi tuleminen monitasoanalyyysinä

Luvussa 3 käsitelty väitöskirjani koski yhteisötason tekijöiden vaikutuksia yksilöiden asenteisiin ja käyttäytymiseen sekä menetelmiä, joilla tällaisia kontekstuaalivaikutuksia voidaan tutkia. Kontekstuaalianalyysi kukoisti varsinkin Yhdysvalloissa 1960-luvulla, mutta kiinnostus siihen väheni pian, koska vaikutukset havaittiin tutkimuksissa odotettua vähäisemmiksi. Kiinnostus ympäristövaikutuksiin yleistyi uudelleen 1980-luvun loppupuolella. Kontekstuaalianalyysi-termiä ei kuitenkaan käytetty, vaan puhuttiin ”monitasoanalyyysistä”. Kontekstuaalianalyysin toiseen tulemiseen vaikutti se, että tilastotieteilijät olivat esittäneet uuden regressioanalyyysin version (multilevel analysis), jonka avulla ympäristövaikutuksia voitiin analysoida täsmällisemmin kuin aikaisemmin.

Monitasoanalyysi ei ainoastaan palannut sosiaalitutkimukseen, vaan levisi myös epidemiologiaan ja kansanterveystieteeseen. Yksi tärkeä artikkeli tässä suhteessa oli Ana Diez-Rouxin artikkeli *Bringing context back into epidemiology: variables and fallacies in multilevel analysis*, joka ilmestyi vuonna 1988 American Journal of Public Health -lehdessä. Artikkelin otsikko muistuttaa epäilyttävästi Allan Bartonin vuonna 1968 julkaiseman artikkelin otsikkoa *Bringing society back in survey research and macro-methodology*. Diez-Roux ei kuitenkaan viitannut tähän artikkeliin. Artikkelit muistuttavat toisiaan otsikon lisäksi myös sanomaltaan.

Bartonin mukaan survey-tutkimusten hallitseva asema amerikkalaisessa sosiologiassa oli johtanut siihen, että tutkittiin, miten yksilöiden ominaisuudet olivat yhteydessä toisiinsa eikä sitä, miten yhteiskunnalliset tekijät vaikuttavat yksilöihin. Yhteiskunta piti tuoda takaisin tutkimukseen. Diez-Roux taas kuvasi, miten kansanterveystutkimus alkujaan käsitteli luonnon ja sosiaalisen ympäristön vaikutuksia sairauteen. Myöhemmin pääpaino siirtyi ympäristötekijöistä yhä enemmän yksilöiden käyttäytymiseen ja biologisiin ominaisuuksiin. Ympäristö piti tuoda monitasoanalyysin avulla takaisin epidemiologiaan.

Diez-Roux oli tietoinen 1960- ja -70-lukujen kontekstuaalianalyysin perinteestä toisin kuin useimmat muut menetelmän käyttäjät. Hänen artikkeleissaan on viittauksia muun muassa Rokkanin ja Doganin Evianin vuoden 1966 seminaarin aineiston pohjalta toimittamaan kirjaan ja myös omaan artikkeliini tässä kirjassa.

Vuosituhatvuoden vaihteeseen mennessä oli eri maissa tehty paljon monitasoanalyysseja, joissa oli tutkittu alueiden ominaisuuksien, kuten sosiaalisen kiinteyden ja sosiaalisen pääoman vaikutuksia terveyteen ja kuolleisuuteen. Itsearvioitua terveyttä koskevat tulokset osoittivat melko johdonmukaisesti, että alueiden ominaisuuksilla oli vaikutusta terveyteen, kun alueiden väestörakenteiden vaikutukset oli vakioitu. Kuolleisuutta koskevien tutkimusten tulokset olivat ristiriitaisempia.

Kun nimitykseni kaupunkitutkimuksen professoriksi näytti selvältä, aloin suuntautua kaupunkitutkimukseen. Ensimmäinen vuonna 2001 valmistunut tutkimus koski pääkaupunkiseudun osa-alueiden välisiä eroja kuolleisuudessa. Se liittyi sekä kuolleisuustutkimukseen että kontekstuaalianalyysiin. Tein sen yhdessä Timo Kauppinen kanssa, joka oli tutkimusavustajana ryhmässämme. Tulosten mukaan alue-erot olivat

hyvin suuria: miesten elinajanodote oli Kauniaisissa lähes kymmenen vuotta suurempi kuin Helsingin keskisessä suurpiirissä. Suurin osa, noin 70 prosenttia, alueiden välisestä kuolleisuuseroista oli selitettävissä niiden väestörakenteiden eroilla. Jäljelle jääneestä selittämättömästä vaihtelusta osa johtui sattumasta ja osa ehkä analyysiin sisältyvästä väestörakenteiden eroista. Päätelimme, että muiden alueominaisuuksien kuin väestörakenteen vaikutukset kuolleisuuteen olivat vähäisiä.

Vuonna 2001 alkoi kansainvälinen tutkimushanke ”Macrosocial determinants of morbidity and mortality: their contribution to the explanation of inequalities in health”, joka oli osa laajempaa Euroopan Tiedesäätiön rahoittamaa tutkimusohjelmaa. Hankkeen koordinaattorina oli Johan Mackenbachin ryhmään kuulunut Frans van Lenthe. Osallistuin yhdessä Pekka Martikaisen kanssa hankkeeseen, jossa oli mukana tutkijoita kuudesta Euroopan maasta sekä Ana Diez-Roux Yhdysvalloista. Tutkimuksen tavoitteena oli selvittää vertailukelpoisella aineistolla, miten kolme osa-alueiden ominaisuutta – kasautuva köyhyys, sosiaalisen koheesion vähäisyys ja suuret tuloerot -- vaikuttavat kuolleisuuteen eri maita edustavissa suurkaupungeissa. Aineisto-ongelmien vuoksi tutkimuksen tuloksien pohjalta ei kuitenkaan voitu sanoa juuri mitään aluevaikutuksien merkityksestä alueiden kuolleisuuseroille.

Yhteisötason tekijöiden vaikutukset kuolleisuuteen ja sosiaaliseen syrjäytymiseen

Edellä kuvatut tutkimukset olivat taustana, kun valmistelin ryhmän muiden jäsenten kanssa rahoitushakemusta uuteen tutkimushankkeeseen. Kaupunkisosiologian professorina ei mielestäni ollut asianmukaista keskittyä vain kuolleisuuteen. Sen vuoksi valitsimme syrjäytymisen hankkeen aiheeksi. 1990-luvun alkupuolen laman seurauksena työttömyys ja sosiaalinen syrjäytyminen olivat tulleet entistä tärkeämmiksi yhteiskunnallisiksi ongelmiksi. Syrjäytymisen pelättiin erityisesti lisääntyvän taloudellisesti taantuvilla alueilla Pohjois- ja Itä-Suomessa. Toisaalta kaupunkien kehitystä koskevassa keskustelussa oli huolenaiheena syrjäytymisen keskittyminen ongelma-alueille ja sosiaalisen segregaatian lisääntyminen. Teimme tutkimussuunnitelman ”Yhteisötason tekijöiden vaikutukset kuolleisuuteen ja sosiaaliseen syrjäytymiseen”.

tukset sosiaaliseen syrjäytymiseen ja syrjäytymisen alue-eroihin”, jonka perusteella Suomen Akatemian kulttuurin ja yhteiskunnan tutkimuksen toimikunta myönsi rahoituksen vuosiksi 2002–2004. Rahoitus vastasi karkeasti kahdeksan henkilövuoden palkkausta. Hankkeessa käytettiin myös Pekka Martikaisen saamia tutkimusrahoja ja tutkijakoulurahoitusta väitöskirjantekijöille Timo Kauppiselle ja Jenni Blomgrenille.

Timo Kauppinen oli ollut tutkimusharjoittelijana ja -avustajana ryhmässämme. Hänen vuonna 1998 valmistunut gradunsa oli koskenut maahanmuuttajien segregaatiota pääkaupunkiseudulla. Hän alkoi tehdä uudessa hankkeessamme väitöskirjaa asuinalueen ja perhetaustan vaikutuksista keskiasteen tutkintojen suorittamiseen Helsingissä. Tässä työssä syrjäytyminen – tai syrjäytymisen uhka – tarkoitti pelkän perustasteen koulutuksen varaan jäämistä. Tutkimusta varten muodostettiin Helsingin kaupungin tuella rekisteriaineisto, jonka käsittelyssä Timo käytti monitasoanalyysejä. Väitöskirja *Asuinalueen ja perhetaustan vaikutukset helsinkiläisnuorten keskiasteen tutkintojen suorittamiseen valmistui* vuonna 2004. Tulokset olivat yhteiskuntapoliittisesti positiivisia, sillä asuinalueiden ominaisuuksilla ei havaittu olevan juuri vaikutusta koulun päättämiseen peruskouluun, kun perheitä koskevat muuttajat oli vakioitu. Tulokset olivat taas yksi esimerkki siitä, että ympäristövaikutuksia ei vastoin olettamusta ollutkaan.

Hankkeen toinen väitöskirjantekijä oli Jenni Blomgren, joka oli tavalliseen tapaan ollut ensin tutkimusharjoittelijana ja -avustajana ryhmässämme. Hänen aiheenaan oli *Huono-osaisuus Suomen kaupunkiseutukunnissa: alue-erot ja sosiaalisen ympäristön vaikutukset 1990-luvulla*. Huono-osaisuuden tärkeimpänä indikaattorina oli työmarkkinoilta syrjäytyminen. Muita olivat muun muassa perheettömyys, köyhyys ja ennenaikainen kuolleisuus. Monet ihmettelivät kuolleisuuden tulkitsemista syrjäytymiseksi. Halusin sen mukaan oman kiinnostukseni vuoksi. Mielestäni kuolema on äärimmäinen syrjäytymisen muoto. Tutkimus koski vain kaupunkimaisia seutukuntia, ja puolet maan seutukunnista jäi tutkimuksen ulkopuolelle. Tämän rajauksen perusteluna oli se, että muissa seutukunnissa havaintomäärät olivat pieniä. Toinen, julkilausumaton syy oli se, että mielestäni kaupunkitutkimuksen professorin ryhmän tutkimusten tuli koskea kaupunkia.

Työ käsitteli sekä yksilöiden omien ominaisuuksien että asuinseutukuntien ominaisuuksien vaikutuksia huono-osaisuuteen. Yksilötasolla selvitettiin erityisesti, millainen vaikutus lama-aikana koetulla työttömyydellä oli 1990-luvun lopussa. Kun yksilöitä koskevien sosiodemografisten tekijöiden vaikutukset huono-osaisuuteen oli vakioitu, huono-osaisuus oli keskimääräistä yleisempää alhaisen äänestysprosentin sekä alhaisen perhekoheesion seutukunnissa. Perhekoheesion astetta mitattiin indikaattorilla, joka perustui yhden henkilön asuntokuntien, yksinhuoltajaperheiden ja eronneiden osuuksiin.

Molemmat väitöskirjat valmistuivat suomenkielisinä monografioina, Timon työ Helsingin kaupungin julkaisusarjassa ja Jennin työ sosiologian laitoksen julkaisusarjassa, jossa nyt julkaistiin vain väitöskirjoja. Monografiaväitöskirjat olivat VTE-ohjelmassa harvinaisia, mutta olin näissä kahdessa työssä kuitenkin suomenkielisten monografioiden kannalla. Ajattelin, että lahjoitusprofessorin tuloksena pitäisi olla tutkimuksia, jotka tulisivat niidenkin tietoon, jotka eivät lue ulkomaisia tieteellisiä julkaisuja. Olin myös alkanut epäillä, että kaikkien tutkimusten julkaiseminen kansainvälisesti voi johtaa sosiaalitutkimuksen syrjäytymiseen kotimaisesta yhteiskuntapolitisesta keskustelusta. Molemmista tutkimuksista valmistui myöhemmin myös kansainvälinen julkaisu.

Perhetutkijana Oslossa

Norjan Tiedeakatemiolla (joka ei ole valtion virasto niin kuin Suomen Akatemia) on huippuyksikköohjelma, joka tarjoaa siihen valituille kansainvälisille noin kymmenen tutkijan ryhmille mahdollisuuden intensiiviseen yhteistyöhön yhden lukuvuoden aikana. Ryhmien ulkomaisten vieraiden odotetaan työskentelevän Oslossa Tiedeakatemian Centre for Advanced Studies -keskuksessa usean kuukauden ajan Tiedeakatemian kustannuksella. Oslon yliopiston väestötieteen professorit Oystein Kravdal ja Nico Keilman valmistelivat syksyllä 2005 hakemusta tähän ohjelmaan ja pyysivät minua jäseneksi tutkimusryhmään. Olin tehnyt aikaisemmin yhteistyötä Kravdalin kanssa rekisteripohjaisessa kuolleisuus tutkimuksessa. Tällä kertaa tutkimuksen aiheena ei kuitenkaan ollut kuolleisuus vaan muuttuvat perhemuodot teollistuneissa maissa. Uudet

perhemuodot tarkoittivat muun muassa avoliittoja, eronneiden uusperheitä ja yleistyvää yksinasumista. Epäröin osallistumista, koska en ollut tehnyt perhetutkimusta.

Neuvoteltuani Kravdalin kanssa päätin kuitenkin osallistua hake muksen valmisteluun. Yhtenä hankkeen osana olivat muuttuvien perhemuotojen vaikutukset. Päätimme tutkia tämän teeman alla uusien perhemuotojen yleisyyden yhteyttä kuolleisuuteen. Aihe ei ollut aivan keinotekoinen. Vanhastaan tiedettiin, että siviilisäätöjen välillä oli suuria kuolleisuuseroja, ja Euroopan Neuvoston tutkimuksessani oli tullut ilmi, että kuolleisuusero naimisissa olevien ja muiden siviilisäätöryhmien välillä oli kasvanut useissa maissa. Jenni Blomgrenin väitöskirja ja muut ryhmämme tutkimukset olivat toisaalta osoittaneet, että alueilla, joissa yhden henkilön asuntokuntien, yksinhuoltajaperheiden ja eronneiden osuudet olivat suuria, kuolleisuus oli keskimääräistä suurempi.

Norjan Tiedeakatemia myönsi ryhmälle huippuyksikön statuksen luku vuodeksi 2006–2007. Tein tarkemman tutkimussuunnitelman vertaillevasta Suomi-Norja-tutkimuksesta, joka koski alueiden (seutukuntien) välisiä eroja uusien perhemuotojen yleisyydessä sekä erojen vaikutusta kuolleisuuteen, kun alueiden väliset erot väestörakenteessa oli vakioitu. Suunnitelmassa yhdistyi kaksi 1970-luvun tutkimusteni mielimenetelmää: faktorinanalyysi, jonka avulla muodostettaisiin uusien perhemuotojen yleisyyden alue-erojen mittari, sekä monitasoanalyysi, jolla erotettaisiin uusien perhemuotojen vaikutus kuolleisuuteen väestörakenteen ja muiden sekoittavien tekijöiden vaikutuksista.

Tarkoitukseni oli työskennellä Oslolla syyskuusta marraskuuhun ja hankkia yhdessä Kravdalin kanssa Norjaa koskeva aineisto. Terveystieteiden vuoksi tämä ei toteutunut, vaan työskentelin siellä helmikuusta huhtikuuhun. Tiedeakatemian tiloissa toimi ryhmämme lisäksi neljä muuta tutkimusryhmää, jotka edustivat sekä luonnontieteitä että humanistisia tieteitä. Huippuyksikön tavoitteena oli edistää tieteidenvälisyyttä. Tämän vuoksi Tiedeakatemia tarjosi päivittäin lounaan, johon kaikkien talossa työskentelevien odotettiin osallistuvan. Joka toinen viikko oli seminaari, jossa jonkin ryhmän edustaja esitteli tutkimustaan. Käytännössä ei ryhmämme ja muiden ryhmien välillä syntynyt juurikaan tieteellistä vuorovaikutusta.

Tutkimukseni ei toteutunut suunnitelmien mukaisesti. Norjaa koskeva vertailu jäi tekemättä, koska Norjan aineiston muodostaminen olisi kestänyt liian kauan. Helsingin-ryhmämme kanssa rakensin erinomaisen Suomea koskevan aineiston yhdistämällä omaan rekisteriaineistoomme seutukuntia koskevia tietoja eri tietokannoista ja muun muassa Suomen kirkon tilastoista. Samanlainen tiedosto rakennettiin myös kuntatiedoista. Teimme faktorianalyysin pohjalta muuttujan, joka kuvasi uusien perhemuotojen (mm. avoliitot ja avioerot) yleisyyttä eri seutukunnissa. Sen aluevaihtelu vastasi odotuksia: uudet perhemuodot olivat yleisimpiä kaupunkialueilla ja Itä-Suomessa ja harvinaisimpia Lounais-Suomessa ja ruotsinkielisellä Pohjanmaalla. HavaitSIMME myös, että kuolleisuus oli hypoteesimme mukaisesti suurinta siellä, missä uudet perhemuodot olivat yleisiä ja pienintä seutukunnissa, missä uudet perhemuodot olivat harvinaisia. Tämä oletuksen mukainen riippuvuus hävisi kuitenkin, kun vakioitiin alueiden väliset väestörakenteiden erot ja muut sekoittavat tekijät. Lähtökohtana ollut hypoteesi oli väärä.

Pidin tuloksista esitelmän perhetutkimuksen seminaarissa Oslolla. Esitystäni pidettiin mielenkiintoisena, koska tutkijat esittävät harvoin tuloksia, jotka eivät tue tutkimuksen hypoteesia. En kuitenkaan laatinut julkaisua esitelmän pohjalta. Minua vaivasi selvittämättä jäänyt ristiriita aikaisempien tutkimuksiemme ja tämän tutkimuksen tulosten välillä.

Tunsin olevani velkaa oslolaisille isännilleni jonkinlaisen kontribuution ryhmän loppuraporttiin. Sen vuoksi tein kerätystä aineistosta yhdessä ryhmän muiden jäsenten kanssa artikkelin siitä, miten alueiden sosioekonomiset ja kulttuuriset ominaisuudet vaikuttavat uusien perhemuotojen yleisyyteen. Se ilmestyi vuonna 2008 Rostockin Max Planck -instituutin verkkojulkaisussa Demographic Research. Aktiiviurani viimeinen tieteellinen julkaisu ei siten koskenut kuolleisuutta vaan perhedemografiaa.

16. Lopuksi

Tarkastelen vielä urani päävaiheita ja arvioin, miten eri tekijät kuten sattuma, yhteiskunnallinen tilanne, tutkimustyön rahoitus ja kansainväliset suuntaukset ovat vaikuttaneet niihin. Arvioin myös työni vaikutuksia tutkimukseen ja sen ulkopuolelle.

Tulin tietoisesti sosiologiasta sattumalta, kun Rafael Helanko kertoi poikasakkeja koskevasta tutkimuksistaan partiolaisten kurssilla, jolle osallistuin 13-vuotiaana. Sosiologia olisi tuskin tullut mieleeni ilman tätä luentoa. Minusta olisi ehkä tullut lääkäri tai jonkin luonnontieteellisen aineen professori, kuten muista luokkani koulussa hyvin pärjänneistä oppilaista. Toinen tärkeä sattuma oli se, että Erik Allardt piti Lappeenrannan kesäyliopistossa kuulusteluja vuonna kesällä 1958, ja minulla oli tilaisuus saada opintoneuvontaa häneltä. Seurasin hänen suositustaan valita sivuaineiksi matematiikka ja tilastotiede. Sen johdosta olen tehnyt pääasiassa kvantitatiivista tutkimusta ja voinut pätevyitä väestötieteen professoriksi.

Myös tutkijanurani alkuun vaikutti sattuma. Sosiologian laitoksen piirissä oli päätetty syksyllä 1962 aloittaa Ristiinan teollistumista koskeva tutkimus. Minulle tarjottiin tutkijan paikkaa hankkeessa, koska olin sopivasti paikalla ja juuri aloittamassa graduani. Jouduin harkitsemaan, jätänkö turvallisen ja hyviä mahdollisuuksia tarjonneen työpaikkani mainostoimistossa vai lähdenkö epävarmalle tutkijantielle. Valinta ei kuitenkaan lopulta ollut vaikea.

1960- ja 70-luvuilla teollistuminen ja yhteiskunnan nopea muutos olivat sekä yhteiskuntapolitiikan että sosiaalitutkimuksen keskeisiä kysymyksiä. Pääosa tutkimustyöstäni liittyi vuoteen 1975 saakka näihin aiheisiin: maaseudun uudenaikaistumiseen, seutus suunnitteluun, kehitysalueiden maaseutuväestön oloihin ja epätasaiseen alueelliseen kehitykseen. Poikkeuksena oli kontekstuaalianalyysia koskeva metodinen väitöskirjani. Sen virikkeenä oli amerikkalaisessa sosiologiassa käyty keskustelu, jonka Erik Allardt toi Suomeen.

Sosiaalitutkimuksen rahoitus oli 1970-luvun puoliväliin saakka niukkaa ja sattumanvaraista. Ristiina-tutkimus tehtiin Pellos Oy:ltä, Suomen Kulttuurirahastolta ja Viipurilaiselta Osakunnalta saaduilla pienillä

apurahoilla. Urani alun kannalta oli ratkaisevaa, että Yrjö Uitto ja Kalevi Heinilä takasivat minulle omilla varoillaan palkkarahat tutkimuksen alkuvaiheessa. Haastattelut voitiin toteuttaa sen ansiosta, että opiskelijat tekivät ne käytännöllisesti katsoen ilmaiseksi. Muita tutkimuksiani rahoittivat ennen vuotta 1975 Uudenmaan seutukaavaaliitot, Kehitysalueiden neuvottelukunta sekä Asla-Fulbright- ja American Council of Learned Societies -säätiöt. Vaikka tutkimuskuluihin oli vaikea saada rahoitusta, järjestyi minulle sen ajan oloissa erinomaiset puitteet väitöskirjan tekemiseen yliopiston assistenttina. Assistenttuuri oli silloin melkein ainoa varsinainen jatko-opiskelupaikka.

Suurin osa vuosien 1963–75 tutkimuksistani oli yhteiskuntapolitiikkaan ja suunnitteluun liittyviä selvityksiä ja ennusteita. Niillä oli kysyntää ja ehkä merkitystä osana yhteiskunnallista keskustelua ja päätöksentekoa. Suomessa ei siihen aikaan ollut juuri mitään valtiollisia sosiaalitutkimuslaitoksia. Eniten lukijoita tämän ajan julkaisuistani oli haastattelu- ja kyselyaineiston analyysia koskevalla oppikirjallani. Yliopistoissa ja tutkimuslaitoksissa lienee edelleen tutkijoita, jotka ovat siitä jotakin oppineet. Tieteelliseltä kannalta tärkein tutkimus tällä kaudella oli kontekstuaalianalyysia koskenut väitöskirjani. Se ei johtanut jatkotutkimuksiin, ja kontekstuaalianalyysi hävisi alkuinnostuksen jälkeen myös kansainvälisestä tutkimuksesta. Parinkymmenen vuoden kuluttua se tuli monitasoanalyysin nimellä uudelleen muotiin.

1960-luvun loppu- ja 1970-luvun alku olivat sosiologian kulta-aikaa, jolloin moniin yliopistoihin ja korkeakouluihin perustettiin professuureja. Päteviä hakijoita oli kuitenkin niukasti. Tämän ansiosta pääsin heti tohtoriksi tultuani sosiologian apulaisprofessoriksi Kauppakorkeakouluun. Uusi työympäristö ei juuri vaikuttanut tutkimusteni aiheisiin. Suunnitelmiini ei kuulunut jäädä Kauppakorkeakouluun koko urani ajaksi.

Yksi työni suunnan kannalta tärkeä sattuma oli se, että Helsingin yliopistoon perustettiin vuonna 1975 sosiologian professuuri, jonka alana oli väestötiede. Tilastotieteen opinnoissa ja Uudenmaan ennustetutkimuksessa olin perehtynyt sen verran väestötieteeseen, että pystyin tekemään nopeasti kelvollisen pätevyystutkimuksen ja sain nimityksen virkaan vuonna 1977. Tämä olisi tuskin onnistunut, jos en olisi saanut vuodeksi 1975 Suomen Akatemian varttuneen tutkijan apurahaa ja

määrärahaa tutkimusavustajan palkkaukseen. Valtion tiedeneuvosto oli vuonna 1973 nimennyt kansanterveyden yhdeksi erityistä tukea tarvitseväksi tutkimuskohteeksi ja siitä tuli yksi Akatemian rahoituksen painoala. Pätevöitymistutkimukseen saamani rahoitus ei kuitenkaan liittynyt painoalakytkökseen, sillä hakemukseni aiheena ei ollut kuolleisuus vaan alueellinen väestönkehitys. Toteutuneen tutkimukseni havaittiin kuitenkin liittyvän kansanterveyteen. Vuoden 1975 jälkeen sain melkein jatkuvasti Akatemian rahoitusta joko yhteiskuntatieteelliseltä toimikunnalta tai lääketieteelliseltä toimikunnalta. Vuoteen 1987 saakka rahoitus myönnettiin joka vuosi erikseen ja sen jälkeen kolmevuotisiin hankkeisiin sekä tutkija/akatemiaprofessuuriin vuosina 1991-95. Ilman Akatemian rahoitusta suurin osa tutkimuksistani olisi jäänyt tekemättä, koska tarvitsin tutkimusavustajaa aineistojen käsittelyyn.

Terveyspolitiikan tärkeänä tavoitteena oli 1970-luvulla sydäntautikuolleisuuden ja siinä olevien alue-erojen vähentäminen. Aloin painottaa näitä aiheita omissa tutkimuksissani. Tähän vaikutti myös se, että sain kutsuja ja esitelmäpyyntöjä sydäntautien epidemiologiaa ja ehkäisyä käsitteleviin seminaareihin. Tiettyä kuolemansyytä koskevat tutkimukset eivät ole tavallisia väestötieteellisessä tutkimuksessa, jossa kuolleisuutta käsitellään yleensä syntyvyyden ja muuttoliikkeen tapaan väestönmuutostekijänä. Juuri alalle tullessa minulla ei ollut painolastina väestötieteen konventioita, vaan siirryin ujostelematta epidemiologien tontille.

Sosiologitaustani takia minua kiinnostivat erityisesti sosiaalisten tekijöiden vaikutukset kuolleisuuteen. Perehtyessäni vuonna 1975 kuolleisuuseroja koskeviin ulkomaisiin tutkimuksiin tein työni jatkon kannalta tärkeimmän keksintöni: Suomessa voidaan väestöryhmien välisiä kuolleisuuseroja kuvata ja analysoida helposti ja luotettavasti yhdistämällä henkilöä koskevat väestölaskenta- ja kuolleisuustiedot tietokoneella henkilötunnuksen avulla. Tällaisen aineiston avulla kuolleisuustutkimusta ei tarvitse rajoittaa vainajan kuolintodistuksesta saataviin tietoihin. Yhdistetyn yksilötasoisien aineiston avulla tutkija voi itse valita analyysissa tarvittavat muuttujat ja niiden käsittelytavat.

Ensimmäinen rekisteritietoja yhdistämällä muodostettu tutkimusaineisto valmistui vuonna 1979 Tilastokeskuksessa Lääkintöhallituksen ja Työterveyslaitoksen tuella. Aineiston analyysissä tärkeä edistysaskel oli se, että minulle selvisi vuonna 1985, miten taulukoidusta aineistos-

ta voidaan tehdä sosiologisen survey-tutkimuksen elaboraatioperinteen mukaista syysuhteita selvittävää analyysia.

WHO:n Euroopan toimiston vuonna 1985 julkaisema *Targets for health for all* -ohjelma ja vastaava Suomen ohjelma nostivat väestöryhmienvälisen terveyserojen kaventamisen tärkeäksi terveyspolitiikan tavoitteeksi. Ehkä osittain näiden ohjelmien ansiosta sain Suomen Akatemialta rahoitusta pitkälle sarjalle sosioekonomisten kuolleisuuserojen muutoksia koskeville tutkimushankkeille, joista ensimmäinen alkoi vuonna 1987. Sen tuloksena oli raportti *Eriarvoisuus kuoleman edessä*. Se osoitti, että sosiaaliryhmien väliset erot olivat jaksolla 1971-85 joko kasvaneet tai pysyneet ennallaan ikä- ja sukupuoliryhmästä riippuen. Tulokset saivat melkoisesti julkisuutta. Terveysten eriarvoisuus ja sosiaaliryhmien väliset terveyserot sivuuttivat ennen pitkää miesten ylikuolleisuuden ja kuolleisuuden alue-erot terveyspoliittisessa keskustelussa.

Ensimmäiset yksilötason rekisteriaineistot muodostettiin kuolleisuutta koskevia tutkimuksia varten, mutta käytin samantyyppistä aineistoa myös Helsingin seudun muuttoliikettä koskevassa tutkimuksessa vuonna 1985. Kesti kuitenkin pitkään ennen kuin tutkijat alkoivat käyttää yhdistettyjä rekisteriaineistoja muiden aiheiden kuin kuolleisuuden tutkimuksessa. Toimitin 1990-lopulla yhdessä Seppo Koskisen ja Tuija Martelinin kanssa teoksen *Rekisteriaineistojen käyttö sosiaalitutkimuksessa*, jonka tarkoituksena oli antaa opiskelijoille ja tutkijoille opastusta rekisteriaineistojen käyttötavoista. Näiden aineistojen käyttö on lisääntynyt ja monipuolistunut huomattavasti 2000-luvulla. Vuodesta 2003 lähtien sitä on edistänyt Rekisteritutkimuksen tukikeskus, jota rahoittavat Terveysten ja hyvinvoinnin laitos, Kansaneläkelaitos ja Työterveyslaitos. Keskuksen johtajana on ensimmäinen väestötieteessä väitellyt oppilaani Irma-Leena Notkola.

Mahdollisuudet omaan tutkimustyöhön ja tutkimusryhmän johtamiseen paranivat suuresti 1990-luvulla, jolloin olin suurimmaksi osaksi virkavapaana professuuristani joko tutkija/akatemiaprofessorina tai Akatemian varttuneena tieteenharjoittajana. Sosioekonomisten kuolleisuuserojen muutokset säilyivät yhtenä ryhmän tutkimusaiheena. Niitä koskevat tulokset tulivat helpommin ymmärrettäviksi, kun aloimme käyttää elinajanodotetta kuolleisuuden mittalukuna ikävakioidun kuolleisuusluvun asemesta. Tuloksiamme pidettiin lähtökohtana, kun Suomen vuo-

den 2001 Terveys 2015 -ohjelmassa asetettiin kvantitatiivinen tavoite sosiaaliryhmien välisen kuolleisuuseron kaventamiselle: toimihenkilöiden ja työntekijöiden välisen elinajanodotteiden eron tuli supistua 20 prosentilla vuoteen 2015 mennessä. Tavoite on edelleen voimassa. Terveyseroja kaventamaan perustettiin vuonna 2004 Sosioekonomisten terveyserojen kaventaminen Suomessa -hanke (TEROKA), jonka pääosapuolina ovat Terveysten ja hyvinvoinnin laitos ja Työterveyslaitos. Sen koordinoimana on vireillä useita alueellisia ja paikallisia hankkeita terveyserojen pienentämiseksi.

Tutkimusryhmämme toiminta tuli 1990-luvulla entistä suunnitelmallisemmaksi, tehokkaammaksi ja kansainvälisemmäksi ja toteutti siten osaltaan tiedepolitiikan tavoitteita. Tämä oli suurelta osalta mahdollista sen vuoksi, että sain nimityksen tutkijaprofessoriksi ja samalla jatkuvan rahoituksen. Ryhmän identiteetti ja jatkuvuus vahvistuivat vuonna 1993, kun perustimme sosiologian laitoksen Väestöntutkimuksen yksikön (Population Research Unit). Yksikön johtajana on ollut vuodesta 2007 lähtien Pekka Martikainen, josta tuli myös seuraajani väestötieteen professorina. Yksikön julkaisuluetteloon kertynyt useita satoja julkaisuja, joista valtaosa on julkaistu kansainvälisillä foorumeille. Tutkimustyön jatkuvuutta edisti vuonna 1995 toimintansa aloittanut Väestö, terveys ja elinolot -tutkijakoulu, jonka alkuaikoina sen opettajat ja oppilaat yhdessä opettelivat tutkijan ammattitaitoja, kuten tutkimuksen suunnittelua, konferenssiisiintymistä, tutkimusartikkelien kirjoittamista ja julkaisemista. Vuoteen 2011 mennessä yli 40 tutkijakoulun jatko-opiskelijaa oli valmistunut tohtoriksi.

Pääosa sosioekonomisia kuolleisuuseroja koskevista tutkimuksistamme olivat alkuaikoina kuvailevia ja liittyivät sosioekonomisten kuolleisuuserojen muutosten seurantaan. Kuvailevat tutkimukset sopivat huonosti julkaistaviksi kansainvälisissä tieteellisissä lehdissä eikä sellaista julkaisemista siihen aikaan pidetty sosiaalitieteissä kovin tärkeänä. Ryhmämme työn painopiste siirtyi 1990-luvulla tutkimuksiin, jotka käsittelivät erilaisten tekijöiden kuten työttömyyden, alkoholinkäytön, tupakoinnin ja psykososiaalisen stressin vaikutuksia kuolleisuuteen ja kuolleisuuseroihin. Samalla tavallisimmiksi julkaisufoorumeiksi tulivat kansainväliset tieteelliset aikakauslehdet.

Luvussa kolme kerroin Erik Allardtin kanssa keväällä 1968 käymästani kirjeenvaihdosta, joka koski väitöskirjasuunnitelmiani. Erik huomautti siitä, että en tutkimustyössäni ehkä kiinnitä tarpeeksi huomiota teorian ja paradigman rakentamiseen, vaan pyrin vain verifioimaan tai falsifioimaan asioita. Asiaa pohdittuani päädyin vastaamaan, että en usko pystyväni kehittämään omaperäistä teoriaa tai metodologiaa. Sen vuoksi minulle sopii paremmin tehdä normaalitiedettä ja pidin hyväksyttävänä tutkia ”hyvin käytännöllisiä ja hyödyllisiä ongelmia”. Tutkimusaiheitani ovatkin usein ohjanneet ajankohtaiset yhteiskunnalliset ongelmat, alussa alueellinen kehitys ja siihen vaikuttava suunnittelu, myöhemmin väestöryhmien väliset kuolleisuuserot ja terveyspolitiikka. Aiheet ovat olleet mielestäni tärkeitä ja tulokset ainakin toisinaan hyödyllisiä. Teoriat ovat tutkimuksissani jääneet vähälle. Tärkeimpänä saavutukseni pidän rekisteriaineistojen käyttöön perustuvaa tutkimusperinnettä. Pysyvin tulos työstäni on ollut ryhmämme piirissä kasvaneet tutkijat, jotka kehittävät tutkimusperinnettä edelleen.

Kirjallisuus

Kirjassa mainitut Tapani Valkosen julkaisut aikajärjestyksessä

- Valkonen T.: Teollistuva maalaisyhteiskunta ja sosiaalinen disorganisaatio. Sosiologian pro gradu-tutkielma. Helsingin yliopisto. Valtiotieteellinen tiedekunta, 1965.
- Valkonen T.: Perinteellisestä uudenaikaiseen. Tutkimus yhteisön ja yksilöiden uudenaikaistumisesta Ristiinassa. *Helsingin yliopiston sosiologian laitoksen tutkimuksia* 1965; 55.
- Valkonen T.: Yhteisö- ja yksilömuuttujien välisistä suhteista sosiologisessa tutkimuksessa. *Helsingin yliopiston sosiologian laitoksen tutkimuksia* 1966; 76.
- Valkonen T.: Uudenaaman sosiologinen ennustetutkimus I–III. *Helsingin yliopiston sosiologian laitoksen tutkimuksia*; 1967; 86–88.
- Valkonen T.: Kyvyt vaihtoon, yhdenmukaisuuden paine ja vieraantuminen Ristiinassa. *Sosiologia* 1968; 4 (4); 157–166.
- Valkonen T.: Poliittiset pienalueet ja puoluekannatus. *Politiikka* 1969; 11 (1–2); 53–68.
- Valkonen T.: Individual and Structural Effects in Ecological Research. M. Dogan and S. Rokkan (eds.), *Quantitative Ecological Analysis in the Social Sciences*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1969; 53–68.
- Valkonen T.: Community Context and Politicization of Individuals. *Acta Sociologica* 1969; 12 (3); 144–155.
- Valkonen T.: Yhteisö- ja yksilömuuttujien välisistä suhteista sosiologisessa tutkimuksessa. *Publications of the Institute of Sociology, University of Helsinki* 1969; 70; 17 s.
- Valkonen T.: Secondary Analysis of Survey Data with Ecological Variables. *Social Sciences Information* 1969; 8 (6).
- Valkonen T.: Yhteisön vaikutukset yksilöön ja niiden kvantitatiivinen tutkiminen. *Politiikka* 1970; 12 (1); 1–31 (väitöskirjayhteenveto).
- Valkonen T.: On the Theory of Diffusion of Innovations. *Sociologica Ruralis* 1970; 10 (2); 102–179.
- Valkonen T.: Urbanisme et prévisions sociologiques. *Analyse & Prévision* 1971; 2.

- Valkonen T.: *Haastattelu- ja kyselyaineiston analyysi sosiaalitutkimuksessa*. Helsinki: Gaudeamus, 1971, 159 s.
- Valkonen T., Alanen, I., Suolinna K.: Taustatietoja Suomen kehitysalueiden maaseutuväestön oloja ja asenteita koskevaan tutkimukseen. *Helsingin yliopiston sosiologian laitoksen julkaisuja* 1971; 165; 163 s.
- Valkonen T. ja Alanen, I.: Raportti kehitysalueiden maaseutuväestön oloista ja asenteista. *Valtioneuvoston kanslian julkaisuja* 1972; 4; 199 s.
- Valkonen T.: Economic development and regional population redistribution: a comparative study of Finland, Norway, Sweden and Wisconsin 1900–1970. *Research Group for Comparative Sociology, University of Helsinki, Research Reports* 1975; 7; 48 s.
- Valkonen T.: Elintaso, kaupungistuminen ja alueelliset kuolleisuuserot Suomessa, Ruotsissa ja Norjassa). *Helsingin yliopiston sosiologian laitoksen julkaisuja* 1975; 204; 154 s.
- Valkonen T.: Suomen alueellisten kuolleisuuserojen syistä, *Sosiologia* 1975; 5–6; 11 s.
- Valkonen T. ym.: M-projekti: Selvitys muuttoliikkeen ja alueellisen väestönmuutoksen hyötyjä ja kustannuksia käsittelevistä tutkimuksista. *Helsingin yliopiston sosiologian laitoksen monisteita* 1975; 8; 104 s.
- Valkonen T. & Notkola, V.: Social Environment and Natural Environment in Relation to Ischaemic Heart Disease Mortality in Finland. *Nordic Council for Arctic Medical Research, Research Report* 1977; 19; 95–100.
- Ostrowski K. & Valkonen, T.: Regional Development, in Allardt, Erik and Węsolowski, Włodzimierz (eds.), *Social Structure and Change Finland and Poland Comparative Perspective* Warszawa: Polish Scientific Publishers, 1980; 265–299.
- Valkonen T., Alapuro, R., Alestalo, M., Jallinoja, R. & Sandlund, T.: *Suomalaiset. Yhteiskunnan rakenne teollistumisen aikana* (The Finns. Social structure during the period of industrialization), Juva: 1980; 329 s.
- Valkonen T. ja Sauli, H.: Koulutusaste ja kuolleisuus verenkiertoelinten tauteihin (Level of education and mortality from cardiovascular diseases), *Suomen Akatemian julkaisuja* 4/1981; 37–53.
- Martelin T. ja Valkonen, T.: Tupakointimuutokset ja keski-ikäisten miesten kuolleisuus Suomessa vuosina 1951–1975 sekä laskelmia vuoteen 2000 (Changes in smoking habits and mortality among middle-aged men in Finland in 1951–1975 and projections to the year 2000), *Helsingin yliopiston sosiologian laitos, Working Papers* 1981; 19; 82 p.

- Koskinen S., Puska, P. ja Valkonen, T.: Terveyskäyttäytyminen keski-ikäisen väestön osaryhmissä 1978–80 (Health behavior in the subgroups of the middle-aged population 1978–80), *Kansanterveyslaboratorion julkaisuja B* 1/1981; 108 s.
- Valkonen T.: Sociodemographic Mortality Differentials among Middle-aged Men in Finland and Problems in Accounting for them. *Department of Sociology, University of Helsinki, Working Papers* 1982; 25; 21 p.
- Valkonen T.: Psychosocial Stress and Sociodemographic Differentials in Mortality from Ischaemic Heart Disease in Finland, *Acta Medica Scandinavica (Suppl.)* 1982; 660; 152–164.
- Koskinen, S., Valkonen, T., Kulokari, H., Niemi, M.-L. & Sauli, H.: Alueelliset erot kuolleisuudessa verenkiertoelinten sairauksiin ja muihin kuolemansyihin (Regional differences in mortality from cardiovascular diseases and other causes of death). *Department of sociology, University of Helsinki, Research Reports* 1983; 220; 121 p.
- Valkonen, T., Martelin, T. & Summa, H.: Muuttoliike ja asunnonvaihdot pääkaupunkiseudulla (Migration and residential mobility in the Helsinki metropolitan area), *Pääkaupunkiseudun julkaisusarja B* 1984; 1; 271 s.
- Pyörälä, K., Salonen, J.T. & Valkonen, T.: Trends in coronary heart disease mortality and morbidity and related factors in Finland. *Cardiology* 1985; 72; 35–51.
- Valkonen, T. & Martelin, T.: Influence of Household and Area Characteristics on the Residential Mobility of Households, *Yearbook of Population Research in Finland* 1986; 24; 14–28.
- Valkonen, T.: Male mortality from ischaemic heart disease in Finland: relation to region of birth and region of residence. *European Journal of Population* 1987; 3; 61–83.
- Valkonen, T. & Martelin, T.: Occupational class and suicide. An example of the elaboration of a relationship. *Research Reports, Department of Sociology, University of Helsinki* 1988; 222; 32 p.
- Adult Mortality and level of education: a comparison of six countries. In Fox, J. (ed.): *Health Inequalities in European Countries*. Aldershot: 1989; 142–172.
- Valkonen T., Martelin, T. & Rimpelä, A.: Eriarvoisuus kuoleman edessä. Sosioekonomiset kuolleisuuserot Suomessa 1971–85. (Inequality in the face of death. Socioeconomic mortality differentials in Finland 1971–85), *Tutkimuksia* 172, Helsinki: Tilastokeskus 1990, 141 p.

- Valkonen, T., Krumins, J. & Zvidrins, P.: Mortality trends in Finland and Latvia since the 1920s. *Yearbook of Population Research in Finland* 1991; 29; 61–72.
- Valkonen, T., Martelin, T., Rimpelä, A., Notkola, V. & Savela, S.: Sosioekonomiset kuolleisuuserot 1981–90. (Socio-economic mortality differences 1981–90), *Tilastokeskus, Väestö* 1992:8, 100 s.
- Martikainen, P. & Valkonen, T.: Lama ja ennenaikainen kuolleisuus (Recession and premature mortality), *Tilastokeskus, Väestö* 1995:11; 92 s.
- Lopez, A., Caselli, G. & Valkonen, T. (eds.): *Adult mortality in developed countries: From description to explanation*. Oxford: Clarendon Press, 1995, 361 p.
- Valkonen, T. & van Poppel, F.: The contribution of smoking to trends in ex differences in life expectancy: four Nordic countries and the Netherlands 1970–89, *European Journal of Public Health* 1997; 7; 302–310.
- Mackenbach, J.P., A.E. Kunst, A.E.J.M. Cavelaars, F. Groenhouf, J.J.M. Geurts, and the EU Working Group on socioeconomic Inequalities in Health (incl. Valkonen, T.). Socioeconomic inequalities in morbidity and mortality in western Europe: A comparative study, *The Lancet*, 1997; 349 (June 7); 1655–1659.
- Valkonen T., Koskinen S., Martelin T (toim.): Rekisteriaineistot yhteiskunta- ja terveystutkimuksessa. Helsinki, 1998.
- Valkonen T., Martikainen, P., Jalovaara, M., Koskinen, S., Martelin T. & Mäkelä, P.: Changes in socioeconomic inequalities in mortality during an economic boom and recession among middle-aged men and women in Finland. *European Journal of Public Health* 2000; 10 (4); 274–280.
- Valkonen T. & Kauppinen, T.M.: Miesten kuolleisuuden alue-erot ja sosiaalinen segregatio pääkaupunkiseudulla. *Kvartti* 2001 (1); 7–21..
- McMichael, A. J., McKee, M., Shkolnikov, V., Valkonen, T.: Mortality trends and setbacks: global convergence or divergence? *Lancet* 2004; 363; 1155–1159.
- van Lenthe, F.J., Borrell, L.N., Costa, G., Diez Roux, A.V., Kauppinen, T.M., Marinacci, C., Martikainen, P., Regidor, E., Stafford, M., Valkonen, T. : Neighbourhood unemployment and all-cause mortality: A comparison of six countries. *Journal of Epidemiology and Community Health* 2005; 59; 231–237.
- Martikainen P., Valkonen T.: Excess mortality of unemployed men during a period of rapidly increasing unemployment. *Lancet*, 2004.
- Valkonen T., Martikainen P. & Remes H.: Sosiaaliryhmien väliset elinajanodote-erot ovat pysyneet suurina 2000-luvulla. *Suomen Lääkärilehti* 2007; 42; 3891–3896.

Valkonen T, Blomgren J., Kauppinen T.M., Martikainen P. Mäenpää E.: The effects of regional socioeconomic and cultural characteristics on the spatial patterns of the Second demographic transition in Finland, *Demographic Research*, 2008.

Muu kirjallisuus

Allardt E.: Social struktur och politisk aktivitet. Helsingfors, 1956.

Allardt E.: Yksilö- ja yhteisömuuttujien suhteesta sosiaalitytökimyksessä. *Politiikka*, 1960.

Allardt E, Littunen Y.: Sosiologia. Porvoo, 1958.

Allardt E.: Yhteiskunnan rakenne ja sosiaalinen paine. Porvoo, 1964.

Allardt E.: Suunnitelmia ja kulttuurisokkeja. Helsinki, 1995.

Allardt E., Wesolowski K. (toim.): Social structure and change: Finland and Poland in comparative perspective. Warsaw, 1980.

Barton A. H.: Bringing society back in: survey research and macro-methodology. *American Behavioral Scientist*, 1968.

Blalock H.: Some implications of random measurement error for causal inferences. *American Sociological Review*, 1965.

Blalock H.: Causal inferences in non-experimental research. Hill Chapel, 1961.

Brox O.: Centralbyråkraterna och glesbygden. Halmstad, 1969.

Blomgren J.: Huono-osaisuus Suomen kaupunkiseutukunnissa: alue-erot ja sosiaalisen ympäristön vaikutukset 1990-luvulla. *Helsingin yliopiston sosiologian laitoksen tutkimuksia* 246, 2005.

Coleman J.S.: Mathematical sociology. Glencoe, 1964.

Diez-Roux A.: Bringing society back in: variables and fallacies in multilevel analysis. *American Public Health*, 1988.

Dogan M., Rokkan S. (toim.): Quantitative ecological analysis in social sciences. Cambridge, Mass., 1969.

Fox J.: Health inequalities in European countries. Aldershot, 1989.

Galtung J.: Fenselssamfundet: et försök på analyse. Oslo, 1959.

Hyman H.: Survey design and analysis. Glencoe, 1955.

- Jalovaara M.: The effects of marriage partners' socio-economic positions on the risk of divorce in Finland. Helsinki 2007.
- Kaila E.: Syvähenkinen elämä. Helsinki, 1954.
- Kannisto V.: Kuolemansyyt väestöllisinä tekijöinä Suomessa. Helsinki, 1947.
- Kauppinen T.: Asuialueen ja perhetaustan vaikutukset helsinkiläisnuorten keskiasteen tutkintojen suorittamiseen. Helsinki, 2004.
- Kitagawa E.M., Hauser P.M.: Differential mortality in the United States. Cambridge, Mass., 1973.
- Koskinen S.: Suomen alueelliset kuolleisuuserot kuolemansyyntä mukaan. Sosiologian pro gradu-tutkielma 1981. Helsingin yliopisto.
- Koskinen S.: Origins of regional differences in mortality from ischaemic heart disease. Jyväskylä, 1994.
- Kuhn T.S.: The structure of scientific revolutions. Chigaco, 1964.
- Klinge M.: Helsingin yliopisto 1917–1990, Helsinki, 1990.
- Lazarsfeld P.F. Menzel H.: On the relationship between individual and collective properties. Teoksessa A. Etzioni (toim.) Complex organizations, New York, 1961.
- Martelin T.: Differential mortality at older ages. Sociodemographic mortality differences at older ages among Finnish elderly. Publications of the Finnish demographic Society 16, 1994.
- Mehrälä J.: Kasautuuko kasvu Ristiinassa? Tutkimus uuden teollisuuden vaikutuksista Ristiinan kunnassa. Sosiaalipolitiikan pro gradu –tutkielma, Helsingin yliopisto, 1973.
- Mäkelä P.: Alkoholiin liittyvät kuolemat. Yleisyys ja yhteys sukupuoleen ja sosioekonomiseen asemaan. Helsinki, 1999.
- Office of Population Censuses and Surveys: Occupational mortality 1970–72. London, 1978.
- Pensola T.: From past to present: effect of life course on mortality, and social class differences in middle adulthood. Helsinki, 2001.
- Peto R., Lopez A.D. et al.: Mortality from tobacco in developed countries: indirect estimation from national vital statistics. Lancet, 1992.
- Pohls M.: Suomen Akatemian historia II. Helsinki, 2005.
- Pressat R.: Väestö ja väestötiede. Helsinki, 1978.
- Rasila V.: Elävä yhteiskunta. Helsinki, 1956.
- Rimpelä M.: Tupakka. Helsinki, 1972.

- Rinne A.: Sosiologian pääpiirteet. Porvoo, 1954.
- Robinson R.W.: Ecological correlations and the behavior of individuals. *American Sociological Review*, 1950.
- Rogers E.M.: Diffusion of innovations. New York, 1962.
- Pressat R.: Demographic analysis. Chicago, 1972.
- Selltiz C. ym.: Research methods in social relations. New York, 1959.
- Sauli H.: Sosioekonomiset kuolleisuuserot Suomessa 1971–75, sosiologian pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, 1979.
- Sauli H.: Ammatti ja kuolleisuus 1971–75. Helsinki, Tilastokeskus, 1979.
- Strömmer A.: Väestöllinen muuntuminen Suomessa. Tornio, 1969.
- Townsend P.: Davidson N. (toim.): Inequalities in health: the Black report. Harmondsworth, 1983.
- Vahervuo T.: Ahmavaara Y.: Johdatus faktorianalyysiin. Porvoo, 1958.
- Waris H.: Suomalaisen yhteiskunnan rakenne. Helsinki, 1952.
- Waris H.: Muuttuva suomalainen yhteiskunta. Porvoo, 1968.
- Williams R.M.: American society: a sociological interpretation. New York, 1950.

Henkilöhakemisto

Aarnio A. J. 16-17, 19, 20, 21
Aalto R. 24
Ahmavaara Y. 4, 32
Ahonen H. 105-106
Alanen I. 51-52, 56
Alapuro R. 62
Alestalo M. 61-62
Allardt E. 13-17, 23-25, 27, 29, 33-34, 40, 42-46, 60-61, 63-64, 66, 69, 71-72,
88, 123, 125, 127, 161, 166
Anson J. 152
Aromaa A. 77
Barton A. 155
Bellah R. 44
Black D. 93-94
Blalock H. 32-33, 70
Blomgren J. 157-159
Boudon R. 44
Brox O. 51-52
Bruun K. 18-19
Caselli G. 145-147, 149, 151
Chakiel J. 145
Coleman J.S. 20, 41-42, 44
Costa G. 145
Dahrendorf R. 20, 27
Diez-Roux A. 155-156
Dogan M. 41, 45, 155
Durkheim E. 45, 102
Engels F. 11
Eskelinen H. 59
Eskola A. 13-14, 47
Fahler J. 33
Fougstedt G. 71-72
Fox J. 93-96, 108, 126, 140-141
Galtung J. 9, 14
Glock C. 42
Golini A. 92

Grönholm L. 21-22, 24, 74
Haavio-Mannila E. 18, 20, 52, 73
Hagen S-R. 79
Hakama M. 127, 131
Hasan J. 81, 96
Hauser P.M. 84, 93
Heinilä K. 13, 16, 19, 20-21, 25, 35, 162
Helanko R. 11, 161
Helkama K. 122
Hellanto J. 121
Hoem J. 100, 103, 11
Home N. 74
Hulkko J. 115
Hustich I. 50
Huttunen J. 118
Hyman H. 32
Hyrenius H. 79
Hytti H. 114, 137
Härö S. 67
Ilsley R. 96
Jallinoja R. 47, 62
Jalovaara M. 121, 126, 135, 138, 149
Javanainen M. 106-107. 121
Johansson L. 79
Jokivirta E. 21
Jozan P. 97
Kaila E. 12
Kannisto V. 68, 150
Karisto A. 130-131
Karlsson G. 18
Karvonen M. 68
Katus K. 113, 115-117
Kauppinen T. 155, 157-158
Keiding N. 103
Keilman N. 158
Kitagava E.M. 84, 93
Kiukas U. 17, 23
Kivistö K. 50
Klinge M. 46
Koli P. 13

Kortteinen M. 154
Koskinen S. 67, 79, 82, 86-87, 98, 107, 120, 126, 132, 135, 137, 147, 164
Koskinen T. 50-51
Kravdal O. 158-159
Kuhn T.S. 13, 43
Kulokari H. 37, 86-87
Kunst A. 142-143
Laatto E. 50, 53-55
Lahelma E. 120, 130-131, 141, 145
Lallukka S. 112-114
Lazarsfeld P.F. 29, 44-45
Lenin V.I. 56
Lenthe van F. 156
Leppo K. 67, 77, 82, 84-85, 114
Lilja K. 74
Lin N. 42
Littunen Y. 20
Lopez A. 144-147
Lundberg O. 103, 147
Mackenbach H. 97, 140-143, 145, 147, 156
Majava A. 71-72, 110-113
Marin M. 24
Marmot M. 147
Martelin T. 67, 82, 90, 97-98, 101, 106-108, 120, 132, 135, 137, 164
Martikainen P. 106-107, 114, 120, 124-125, 134-137, 139, 143, 147, 156-157,
165
Martikainen T. 107
Marx K. 11, 45, 56
Mehtälä J. 35
Menzel H. 29
Merton R.K. 20
Miemois J. 24
Mustonen S. 82
Mäkelä P. 121, 135, 138, 149
Niemi M-L. 80
Noro A. 121
Notkola I-L. 67, 164
Notkola V. 66-67, 71, 76, 79-80, 87, 107, 114, 121, 123, 130-131, 133, 154
Ostrowski K. 64
Pajunen A. 122, 153

Palosuo H. 114-115
Pensola T. 121, 138
Peto R. 144
Piepponen P. 18
Pitkänen K. 67, 123, 154
Pressat R. 69, 83
Pollard J. 91-92, 94
Poppel van F. 144
Preston S. 69, 91-92, 97
Purola T. 19
Puska P. 80-82
Pyörälä K. 77-79, 81-82, 88
Pöllä A. 15
Rainio K. 33
Rahkonen O. 132
Rantanen J. 84
Rasila V. 11
Remes, H. 136
Remich B. 94
Riihinen O. 18, 25, 37
Rimpelä A. 107-108, 121, 133
Rimpelä M. 69, 81, 107, 127
Robinson R.W. 29
Rogers E.M. 30, 42
Rokkan S. 41, 45, 155
Roos J.P. 131
Pressat R. 69, 83
Rybakovski L. 112-114
Salmela A. 37
Salonen E. 27
Sandlund T. 62
Saramo A. 33
Sarola J.-P. 52
Sauli H. 81, 85-87, 94
Savela S. 98, 106, 121
Selltiz C. 14
Seppälä V. 74
Seppänen E. 73
Seppänen P. 37, 46-47, 58, 74-75
Shkolnikov V. 147

Sihvonen A-P. 142
Sipponen K. 50
Strengell G. 106
Strömmer A. 18, 71-72
Summa H. 90
Suolinna K. 51-52
Suorsa R. 74
Tainio R. 74
Swift J. 12
Taipale V. 104, 118
Tauriainen J. 50-51, 67, 72, 78
Timeaus I. 145
Toivonen T. 78
Trussel J. 100
Tynkkynen R. 75
Tönnies F. 25
Vahervuo T. 32
Uitto Y. 16-18, 21, 23, 35, 162
Uusitalo H. 123, 124, 153
Uusitalo L. 74
Uusitalo P. 24, 37
Vallin J. 92-93
Vanhala S. 74
Waris H. 61, 67
Waris K. 73
Vaupel J. 151
Verkko V. 17
Wesolowski W. 63-64
Westermarck E. 13
Williams R.M. 20
Wiman R. 59
Vikat A. 116, 137, 149
Voltaire 12
Vågerö D. 141-142, 147
Wunsch G. 149-151
Zetterberg H. 32, 48
Zhuravleva I. 115
Zvidrins P. 113

Sosiologian ja väestötieteen emeritus-professori Tapani Valkonen on toiminut puoli vuosisataa tieteen kentillä. Suomen Kulttuurirahaston eminentia-apurahan tuella laadittu tieteellinen omaelämäkerta kertoo paitsi tekijästään samalla myös eräästä suomalaisen sosiaalitieteen merkittävästä taipaleesta: alkujaan vähin resurssein ja vaatimattomin välinein Valkonen tutkimusryhmineen kohosi määrätietoisesti, kekseliäästi ja toisinaan myös onnellisten sattumien saattelemana kansainvälisille foorumeille – ja jäi sinne pysyäkseen. Väestötieteen alan tienraivaajana toiminut Tapani Valkonen kokosi oppilaistaan laajan joukon päteviä seuraajia, jotka nyt varmistavat perustajansa työn jatkuvuuden.

Vuonna 1941 syntynyt Tapani Valkonen oli Helsingin yliopiston sosiologian assistentti 1963–1970, väitteli valtiotieteen tohtoriksi vuonna 1970 ja toimi sosiologian, erityisesti väestötieteen professorina vuosina 1977–2007.